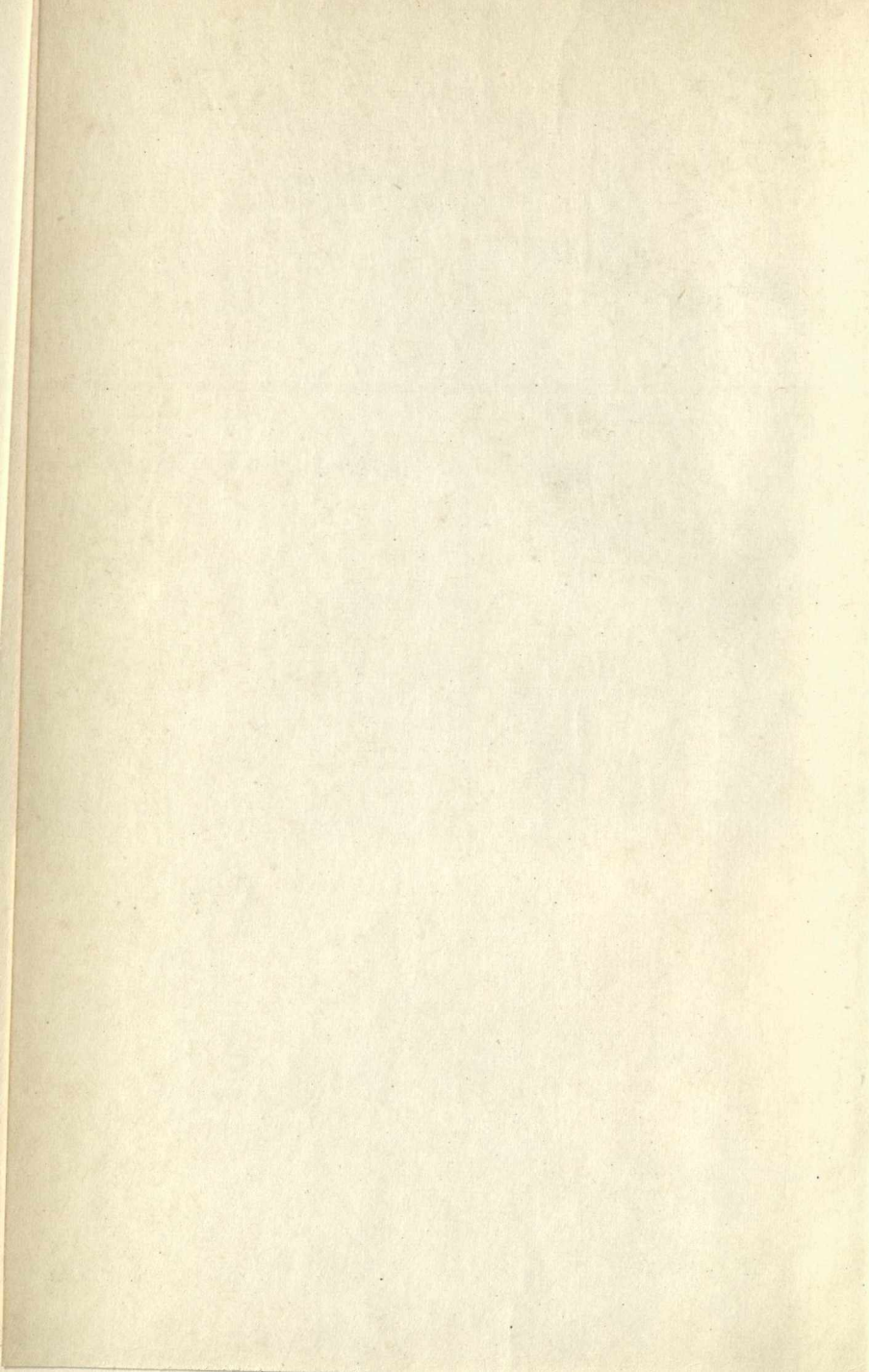

VILÁG TÖRTÉNET

26

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLI
TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Kézirat gyanánt kiadja
a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Felelős szerkesztő: Makkai László
Szerkesztő: Mayer Mária

1976.

26. szám

TARTALOM

Beszélgetés F. Braudellel (Boros Zs.)	3
Keresztény hittérítés a Nagymorva Birodalomban, Cirill és Metód missziója előtt. (P. Ratkos)	15
Városfejlődés a Felvidéken, a mai Szlovákia területén, a XV. században (R. Marsina)	32
Nagyszombat szociális-gazdasági strukturája a késői feudalizmus korában (S. Kazimir)	69
Bernolák (1762-1813) és a szlovák kérdés (J. Tibensky)	112
Forradalmak és reformizmus a XIX. századi nemzetiségi mozgalmakban (L.V. Frejdzon)	139
A nemzetek kialakulása Közép- és Dél-Kelet- Európában (L.A. Obusenкова)	165
Folyóiratrepertórium, 1973/II.	169
Folyóiratrepertórium, 1974.	180

Magyar szerzők műveinek külföldi visszhangja	219
Magyar vonatkozású új könyvek ismer- tetése külföldi folyóiratokban	224
Az MTA Történettudományi Intézet új könyveiből	226

BESZÉLGETÉS FERNAND BRAUDELLEL

A francia Annales történetirői iskola törekvései az 1930-es évektől mindmáig hatottak és hatnak a magyar történetírásra. A történelem iránt érdeklődő közönség azonban csak a legutóbbi években - jórészt megkésve - szerezhette tudomást az Annales köré csoportosuló történészek munkásságáról, Marc Bloch: A történelem védelmében c. tanulmánygyűjteményéből, Duby - Mandrou: A francia civilizáció ezer éve címmel megjelent összefoglaló munkából, Georges Lefebvre: Napoleon-jából s a Korunk értelmisége c. kötetben Jacques Le Goff-nak a középkori értelmiséggel foglalkozó tanulmányából. Reméljük, a sor hamarosan folytatódik, hiszen érdemes lenne az alapító Lucien Febvre kiváló munkáit (Rabelais vallása, Martin Luther, A föld és az emberi fejlődés, stb.) Fernand Braudel, March Bloch, s az új generáció, Emanuel Le Roy Ladurie, Jacques Le Goff és a többiek tevékenységét magyarul megismerni. Annál is inkább, mert e munkák nagy része kíváloan egyesíti a magas tudományos színvonal, a közérthetőség, valamint a jó irodalmi stílus követelményeit.

Fernand Braudel az Annales első generációjához tartozik. Elmúlt 70 éves. A Collège de France professzora. Megalakulásától kezdve az elmúlt évekig elnöke volt a francia tudományos élet egyik központjának, az École des Hautes Etudes VI. (társadalomtudományi) szekciójának. Ma a Maison des Sciences de l'Homme (Az Embertudományok Háza) elnöke. Sokat foglalkozik a történelem és a többi "embertudomány" kapcsolatával, módszertani kérdésekkel. Nagymértékben hozzájárult az Annales történelem-szemléletének kialakításához. Jelentős munkái: La Méditerranée sous Philippe II., a Civilisation matérielle et capitalisme sorozat kötetei, Ecrits sur l'histoire (tanulmánygyűjtemény). Magyarul a Századok c. folyóirat 1972, 4-5. számában jelent meg a Történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam c. tanulmánya.

Fernand Braudellel 1975. december 18-án, Párizsban, a Maison des Sciences de l'Homme-ban beszélgettünk.

Kérdés: A magyar nyelven nemrégiben megjelent munkák s azok értékelő előszavai részben már bemutatták a magyar közönségnek az Annales-iskola történetét, fő törekvéseit. Mégis, szeretnénk Öntől hallani, miben látja e történetirői iskola fő jellemvonásait, hogyan tekint vissza fejlődésére?

Válasz: Misem egyszerűbb ma már számomra, hiszen ki tudja hányadszor teszik fel ezt a kérdést. Először rosszul válaszoltam, másodszor erőlködtem, harmadjára megtaláltam azt a formulát, amellyel elégedett voltam. Most ezt fogom megismételni. Nem tudom, igazam van-e: véleményem szerint a dolgok egy bizonyos szemléletéről van szó. Amikor 1929-ben Lucien Febvre és Marc Bloch megalapították az Annales-t, céljuk az volt, hogy az emberrel foglalkozó különböző tudományokat a történelemhez kapcsolják. Vagyis inkább úgy fogalmaznám: azt akarták, hogy az embertudományok álljanak a történetírás szolgálatába, váljanak mesterségünk segédtudományaivá. Van egyfajta imperializmus akár Marc Bloch, akár Lucien Febvre eljárásában, amennyiben mint "hódítók" léptek fel. Betévedtek mások kertjébe, megnézték azt és elgondolták, hogy mint történészek, miként rendeznék el ott másképpen a dolgokat. A történetírói imperializmus kitörése volt ez. Lucien Febvre és Marc Bloch egyaránt - de a jóval fiatalabb Marc Bloch Lucien Febvre irányítása alatt - "globális" történelmet akartak írni, olyan történettudományt akartak művelni, mely a multra vonatkozóan az embertudományok csúcsa. Egészen egyszerűen fogalmazva ez úgy festene, hogy például a VII. században előttem áll egyfajta társadalom. Ezt minden aspektusában megvizsgálom s összességében mutatom be. Ezt hívják ma "globális" vagy "globálizáló" történetírásnak. "Globálisnak", ha sikerült, ami szinte lehetetlen, "globalizálónak", ha csak igyekszik globális lenni. Nos, ez a "globalizáló" történetírás valamelyest fejlődött Lucian Febvre halála (1956) óta is. Ami engem illet, én szemben állok mindenféle imperializmussal. A különböző emberekkel foglalkozó tudományok egymás vonatkozásában a segédtudományok szerepét töltik be. Ez éppen úgy érvényes a szociológiára, a földrajzra, az antropológiára, a társadalomlélektanra, mint a történelemre. Ugyanakkor az a véleményem, hogy a történelem az embertudományok egyik lényeges dimenziója, vagyis az emberrel foglalkozó tudományok történelmi arányok nélkül számomra szörnyzsülötteknek tűnnek. És a történelem nemcsak azért van jelen minden humántudomány mozgásaiban, mert multbeli helyzetekre vonatkoznak, hanem azért is, mert a történelem részt vesz a jelen mozgásaiban. És ez itt kényes pont. Még pedig azért, mert a történelem számunkra nem a mult rekonstruálása, hanem elmúlt és jelenlegi társadalmak tanulmányozása az időrendiség, illetve pontosabban, ahogy mi hívjuk, az időbeliség fényében. Az idő állandóan átalakul s átalakulása közben mindent átformál, amit magával sodor. Nincsen egyetlen történeti idő, egyetlen élő idő, hanem különböző "idők" vannak s különböző gyorsaságu mozgás létezik. Az időtartamok dialektikusak. Van ami gyorsan mozog, más lassabban, s istenem, olyan is van, ami nem mozdul. A történész nem szabadhatja fel önkényesen a történeti időt, hanem alkalmazkodnia kell annak belső bontásához, ritmusához. Az idő strukturált. A társadalmi-történeti jelenségek három szintjének három időszint felel meg: az események szintjének az u.n. rövid idő, a konjunkturáknak a ciklus, a strukturáknak pedig a hosszú időtartam (longue durée). Egymásra rétegződnek. A történész feladata, hogy ezeket az elemeket elkülönítse egymástól. A különböző gyorsaságu mozgá-

sok között kontrasztok, ellentétek vannak, s ezek az ellentétek a mai helyzetet is jobban megvilágíthatják. Például Magyarország mai helyzetében (rosszul ismerem Magyarország történetét, csak példaként említem) hosszú időtartamu események, permanenciák egész sora van jelen, mélyen beleágyazva a gondolkodási és cselekvési módokba. Ugyanakkor jelen van olyan események egész sora is, melyek ugyan igen zajosak, de amelyek gyakran nem vonnak változást maguk után. Ugy is lehetne mondani: a jelen történeti szemléletéről van szó. És talán ez az egyik leglényegesebb eleme az Annales-kör világnézetének. Nem az összes történész világnézetéről beszélek, akik az Annales-ba irnak, hanem azokról, akik irányítják.

Kérdés: Mi a tényleges helye a történelemnek az embertudományok sorában?

Válasz: Nincs törékenyebb tudomány a történelemnél, amelyet könnyen lehet manipulálni. Nincsenek korlátai, mindenki beléphet, a házat nem őrzik (s nem is lehet őrizni). Nem lehet a tudományosság szabályait előírni, amennyiben a tudományos mérce mindig vitatható. A tényleges helyzet azonban a következő. A két világháború közötti évek Franciaországában az intellektuális életet az irodalom uralta. Akik olvastak, Valéryt, Gidet, Proustot olvasták, ők voltak fiatal korban az én szellemi táplálékaim is. És Jules Romains is, bár ő nem egészen ezt az igen magas szintet képviselte. Tény, hogy az irodalom volt az ur. 1939-ben, vagy inkább 1945-ben, de még inkább 1960-ban, megszűnt az irodalomnak ez az uralkodó helyzete. Mintha a francia irodalom elaludt volna, pedig a mai regényírók, szindarabírók érnek annyit, mint az előző generációk. Sztár azonban csak az lehet, s felkapott csak az a mű, amelynek a nyelvezete a francia intelligencia felső rétege számára érthető. A francia intelligencia nagy része bojkottálja a mai írók többségét úgy, ahogyan az absztrakt festészetet is. Az így keletkezett űrt pedig a filozófusok foglalták el. Azokat az embereket, akik ma a francia szellemi életet uralják, Jean Paul Sartrenak vagy Michel Foucaultnak hívják. Az általánosan elterjedt nyelv nem az irodalom nyelve, hanem a militáns filizófiáé, a mindennapi élet kérdései felé forduló filozófiáé. Ha ez az általános filozófia egy nap remélhetőleg letűnik, a történelem veszi át a helyét. Ma azonban a történelem éppen olyan sullyal szerepel a gondolkodásban, mint a szociológia vagy az antropológia.

Kérdés: Visszatérve a "globális" történelem értelmezésére, ez tehát egyrészt a különböző időtartamokban az események, konjunkturák, strukturák együttes elemzését jelentené, másrészt pedig a gazdaság, társadalom, és kultúrtörténet egységes tárgyalását?

Válasz: Tudom mosolyogni fog most következő állításaimon, de nincs gazdaságtörténet, nincsen társadalomtörténet, nincs kultúrtörténet, nem létezik Magyarország története s nem létezik Franciaország története sem.

Kérdés: Sejttem miért fogalmaz így, de ezt nyilván nem szó szerint kell érteni. Hogy is értsük? Talán úgy tenném fel a kérdést, mit jelent az Annales történetírói számára gazdaságtörténetet, társadalomtörténetet, vagy egy-egy ország történetét írni?

Válasz: Egy hatalmas egység történetéből privilegiált módon megvilágíthatok egy-egy eseményt. Ha Franciaország történetét írom, nem korlátozhatom azt Franciaország határaitra, hanem a világ történetének általános mozgásába kell helyezni. Franciaország nem feltétlenül irányítja a világ történetét, hanem többnyire hatása alatt áll, mint a többi ország. Nem lehet úgy gazdaságtörténetet írni, hogy figyelmen kívül hagyjuk a társadalmat, vagy úgy, hogy ne beszéljünk az osztályharcról, a politikai és kulturális strukturákról és a gondolkodásmódokról.

Kérdés: S mégis úgy tűnik, hogy éppen ellenkező folyamat zajlik le. A történettudomány egyre jobban specializálódik, mégpedig nem az Ön által kívánatosnak tartott módon, tehát nem úgy, hogy az "egész" szem előtt tartva világít meg egy kitüntetett területet. Éppen a gazdaság- és társadalomtörténet kiválása tűnik egyre veszélyesebbnek (itt elsősorban a chicagói iskola hatására hivatkoznak), de hasonló jelenség figyelhető meg az ideológiatörténet terén is. Persze nem szabad általánosítani. Hogyan látja ebből a szempontból a történetírás mai helyzetét?

Válasz: A jelenlegi helyzet nagyon bonyolult. Ahogy szemben álltam a történetírás imperializmusával s a "globális" társadalomtudományok közötti megegyezés szükségességét hirdettem, úgy ma szembe kell néznünk azzal, ami a globális történetírás reakciójaként ütötte fel a fejét s amit a történettudomány szétaprózódásának nevezhetnénk. Sokan úgy vélik, hogy mivel a globális történetírás megvalósíthatatlan, vágjuk azt szét szektorokra. Ez nagyon veszélyes. Nem hinném, hogy létezne pszichológiatörténet önmagában, összefüggéseiből kiszakítva. Nem hiszek az olyan mentalitástörténetben, mely az alaptól függetlenül létezne. Nincs felépítmény alap nélkül. És ha első pillantásra gyakran úgy is tűnik, hogy nincsen közöttük összefüggés és ha nem is mindig nyilvánvaló az, némi gondolkodás után rájövünk, hogy ez a kapcsolat létezik s igen fontosnak bizonyul. Lucian Febvre például legcsodálatosabb könyvében, a "Rabelais vallása"-ban megkísérli bemutatni, hogy az akkori francia és egyben európai civilizáció fejlettségi fok, (hiszen az európai civilizáció egységes) a kor "szellemi fegyvertára" nem teszi lehetővé Rabelais számára - menekülési vágya, akarata, törekvései ellenére sem, - hogy hitetlenné váljon. Nem lehet azzá. Nincsenek meg hozzá a kifejezési eszközei, hiányoznak hozzá a szavak. A kultúra ezektől a szellemi eszközöktől is függ s ezek igen lassan fejlődnek. Rabelais idejében olyan eszköztárral állunk szemben, amely Rabelais-t jóval megelőzve született, s amely utána is tovább élt, egy hosszú időtartamu realitásról van szó, amely ugyanakkor mégis

szorosan kötődik az egyes emberek életéhez. Miért változnak ilyen lassan a szellemi eszközök? Társadalmi okokból, gazdasági okokból vagy tisztán kulturális okok következtében? Láthatja, világosan feltett kérdésből indultunk ki és a kör ime kitágult, ami persze nem jelent biztosítékot arra, hogy a magyarázat világos lesz, hogy nem lesz vitatható. Minél ambiciózusabb az ember, annál törekenyebb - de egyben annál izgalmasabb - következtetésekre juthat. De választ kell adnunk arra a kérdésre is: miért nem változnak a szellemi eszközök, mikor és hogyan változnak, mikor beszélhetünk törésről, minőségi változásról? Amikor a nyugati társadalom kötöttségei egy részetől megszabadult, akkor jelent meg a szabadgondolkodás. Szerintem ez már Rabelais idejében is létezett. Ebben, mint több egyéb kérdésben is, az én véleményem eltér Lucian Febvre-től, bár ez soha nem zavarta kettőnk kapcsolatát. S ez általában jellemző az u.n. Annales iskola történészeire. Nemcsak arról van szó, hogy sok kérdésben eltér a véleményünk, de azt sem hisszük - én legalábbis nem, - hogy a mi történelemszemléletünk az egyetlen lehetséges s azt sem, hogy ez a legjobb. En ezt szeretem a legjobban, de ez személyes kérdés. Mindenfajta történetírást elfogadok, feltéve, ha jó eredményeket hoz létre. Soha nem szállnék szembe egy jó könyvvel csak azért, mert a kérdésfelvetése marxista. A kérdésfelvetés (jó, rossz, vagy vitatható) mindenképpen csak a kiindulópont. A lényeg az, hogy hova érkezik el az ember. Amennyiben a kérdésfelvetésem működőképes, annál jobb, de csak az eredmények igazolhatják.

Kérdés: Hogyan látja az Annales-iskolának és annak a történelmi időszaknak a kapcsolatát, amelyben az létrejött s alkotott. Az elmondottak alapján világos, hogy ellenzi a tudományok kizárólag immanens (zárt) fejlődésének elvét. Konkrétan: milyen történelmi körülmények, okok termelhették ki ezt a történelemszemléletet?

Válasz: Minden korszaknak megvan a maga történetírása, ahogyan a fizikája is. Változik a világ, változik a történetírás, mert a történelem olyan kérdésekre ad választ, melyeket mindenki feltesz magának. Az élők kérdéseket tesznek fel múltjukról, jövőjükéről. A társadalomtudományok: válaszok ezekre a kérdésekre. A közvélemény irányt vált: minden társadalomtudomány követi. Előfordul ugyan, hogy a közvélemény előtt jár (és ez csodálatos dolog), de ez ritka, legtöbbször csak követi azt.

Kérdés: Konkrétan: az Annales iskola szemléletének kialakulása hogyan, milyen szálakkal kapcsolódik egy bizonyos történelmi periódushoz?

Válasz: Nagyon nehéz kérdés. Megkockáztatom a választ. Ugy vélem, észrevétlenül maradt a Franciaországban sem voltak tudatában, hogy az első világháborút követő 20 év kivételes szellemi virágzás időszaka volt. Ezeknek az éveknek Franciaországa a művészet, az irodalom, a filozófia, a történelem terén épp olyan szép volt, mint a XVII. vagy a XVIII.

század. Az első világháború mélyen érintette, dezorganizálta az országot. Mégis, minden dezorganizáltságon túl, Franciaország diadalmas korszaka is volt ez. Ekkor diadalmaskodik az Annales, Marc Bloch és Lucien Febvre folyóirata. En örökös vagyok, folytató. Ma Franciaország már nem elégitheti ki egyedül az embertudományok igényeit, még a történettudományéit sem. Az 1929-ben csak Franciaországra korlátozódott Annales többé már nem képzelhető el. Sőt, már akkor is átlépte határainkat. Ha az Annales valóban nemzetközivé válik - s ezen az úton van - és ha nemzetközi téren elégséges ellentmondással találkozik, új szikra pattanhat ki belőle, mely új lángra lobbanhat. Tény azonban, hogy Franciaország kizárólagos szerepe egy történeti iskola létrehozásában ma már a múlté. A konklúzió kissé peszsimista talán, de objektív. Akik ma a legtöbbet adják az Annales-nek, azok Spanyolország, Olaszország vagy az USA története iránt lelkesednek. Ezekben az országokban az Annales fényes sikereket aratott. Holnap talán már Németországban is így lesz, s már hosszú ideje ez a helyzet Lengyelországban és Magyarországon.

Kérdés: Gondolom az "anyaországi" történészekre is hatott ez a nemzetközi hódítás.

Válasz: Feltétlenül. Annyi történelmi tapasztalat, annyi társadalom érdemes a feltárára. És az embertudományok egysége nem valósítható meg a történelem nélkül. Egy nyugati történész számára könnyű megérteni Magyarország történelmét, de már jóval nehezebb Sziám, Tibet vagy Kína multjának s jelenének a megismerése. Az pedig ugy-e vitathatatlan, hogy Kína, India, Latin-Amerika multja s jelene, történelmi tapasztalatai vannak olyan fontosak, mint a francia, angol vagy holland történelemé. És az emberiség története egyenlő az egész emberiség történetével.

Kérdés: Közismert, hogy az Annales iskola a gazdaság és a társadalomtörténet, valamint a gondolkodásmódok története terén alkotott jelentőset. Sokszor "szemére vetették" viszont, hogy elhanyagolta a politikátörténetet. Ma mi a helyzet? Természetesen nem a régi, az eseménytörténet szintjén megrekedt politikátörténetre gondolok, amely ellen éppen az Annales indított harcot.

Válasz: Az Annales nem végzett teljes munkát a politikátörténetírás terén. Nem tanulmányozta a politikai struktúrákat, az államot. De számára az állam a történelem egyéb al-egységeinek a része, a társadalom függvénye, társadalmi, kulturális forma, a gazdasági szféra bitorlása, de ezt nem mondtuk el elégszer s nem bizonyítottuk. Elhanyagoltuk ezt a területet, mert az Annales éppen a politikai eseménytörténetírás ellen lázadt. Helytelenül azonosítottuk a politikátörténetet az eseménytörténettel. Nyilvánvaló, hogy ez súlyos hiányossága iskolánknak. Nem lehet mindent elvégezni.

Kérdés: Mi a legvitatottabb kérdés ma a francia történészek között? Az elmúlt évek során vita folyt a kvantitativ módszerek alkalmazásáról, a mentalitástörténet kérdéseiről, a társadalomtudományok és a történettudomány kapcsolatáról, mindenekelőtt történelem és szociológia viszonyáról. Ma melyik a leginkább "divatos" vitatéma?

Válasz: Erre könnyű válaszolni. Ma a legvitatottabb, "legdivatosabb", s a legfontosabb kérdés a mentalitástörténet körüli vita, az erőfeszítések, amelyeket nem a kulturtörténet ("kulturgeschichte"), hanem a gondolkodásmódok története érdekében fejtenek ki. Félek, hogy divatról van szó, bár mint minden divatnak, tudományos szempontból ennek is megvannak a nagy előnyei. S a történelemnek éppen úgy joga van követni a divatot, mint a gondolkodás bármely más szektorának. A veszélyt abban látom, hogy a mentalitástörténetet - ha nem is teljesen, de majdnem a mélyben meghúzódó tényeken kívül szemlélik. Amint az előbb mondtam: nincs felépítmény alap nélkül. Sokkal inkább híve vagyok a tudattalant, a mélységeket kutató "obskurus" történelemnek, mint ennek a csillogó és könnyű történetírásnak, amely sokkal könnyebb, mint a társadalom- vagy gazdaságtörténet. Azt kellene megvizsgálni, miért van éppen most divatban? A Nyugat problémája ez. Nem hiszem, hogy Magyarországra is érvényes lenne. Arról van ugyanis szó, hogy a nyugati történeti gondolkodás a mentalitásba menekül. Ott talál alibit. Az igazi kérdés azonban az: vajon egy napon sikerül-e a szociológiának meghatározni önmagát, tárgyát, módszereit és képes lesz-e a történelem társulni a militáns szociológiával. Nekünk történészeknek sikerült a találkozás az antropológiával, társadalom-pszichológiával s egyéb olyan szektorokkal, mint pl. a kvantitativ stb., de nem sikerült igazán megragadnunk a szociológiát. A holnap nagy történésze az lesz, aki történeti szociológiát fog művelni: ellenőrizhetőt és elfogadhatót.

Kérdés: Miben látja annak okát, hogy az Annales köréhez tartozó történészek oly kevésbé érdeklődnek már a XIX. század iránt, és szinte egyáltalán nem foglalkoznak a legújabb korrallal?

Válasz: Egyrészt nincs kidolgozott módszertana a legújabb idők kutatásának, másrészt veszélyes. Veszélyes dolog a közelmúlttal vagy a jelennel foglalkozni egy olyan társadalomban, amely szemet huny a lényeges problémák előtt. Történész vagy szociológus, aki arra akarna választ adni, milyen is valójában a mai Franciaország, egy sor nehézséggel találná szemben magát a kormány, az ellenzék részéről. Ha nem ad igazat sem egyiknek, sem másiknak, egyhangu elítélésben lesz része. Harmadsorban pedig a történészeket nem képzik kortörténeti kutatásokra. A jelent s a közelmúltat kutatók semmiféle történész-képzésben nem részesültek. Nem intellektuális, hanem képzsbeli gyengeségről van tehát szó. Tévedés azt hinni, hogy hozzánk minél közelebbi korszakról van szó, annál könnyebb a

történész dolga. Telve van csapdákkal. A XIX. század vége, a XX. század eleje par excellence nehéz korszak.

Kérdés: Miért?

Válasz: Olyan korszak ez, melyről gyors értéktétele-
tet alkottunk. Megelégszünk egy-egy dokumentummal, egy-egy
személyiség értékelésével. Pedig sokkal bonyolultabb e korszak
története. Pontosabban kellene látnunk, mi is egy újság, mi
egy bank, mi a népi kultúra 1900 körül? Én méggyerekkoromban
nem franciául beszéltem, hanem egyfajta tájnyelven. Azután a
kötelező, világi elemi iskola száműzte a tájnyelvet s nagyjá-
ból egységes képzést nyújtott az elitnek s a tömegnek egy-
aránt. Új eszközöket adott azok kezébe, akik fent voltak, a
többiek irányítására, s a társadalmi emelkedés szükségletében
lévőket megtanították elárulni a népi osztályokat. Ezt a lénye-
ges problémát félreteszik. Sokkal egyszerűbb kérdéseket vizs-
gálnak: az irni-olvasni tudás fokát, terjedését. Persze fontos
ez is, de nem ad kulcsot a lényegi problémákhoz.

Kérdés: Ma Franciaországban mi képezi a demarkációs
vonalat az egyes történészek, történészcsoporthoz között? A po-
litikai-ideológiai hovatartozás döntő-e? S ha igen, vajon ez
a demarkációs vonal mindenekelőtt a marxista és nem marxista
történészek között húzódik-e?

Válasz: Izgalmas a kérdés, de a válasz meg fogja
lepni. Nincs egyetlen olyan francia történész sem, aki ne
lenne "marxizáló". Egyetlen egy sem. Mert aki komolyan ellene
van a marxizmusnak, az mellébeszél. Egy napon azt mondtam
Lucien Febvrenek, aki a polémia embere volt: (Én nem szeret-
tem a polémiát.) "Képzeld, hogy uton van. Maga előtt egy ko-
csi, mely akadályozza. Nekimegy a kocsinak. Baleset. Eredmény:
az utnak ugyanazon a szakaszán maradnak mindketten. Attól még
nem lesz nem marxista az ember, ha nem olvassa Marxot vagy
nem figyel oda a marxista kijelentésekre. Hiszen ezek annyira
áthatatották a nyugati gondolkodást, hogy nem lehetséges nem-
marxistának lenni. Ez éppen annyira lehetetlen egy nyugati
ember számára, mint teljesen ateistának lenni, egészen elszá-
kadni a katolikus egyháztól - az ember nem győzi az egyházzal
való állandó szakítást. A marxizmushoz kötő szálak ugyan fino-
mak. Minden francia történész marxista, még a jobboldaliak is.

Kérdés: Ebben így nem értünk egyet, de elfogadom,
hogy valamilyen formában mindegyikükre hatott természetesen a
marxizmus. Többségük talán nincs is ennek tudatában.

Válasz: A történelem fele nem tudatos - álom. A fő
probléma az elkötelezettség kérdése. Nem elkötelezettnek lenni
valamelyik irányban - ez annyi, mint lehetetlent kívánni. Világ-
nézetem foglya vagyok, amelyet nem magam fabrikáltam. Azt hiszem,
a fiatal Marx mondta: "a társadalom gondolkodik bennem". Kép-
zelje azt, hogy a társadalom nem zavartatja magát, gondolko-
dik a történészek helyett. Egyszer ezt gondolja, máskor azt.
(Nem azért, mintha a történészek a saját maguk analízisével
töltenék az idejüket. Egyébként a legjobb történész az önkri-
tikus ember.) Szó volt objektivitásról - szubjektivitásról. Ez

XIX. századi probléma. Ma már nem létezhet. Franciaország nemrégiben átélte egy forradalmat. Az emberek nem hiszik. Kissé könnyedén fogták fel, gyakran nevetségesnek tartották az 1968-as eseményeket. Pedig forradalom volt - kulturális forradalom, tehát az életforma forradalma. De egy kulturális forradalom nem áll meg féltuton. Nyomot hagy. És ha a mentalitás vizsgálata annyira divatba jött, ez azért is van, mert az életforma megfigyelésén alapszik. S ha a mentalitások változnak, ha az életforma változik, előbb-utóbb a társadalom is. Ha pedig nem változik gyorsan, összeomlik. Minden történésznek szembe kell néznie ezzel az aggasztó kérdéssel. S a kulturális forradalom, amely igen messzire megy, az én generációm tagjaiba is beleütközik, viselkedésükbe, életmódjukba. Ők másfajta nevelésben részesültek. Nem szentek, s ők is ebben a században élnek. Lucien Febvre és Marc Bloch számára könnyű volt. Győztes, nyugodt Franciaország vette körül őket és semmi sem megnyugtatóbb, mint legerősebbnek lenni vagy annak hinni magunkat. Mi azonban az ő örököseik, 1940 örökösei vagyunk. Kérdezze meg a lengyeleket, őrzik-e 1939 emlékét. Franciaország hirtelen összeomlása elképzelhetetlen volt a magamkorabeli, a keleti határról származó ember számára. Pedig mi is harcos nép vagyunk; ha nem is rendelkezünk olyan szinte valószínűtlen bátorsággal, mint a magyarok vagy a lengyelek. Ez volt a döntő élmény generációnk számára. Az újraindulásnál kitartásunk mellett az is segített, hogy a háború biológiaiilag megkimélt bennünket. Sokkal kevesebb embert veszítettünk, mint az első világháborúban. Azt hiszem, Németországban még máig sem sikerült a veszteségek ürgét betölteni. Ezért élednek nehezen a társadalomtudományok. Azután 10 évet töltöttem Észak-Afrikában. Mindenütt Franciaország összeomlásával találkoztam. Nem mintha nem tartottam volna természetesnek, hogy Franciaország elhagyja Algériát, hogy Algéria független legyen, de mégsem lehet azt mondani, hogy ez a francia történelem diadalainak egyike volt. Elveszítettünk egy gyarmatbirodalmat a XVIII. században, elveszítettünk egy gyarmatbirodalmat a XX. században. Mást sem teszünk, csak elveszítjük, amink volt, többé kevésbé jogosan, de mégiscsak veszítünk. A világ nem teszi lehetővé Franciaország számára az expanziót. Valahányszor elhagyjuk a hatszöveget, balszerencse ér. Talán ez jogos, talán logikus is, tény, hogy mindig így volt. Mekkora bárhova, Nápolyba vagy Kanadába, Tuniszba, Algériába, vagy Indonéziába, mindenhol hazaküldték. A történet ezt sok-ként éri: hogyan reagáljon? Nem vagyok kétgarasos nacionalista, lotharingiai vagyok, s azt akarom, hogy a rajnai határt tiszteletben tartsák. És gondolom, a magyarok sem lelkesednek, ha Erdélyről van szó. Bele kell nyugodni mindebbe, de ez együtt kell, hogy járjon mentalitásunk megváltoztatásával.

Kérdés: Áttérnék egy egészen más kérdésre, amely a magyar történészeket sokat foglalkoztatja. Nem tudom, ugyanez-e a helyzet Franciaországban? A történet és a közönség kapcsolatára gondolok, a történetírás hatékonyságának problémájára. Az új tudományos eredmények milyen széles közönségre hatnak, mennyiben tükröződnek az általános- és középiskolai oktatásban? Es nem utolsósorban egyáltalán van-e olyan törekvés általában az Annales történészei részéről, hogy eredményeik minél szélesebb körben hassanak, formálják az emberek történelmi tudatát?

Válasz: Nagyon nehéz kérdés. Kétféle történész van: az igaziak s akik kevéssé azok, akik népszerűsítene, történelmi regényeket írnak. Az utóbbiaknak széles közönségük van, az előbbieknak egészen szűk. Ugyanez a helyzet a televízióban: eseménytörténet, politikatörténet, regényes történelem televíziónézők milliói előtt zajlik, de ha vitaműsor van, hat, hét, talán huszezer ember hallgatja. Kétféle történeti ismeret van: az egyik a népszerű, az események ismerete. Ezt propagálta azelőtt az általános iskolai oktatás is, de ma már ennek vége. Az általános iskolai történelemoktatás igen sokat fejlődött, de egyuttal elvesztette hatékonyságát. A régi oktatás alkalmas volt arra, hogy képei megrögződjenek a gyermekek emlékezetében. A mai oktatás nem hatol be olyan erősen, az Annales történetírása pedig csak egy elit közönségre hat. Az előfizetőink száma nem éri el a 10 ezret, bár Lucien Febvre és Marc Bloch idejében számuk 500 alatt volt. Az előfizetők számával azonban természetesen nem mérhető le a hatás - hiszen a példányokat is, de az intellektuális hatást is átadják, az is cirkulál, s így a hatás megsokszorozódik. A felépítmény szféráján azonban nem lép túl, nem hatol az alapokig. A kormányzat részéről pedig semmiféle erőfeszítés nem tapasztalható e történetírás befolyásolására. Illetve inkább úgy kellene fogalmaznom, hogy nem létezik intelligens és veszélyes történelem-oktatási politika. A történelem-oktatás célja nálunk nem az, hogy patriotizmusra neveljen, vagy a Franciaország iránti hűséget, odaadást felkeltse. A maga számára talán különösnek hangzik, de a történészek szembeszálltak a történelem politikai célokra történő alkalmazásával. Kiment a divatból az a történelemtanítás, amely a németek ellen hősiessen helytálló kis elzszí lány történetét tanította. Valóban kiment a divatból. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a francia patriotizmus ügye az általános iskolai történelem-oktatás segítségével nélkül nagyon nagy problémát jelent. A kormányzat nem vesz tudomást róla, de ha akarná sem tudná megoldani ezt a kérdést. Az a kissé burzsoá történelemoktatás, ami 1968-ig létezett, igen, az hatásos volt, veszélyességével együtt. Nem hiszem, hogy a történelemoktatás orientált lenne.

A tudományos történetírás minden irányban tanubizonyosság, nem feltétlenül a ma vagy akár a holnap politikája számára. A fizika állhat egy kormány szolgálatába, amely végül majd alkalmazza, de nincsen kapitalista és szocialista fizika, Történetírás viszont nemcsak egy van.

Kérdés: Megismételném, törekszik-e arra, hogy munkássága minél szélesebb körben ismertté váljon? Ezt úgy gondolom, megkönnnyítené a francia történetírásnak az az irigylet sajátossága, hogy a történettudomány nyelve nagyon közérthető, igen közel áll a mindennapi nyelvhez.

Válasz: "Franciaország történelme" című munkán dolgozom. A könyvnek nagy sikere lesz, bár nem érdemli meg. Hatása csak 10-15 évvel megjelenése után jelentkezik majd. Az Annales hosszú ideig az eretnkség melegágyának tartották,

olyan emberek gyülekezőhelyének, akik másként gondolkodnak, mint a többiek. Ne higgye, hogy könnyű volt Lucien Febvrenek, Marc Blochnak és nekem. Mindenki ellenünk volt. Harcolnunk kellett. Ma az Annales az "establishment" része, tehát megváltozott a helyzete.

Kérdés: Hátrányosan hat ez az állapot az Annales-ra?

Válasz: Aki benne van az "establishment"-ben, azt a társadalom, hogy úgy mondjam, felfalja. Nem ismerek ennél veszélyesebb szellemi állapotot. Nem szeretem a sikert. Őszintén mondom szívesen hátatfordítanék neki. Az ember elveszíti a szabadságát.

Kérdés: Nem örül a történész az olyanfajta sikernek, hogy sokan olvassák, hogy az általa vagy a hozzá közelálló történészcsoporthoz által vallott nézetek, történelemszemlélet esetleg egyre szélesebb körben válik elfogadottá?

Válasz: Az Annales-nek sikerült teljesen átalakítania a francia történetiszemléletet. Jól van. De most diadalmasodik s ez veszélyes. Az egész világon ismertté váltunk. Nem kerestük a sikert.

Kérdés: Milyen új törekvések jelentkeznek a francia történetírásban?

Válasz: Nem létezik jobboldali, konzervatív történetírás. A háború előtti akadémikus történelem - legjobb tudomásom szerint - eltűnt. A Revue Historique teljesen egyetért az Annales-lal. Nincsen egyetlen folyóirat sem, mely ellenséges lenne velük szemben. Elvesztettük ellenfeleinket s ez a legsajnálatosabb dolog a világon. Az Annales sohasem volt ellenséges a marxizmussal szemben, de sajnos, marxista történetírás alig létezik Franciaországban. Talán majd 10 év múlva. Ma azonban még nincs itt, hogy szembesítse magát velünk. Az Annales meg lenne mentve, ha erőteljes ellenféllel találna szemben magát.

Kérdés: Köszönöm az interjút. Keveset beszéltünk saját munkásságáról. Most csak annyit: min dolgozik jelenleg?

Válasz: Az anyagi kultúra története II. és III. kötetét fejeztem be "Piacgazdaság és kapitalizmus" illetve "A világ felosztása" címmel. Az egész világon ellenségeket fogok szerezni a kapitalizmus előtti kapitalizmus vizsgálatával. Sokan vannak (jobb- és baloldali történészek), akik azt állítják, hogy nem volt kapitalizmus az ipari forradalom előtt, a XV-XVIII. században. A munka során alkalmam nyílt újra elolvasni Marxot, egész életművét, ami nem kis erőfeszítést jelent egy - helytelenül - polgárinak nevezett történész számára.

Különösképpen a kommentárok nehezek. A Szentírás nyelve egyszerű, de az egyházatyák kommentárjai elviselhetetlenek.

Boros Zsuzsa

MTA Történettudományi
Intézet

A szocialista országok történetírásának bemutatására szánt számaink sorában az itt következőt Csehszlovákia történetírásának kívántuk szentelni. Az erre a célra összegyűjtött és kiválogatott anyag azonban olyan gazdagnak és terjedelmesnek, egyben viszont mégis nélkülözhetetlennek bizonyult, hogy kénytelenek voltunk azt kettéosztani és ebben a számban a szlovák, a következőkben pedig a cseh történészek cikkeit közölni. Hogy Csehszlovákia történetírásának ilyen nagy teret kell szentelnünk, az természetszerűen következik abból a tényből, hogy talán egyetlen szomszédnéppel sem fonódott össze olyan szorosan történetünk, mint a szlovákokéval, másrészt abból is, hogy a marxista történetírás elvi-módszeri problémáiban különösen a cseh történészekkel folytattunk igen termékeny párbeszédet, amelyből sokat tanultunk. Nyilvánvaló, hogy mint eddig is, ezuttal is le kell mondanunk a teljesség igényéről s éppen csak felvillant-hatjuk a csehszlovák történetírásból a korszakok, problémafelvetések és szerzők gazdag választékának jelzéseit, abban a reményben, hogy olvasónik ennek alapján meg fogják keresni a módját a bővebb, alaposabb tájékozódásnak.

KERESZTÉNY HITTÉRÍTÉS A NAGYMORVA BIRODALOMBAN CIRILL ÉS METÓD MISSZIÓJA ELŐTT

Konstantin-Cirill nagyszerű művének tanulmányozása, mely Rastislav nagymorva fejedelem kezdeményezésére keletkezett és a Metód érsek vezetése alatt működő nagymorva iskola érdemének köszönhetően virágzott ki, megköveteli, hogy feltegyük a kérdést: a thessalonikéi testvérek milyen kulturviszonyokat találtak a Nagymorva Birodalomban, és hogyan kapcsolódtak hozzá azokhoz.

A Konstantin-Cirill és Metód művéről szóló tudományos munkákban a szerzők általában csak mellékesen érintik a nagymorva fejedelemségnek a bizánci misszió tevékenysége előtti keresztény hitre térítését. A mainzi szinódus 852-ből származó határozatából indulnak ki, Rastislav követségének bizánci tudósításából, valamint Pribina nyitrai templomának építéséről megmaradt emlékekből. E tekintetben uttörőnek tekinthető A.V. Iszacsenko munkája, "A műveltség kezdetei a Nagymorva Birodalomban". [1] A szerző a szlovén I. Grafenauer [2] és A. Szobolevszkij [3] orosz szlavista módszertani és tárgyi eredményeit gyűjtötte össze. Azóta a Cirill és Metód előtti időszak vizsgálata egy kicsit előbbre lépett, s ez főleg Jozef Cibulka és mások munkájának eredményeként történt. [4] Mig A.V. Iszacsenkonál a probléma nyelvtudományi megközelítése dominál, addig J. Cibulkánál a történelmi ill. művészettörténeti aspektus áll az előtérben. A megmaradt források különböző jellege megnehezíti a komplex tudományos vizsgálatot. Mivel a kifejezetten történelmi források elég szegényesek, a nyelvtudományi és régészeti anyag használata nélkül nem juthatunk el a régi Morvaország, ill. a IX. sz. második felében a nyitrai ill. nagymorva fejedelemség keresztény kulturájának objektívebb képéhez. A nagymorva korra, főleg annak a kezdetére vonatkozó mai eredmények, új régészeti felfedezések, valamint az ószláv szövegek analízise megmutatják a nagymorva őseink kulturájába való mélyebb betekintés lehetőségeit. (Emellett persze még messze vagyunk attól, hogy elmondhassuk: sikerült helyes képet kialakítanunk a felső dunai szlávok bizánci térítés előtti történeti-kulturális viszonyairól.)

A későbbi szláv területek őslakosságának a keresztény kultúrával való első kapcsolatait arra az időre teszik, amikor még szláv őseink a Kárpátokon túli őshazájukban tartózkodtak. Így állítólag Marcus Aureliusnak a kvádok ellen vezetett expedíciója során, a római légiókban lévő titkos kereszt-

tények az életet adó esőért könyörögtek, minek bizonyítékául a Marcus Aurelius római oszlopán levő relief ábrázolás szolgál. [5] Nyugodtan feltehetjük a keresztény ideológia és intézmények csiráinak meglétét a "limes romanus" területe mentén, azaz a mai Szlovákia délnyugati részén is, II. Constantius (337-361) és utóda, I. Valentinianus (364-375) által a germánok kvádok ellen vezetett hadjáratok idején. Hogy ez a feltételezés helyes-e, az talán azoknak a régészeti kutatásoknak a segítségével dönthető el, amelyek Rusovcén (Oroszvár), Gerulata római város helyén folynak.

Ennek a Duna-medencei elsődleges kereszténységnek a vizsgálata során figyelmeztetni kell a gót (Alduna), gepida (Erdély) és longobárd (Észak-kelet-Pannónia) törzsek, de még a Sirmium (később Szávaszentdemeter) központtal rendelkező romanizált lakosság soraiban, Pannóniában is meglévő arianizmusra. [6] Innen ismert Fontinus püspök, mint a keresztény monoteizmus új értelmezésének szerzője, akinek követőit fociinánusoknak nevezték el. [7] A IV. sz. végétől egészen 582-ig Sirmium a Római Birodalom keleti részével maradt adminisztratív kapcsolatban, míg Baján avar kagán meg nem hódította. Itt az arianizmus követőinek szabályait elfogadó (gepida hatása) püspökség is működött. A pannóniai arianizmus nyugtalanította a római ortodox hit követőit, mint Ambrosius milánói, továbbá Márton toursi és Severinus frank misszionáriusokat. [8] Egy másik, a mai Szlovákiához viszonylag közel fekvő pannóniai központ volt Savaria (Szombathely), ahol az ottani, talán püspöki bazilikát 454-ben földrengés pusztította el. [9] Kisebb központok voltak Aquincum és Brigetio (Ószőny). A mai Szlovákia területén lévő római lelőhelyekről (Cerulata, Pozsony, Dévény, Stomfa és a Komárom melletti Izsa község) eddig még hiányoznak a kereszténység hatását igazoló konkrét bizonyítékok.

A "népvándorlás kora", főleg a Duna medencét illetően, állandó politikai változásokkal tűnik ki, azonban még a hun törzsek uralkodása sem jelentette a keresztény ideológia eltűnését. Ellenkezőleg, a római kereszténység alapjai a szlávok megérkezéséig fennmaradtak. A keresztény kultúra eme elsődleges fázisának bukását a VI. és VII. sz. határára lehet helyezni. A kereszténység felélesztésére törekvő kísérletek elszigeteltek és majdnem hiábavalók voltak. Ilyen kísérletnek tekinthető Amanda szerzetes tevékenysége is, aki éppen Samo birodalmának fennállása idején jött át a Duna innenső oldalára, ill. a római utak szempontjából a Duna tulsó partjára, ahol mint tetteinek krónikása megemlíti, nem boldogult. [10] A Samot fejedelmüknek megválasztó felsődunai szláv törzsfőnökök környezetében a keresztény ideológia a frank hódító politika eszközének bizonyult. Emellett Samo, bár a Frank Birodalomból származott, nevét tekintve talán a zsidó kereskedőréteghez tartozott.

Ugy tűnik, hogy a dunai szlávok és a későantik kultúra közötti első érintkezések korába néhány kultikus szokás

tehető, melyek a római későantik és korakeresztény kultúra maradványaival függnek össze, pl. a téli napforduló ünnepeivel, koledálás (betlehemezés), a nyári napforduló megünneplése, Rosalia, pünköszt stb. Időben ide lehet elhelyezni néhány római fogalom átvételét is (tegula-tehla, acetum-ocot, vinum-vino, castellum-kostol, arca-raka, rakva) és talán germán eredetűekét is (kuning-kñedž, knaz, skilling-stljaz, kinta-cęta, cetka stb.).

A keresztény műveltségnek a szlávok által betelepült Duna menti vidékeken bekövetkezett hanyatlása a Fredegár-féle krónika szövegéből is kiérezhető. Ezt a hanyatlást nem kis mértékben az avaroknak Pannónia alsó részében történt megtelepülése is okozta, ami a VI. sz. végén az egyházi szervezet teljes megszűnéséhez vezetett. Ebből az időből számos rélikviumgyűjtemény elvitele és egyházi hivatalnokoknak Pannóniából, az avarok elől való elmenekülése ismeretes. [11] Nehezen képzelhető el olyan állapot, hogy Pannónia teljes régi lakossága az avar uralom alatt rögtön pogánnyá vált volna. Inkább a már kereszténnyé vált lakosság fokozatos kihalásával kell számolni, ami talán teljesen nem is tűnt el, mivel a keresztény kultúra bizonyos elemei megmaradtak Sirmium, Pécs, a Balaton környékén, és talán a közép-Duna felső részén, a bécsi erdő környékén, egészen a VIII. sz. végéig.

A Duna-menti szlávok keresztény hitre térítésének kezdeteit a IX. sz. első harmadára szokás helyezni, mivel feltételezik, hogy az Avar Birodalom felbomlásáig kialakultak Pannóniában a missziók létrejöttéhez szükséges feltételek. Eközben a bajor, az itáliai és a bizánci missziókat említik, de nem számolnak az Aquileia, Salzburg és Passau környezetéből eredő szláv elemek részvételével. Továbbá elfeledkeznek az avar kaganátus alatti, a 791-es frank-avar háború kirobbanása előtti krisztianizáció lehetőségeiről. [12] Az Avar Birodalom uralma alá kerültek valamikor a VIII. sz.-ban olyan területek is, amelyek később, az avar kaganátus felbomlása után az ómorva fejedelemség részeivé váltak. Itt Rugia keleti részéről van szó (ezzel az elnevezéssel azt a területsávot jelölük, mely a Duna bal partján a Cseh Erdőtől a Morva Mezőig terjed) a Kamp folyóig. Az avar kaganátus szférájába tartozott a mai egész Dél-Szlovákia, bár eddig a keresztény térítésnek alávetett szláv lakosságról tanuskodó VIII. sz.-i régészeti leleteket innen nem ismerünk. Jóllehet, a zalavári kutatások eredményeinek átvértékelése által bizonyos lehetőségek adódnának erre. [13] A krisztianizációnak eme kezdetei annak a színódusnak a határozataiból ismeretesek, melyet valahol a Duna partján tartottak 796-ban. [14]

E színódus határozatait csak részben ismerjük, Paulinus aquileumi pátriárka feljegyzéseiből, aki a katolikus hit harcos követője volt. Paulinus pátriárka már a 792-es regensburgi színóduson fellépett a Felix urgeli püspökkel szembeni vitában (Urgel - város a spanyol Katalániában), mikor az

olyan véleményt vallott (Elipandus toledói püspökhöz hasonlóan), hogy Krisztus az istennek nem saját, hanem adoptált fia. Paulinus Felix nézeteinek megcáfolására a 798-799-es években egy polemizáló írást is írt (a három könyvről) [15]. Paulinusnak az érdeklődése az Avar Birodalom területén folyó keresztény térítés iránt nyilván a hitoktatással volt kapcsolatos, ami az említett 796-os színódus fennmaradt jegyzetanyagából is kitűnik.

A színódusról szóló aquileumi feljegyzésekből meg tudjuk, hogy 796-ban léteztek u.n. "predicatores illius terre"-k, azaz az avarok (és a szlávok) földjén tevékenykedő misszionáriusok, kiket a megkeresztelés módja szerint Paulinus három csoportba osztott. Egyesek szerzetes-papok voltak, akik a Szentháromság jegyében kereszteltek, amit szintén felül kellene vizsgálni. Kereszteléseik jogerősek voltak. Mások klerikusok voltak, akik a pap által a Szentháromság jegyében megáldott vízzel kereszteltek, kereszteléseiket nem kellett megismétegni, de a keresztség érvényessége végett a keresztelendőnek alá kellett vetnie magát a kezek vízbemártási szertartásának. A harmadik csoportot a műveletlen klerikusok - clericici illiterati - képezték, akik hitvallás és a hármasság formula nélkül, azaz Jézus Krisztus említése nélkül, vízbemártással kereszteltek. Mivel az ortodox nézet szerint a megáldatlan víznek a keresztelés során a Szentlélek nélkül nincs lelki hatása, az ilyen keresztelések nem voltak érvényesek.

A "műveletlen klerikusok" keresztelési módjával összefüggésben fel kell hívni a figyelmet arra az ismert tényre, hogy az ir-skót misszionáriusok (Brittones) szintén közönséges megszentelt vízzel kereszteltek, [16] bár biztosan betartották a megfelelő ortodox keresztelési formulákat. Más forrásból tudjuk, hogy az ir-skót szerzetesek pontosan betartották a latin keresztelési formát, amiért Weinfried Bonifác püspökkel az élükön az angolszász misszionáriusok támadták is őket. [17] A kezdetek szempontjából a harmadik csoportban nem csak műveletlenek vannak, hanem inkább a pannóniai arianizmus maradványainak követői.

A második oldalon Paulinus részletesen foglalkozik a megkeresztelendőknél a keresztség felvételére hitoktatással történő előkészítésével, amit husvétkor és pünkösdkor tömegesen végeznek. A keresztség felvételének hitoktatással történő előkészítéséről, ennek fontosságáról és a "pogányokkal" való türelmes bánásmódról a keresztény ortodoxia egy másik jelentős képviselője is beszél, Alkuin, Nagy Károly udvari iskolájának professzora. [18]

Paulinus feljegyzései nem tartalmaznak semmi konkrétumot a Pannónia illetve a mai Szlovákia területére irányuló aquileumi és bajor missziókról, hanem csak általánosan szólnak a volt Avar Birodalom területén, ill. annak nyugati részén

végbement krisztianizációról; ezek kezdete talán az avarok ellen folytatott első, 791-es hadjárat előttre esik. Nem zárható ki, hogy a VIII. sz. nyolcvanas éveiben Tassil bajor fejedelem és az avar kagán között szövetségekötésre is sor került. [19] Az avarok és a szlávok közötti missziós tevékenység központjaként Aquileumon és Salzburgon, ill. azok Maria Saal-i karintiai archipresbiteriális központján kívül számitásba jön Passau és az Avar Birodalom határán fekvő több bencés kolostor: Kremsmünster, Mondsee és Niederalteich.

A szinódusnak más jelentősége is volt, mégpedig a jogi dikció szempontjából. Ez volt az utolsó olyan szinódus, melyen a bajor püspökök mint az aquileumi pátriárka suffraganeusai vettek részt. Hamarosan ugyanis (798-ban) Nagy Károly kezdeményezésére Salzburg központtal létrejött a bajor egyházi tartomány (provincia), és ezek alapján feltehetjük, hogy a szinóduson már szó volt a bajor püspökségeknek a aquileumi pátriárka jurisdikciója alóli kiválásáról. Ezek voltak azok az "alia"-k [20], amiket Paulinus feljegyzései közelebből nem taglaltak.

Azoknak a régészeti feltárásoknak a során, amelyek Valy u Mikulčice mellett folynak, és amelyeket Zalaváron végeztek, tekintettel kellett volna lenni a VIII. sz. végére tehető elsődleges krisztianizációra. Emellett azt sem szabad elfelejteni, hogy az ortodox keresztény misszionáriusokon kívül a különböző, nem ortodox szektákból eredő misszionáriusok is léteztek. Létezésüket közvetve Paulinus feljegyzései is alátámasztják, miszerint a papok által végzett keresztelesek során megállapították, hogy a Szentháromság jegyében kereszteltek, míg az u.n. műveletlen klerikusok által végzett keresztelesek során a kereszteleési formulában nem említették Jézus Krisztus nevét. Joggal vélhetjük azt, hogy a VIII. sz. végén nem csak a pannóniai, hanem a bajor és longobard területeken is léteztek olyan szekták, melyek tagadták Jézus Krisztus istenségét. Ezek között a kívülről kifejezetten szervezetlen ariánusokon ill. pannóniai fociánusokon kívül biztos ismereteink vannak a VII. és VIII. sz. határán a bajorországi u.n. bonosiánusokról (Bonocius trieri püspök követő), akik a Szt.Salabergről szóló legenda szerzője szerint Jézus Krisztust istenség nélküli egyszerű embernek tartották. [21]

Az egyszerű nép keresztény hitre irányuló térítésének ilyen kezdeti lépései esetenként az avar kagánok és kíséretük egyetértése mellett is történhettek, hiszen egy részük a későbbiek során szintén áttért a keresztény hitre. Lehet, hogy az avar törzsfőnökök egy része a Bizánci Birodalom misszionáriusainak hatása alatt állott, amiről annak az avar kagánnak a neve is tanuskodik, aki 805-ben a Fisch folyóban való megkeresztelkedése során az Ábrahám nevet vette fel, míg egy másik avar törzsfőnök ugyanabban az évben a Teodor nevet kapta. [22] Igaz, az avaroknak ezek a csoportjai Nagy Károly szolgálatába léptek és abban az időben vették

fel a kereszténységet, amikor a Duna-menti avar uralom már szétesett. Az avaroknak talán az a része, mely nem vetette alá magát a frankoknak, Kruma bolgár kán szolgálatába lépett.

A keresztény kultúrával megismerkedő első szláv elemek a tenger-melléki horvátok voltak, azután a karinthisi és kranszkói szlovének. Ezért Felső-Pannónia, főleg pedig az itt élő szláv lakosság krisztianizációjának első fázisában a bajor, az itáliai és a bizánci misszionáriusok mellett nyugodtan feltételezhetjük a salzburgi Karinthisból és az aquileumi Kranszkoból eredő szláv misszionáriusok tevékenységét is. A krisztianizáció első fázisának befejeződését, amely nem egy központból szervezett és így széteső jellegű volt, aligha a bajor egyházi provincia 798-as megalapítása jelenthette, hanem inkább a megszűnt Avar Birodalom területén létrejött viszonyok konszolidálódása. Ennek időpontja megközelítőleg a 822-825-ös évekre tehető, azaz a szláv-avar ellentétek megszűnésének éveire, Lajos horvát fejedelem felkelésének levereése és Ájtatos Lajos császárhoz fűződő vazallusi kapcsolatok megszilárdítása utáni időszakra.

A krisztianizáció második fázisáról csak valamivel tudunk többet, mint az első fázisról. Ezt a szervezés jellemzi. E periódus végét a bizánci missziónak a Nagymorva Birodalom területére való megérkezése segítségével datáljuk. Az ómorva és nyitrai területeken, ill. 833-tól a nagymorva fejedelemség területén végbement misszionárius tevékenységről azonban csak nagyon keveset tudunk. Nem kételkedhetünk abban, hogy a nyitrai fejedelemség területe a salzburgi érsekség szférájába tartozott, mivel 828-ban annak a képviselője szentelte fel a Pribina fejedelem udvarában álló kőtemplomot. [23] Ugy gondoljuk, hogy elfogadhatjuk D. Rapantnak Pribina német keresztény feleségére vonatkozó hipotézisét, [24] mivel tudjuk, hogy Pribina fiának, Kocelnak Bajorországban voltak birtokai, melyeket inkább örökölt, mint szerzett. [25] Általában bizonyos zavar keletkezik, mikor Pribina kereszténységéről van szó, aki járatos volt a vallás dolgaiban és a kereszténységet, mint treizmi száműzött, 833-ban a salzburgi érsek udvarában vette fel. [26] Ugyanugy a IX. sz. első harmadában elég illogikusnak tűnik, hogy Pribinának egy keresztény nővel való házasságkötését nem az egyházi szokások szerint végezték volna. És itt fel lehet tenni azt a kérdést, hogy Pribina szülei esetleg nem tartoztak-e egy olyan keresztény szektába, melynek kereszténységét az ortodox társadalmi környezetben nem fogadták el érvényesnek. Ezzel a hipotézissel elkerülhető a frank vazallus-pogány és keresztény nő házassága körüli logikátlanság és logikailag is érthetővé válna Pribina későbbi, már érvényes megkeresztelkedése. Ezen hipotézis hitelessége további hasonló analógiák keresését követeli meg.

Pribina Nyitráról való száműzésének és a nyitrai területeknek a Mojmir vezetése alatt álló ómorva fejedelemséghez történt csatolásának az egyházi jurisdikció terén is

megvoltak a maga következményei. Aligha lehet a Mojmir fejedelmi család Pribina elűzése előtti kereszténységében kételkedni, mivel a rendelkezésre álló forrásokból kitűnik, hogy I. Mojmir, annak Rastislav nevű unokaöccse, majd további rokonaik - Svatopluk keresztények voltak. A fejedelmi családban egy pappal, Slavomirral is találkozhatunk. [27]

Mikor 798-ban Nagy Károly a pápa beleegyezésével a salzburgi püspökséget érsekségi rangra emelte, suffraganeusként annak juttatta a passauai, regensburgi, freizingeni és sábeni (középkori kolostor és püspöki székhely Tirolban) püspökségeket. Ezzel kijelölte a bajor egyházi provincia határait. Ez a határ Aquileum és Salzburg között vitás volt, ezért 811-ben Károly határként a Dráva folyó vonalát jelölte ki. [28] A Salzburg és Passau közötti határ sem volt teljesen világos, míg egy 829-ből eredő okiratban, melyet bár sokan hamisnak tekintenek, a határt a Rába folyó vonala határozza meg. [29] A Duna folyó balpartján a jurisdictio határai nem voltak írásban meghatározva. Amíg a régi morva missziós területekről volt szó, akkor ott nyilván a passauai püspök érvényesítette törekvéseit. Bár a történetírásban találkozunk olyan nézetekkel, hogy Morvaország egyházzilag nem tartozott Passauhoz, elég valószínű, hogy az avar hatalom szétesése után a rugiai morva területek ki voltak téve Passau missziós hatásának, és ezért hihetővé válik a morváknak Reginhar püspök által 831-ben történt megkeresztelésére vonatkozó hír is, bár az egy későbbi, tendenciózusan összeállított forrásból származik. [30]

A mojmiri fejedelemség passauai jurisdictióját a bajor püspökök 900-ból eredő panaszain kívül Hermanarik passauai püspöknek az a 867-es törekvése is igazolja, hogy saját hatalmi szféráját egészen a Nagymorva Birodalommal a Tisza folyó mentén szomszédos Bolgár Birodalomig kiterjessze. [31] A kezdeményezés ehhez az akcióhoz bolgár részről érkezett és Német Lajos az akcióval nem Salzbúrgot, hanem Passaut bízta meg, ami azt bizonyítja, hogy 833 után a nyitrai területek is a passauai püspökség szférájába kerültek, ill. a salzburgi érsekek lemondtak a Nagymorva Birodalom keleti részéről. Ebben az értelemben alakították ki a nyitrai templom felszentelésére vonatkozó Conversio megfogalmazásának korabeli betétjét is.

Nem jelentéktelen ebben az összefüggésben rámutatni a különböző védőszentek területi megoszlására. A Conversióból Szűz Mária, Mihály, Keresztelő Szt. János, Evangélista János, Péter, Pál, Rupert, István, Hadrián, Margit, Lőrinc templomi patrónusokról tudunk. Tipikus salzburgi védőszentek voltak Szt. Péter és Rupert, ill. István, Salvator és Márton (Tremisma). A passauai egyházmegyében Szt. István, ill. Mihály, Móric, Salvator, Florián, Hypolit voltak a fő védőszentek, Freizingenben István Dionyzos, Quirin, András, Mihály és Benedek, Aquileumban Chrysogon, Euphémia és Fortuna, Gradoban Hermagoras, Velencében Geminianus, Teodor és főleg Szt. Márk, Sirmiumban 582 előtt Demeter, Ireneus és a vitás Andronikus, Sabariában Quirin. [32]

Említettük, hogy Pannóniában az avar támadások nyomása alatt megszűnt az egyházi szervezet, de helyenként fennmaradt a kereszténység. Például Sirmiumban, ahonnan a Demeter ereklyéket Thessalonikába vitték, fennmaradt Szt. Demeter kultusza; ezzel a XI. sz.-ban találkozunk újra, és a mai napig is megőrizte azt Mitrovica települése. [34] Lehet, hogy a zalavári Hadrián kultusz is a római provincia korából maradt fenn. [35] Kérdéses a pécsi és a savariai (Szombathely) kultuszok folytonossága. Pribina balatoni archipresbiterátusán egyidejűleg a szomszédos bajor védőszentek (Rupert, István, Mihály) kultuszának hatása is látszik.

Ha a mi területeinkről van szó, akkor Hypolit znojmoi és zobori régi kultuszát a passauai hatáshoz sorolják és a nyitrai várdomb Emerámusát a regensburgihoz. A Nyitra-Párovcei István király kultuszáról aligha tétélezhetjük fel, hogy eredetileg István vértanu kultuszáról lenne szó, amely különben Esztergomból ismeretes. [36] Salvator - Megváltó pozsonyi kultuszát eredete szempontjából szintén a IX. sz.-i bajor védőszentek közé lehet sorolni. Együttal megállapítható az észak-olasz kultuszok hiánya, ami ugyan nem zárja ki itáliai vagy bizánci misszionáriusoknak a Nagymorva Birodalomban való tevékenységét, hanem a kánonjog értelmében az idegen egyházmegye papjának kötelessége volt a passauai egyházmegye beleegyezését kérnie és emellett felszenteltségét írásban igazolnia. Ezek nélkül egy idegen egyházmegye papja nem kaphatott beleegyezést tevékenységéhez.

A Nagymorva Birodalom krisztianizációjának második fázisára vonatkozó néhány értékes hír maradt fenn 863 előtt-ről. Ez az a hír, melyben a mainzi szinódust értesítik Albgisnak Morvaország területéről való meneküléséről, ahol a kereszténység "rudis", azaz nyers állapotú. [37] Sokkal értékesebb emlékek találhatók a különböző ószláv forrásokban. A Konstantin Élete c. mű XV. fejezetében az életrajzíró megemlíti a három istentiszteleti nyelv: a latin, görög és a héber hiveinek a szláv istentiszteleti nyelv ellenzőivel való küzdelmét, akik között frank "ariánusok, pópák és klerikusok" voltak. [38] Ez a kitétel megőrizte számunkra a Nagymorva Birodalom egyházi szerkezetének a képét. Az első helyen az archipresbiterek állottak, azután következtek a felszentelt papok és a felszentetlen klerikusok.

Archipresbiteriális rendszer volt a salzburgi egyházmegye keretén belül a Dunántulon, és a passauai egyházmegye keretén belül a Nagymorva Birodalomban. Elődeink az archipresbitereket "ešprišta"-nak nevezték (az Erzpriester - főpap - kifejezés bajor kiejtése szerint). [39] A Nagymorva Birodalom területén a IX. sz. közepén négy archipresbiteriátus létét lehet feltételezni; [40] ezek közül az egyiknek Nyitrán kellett lennie. Az ószláv szövegekben azonban az "ešprišta" terminust gyakran a görögös "ariánus" helyettesíti, bár az "ešprišta" kifejezést a XVI. - XVII. sz.-i szlovák

írásbeliségben is megtalálhatjuk még, és a régi magyar szóhasználatban is ismert, ahol a vicearchidiakont jelölték vele, ami azt jelezné, hogy Konstantin és Metód az ószláv egyházi nyelvhasználat kialakítása során nem fogadta el mindazt, amit a Nagymorva Birodalomban találhatott. Ha a magyarországi archipresbiteriális szervezetről van szó, akkor meg kell említeni, hogy már az egyházi hivatalok XI. sz.-i keletkezése során bevezették az archidiakonátus rendszerét, [41] mely különbözik a régi archipresbiteriánustól. A bajor archipresbiteriánus plébániákat a IX. sz. során meglátogatták a püspöki kar megyés-püspökének a meghatalmazottai, akiknek templomokat és az archipresbiteriánus plébániák mellett iskolázott papokat volt joguk felszentelni. Mig Salzburg a IX. sz. második felének kezdete során megszüntette [42] a püspöki kar intézményét, a passauai püspökök továbbra is megtartották azt az egyházi joggal szemben az egész IX. sz. során. [43]

Az ószláv Konstantin Élete a XV. fejezetben bizonyos tekintetben kronológikusan is megállapítja az ómorva és nyitrai területek krisztianizációjának kezdeteit, amikor szemrehányóan említi, hogy a Nagymorva Birodalomban a frank papok az ellenlábasokról szóló tanítást hirdették. [44] Ismeretes, hogy ezt a tanítást a VIII. sz. második harmadában Virgil salzburgi apát-püspök és ir-skót honfitársa, Dobdagrecus, későbbi passauai püspök terjesztették Bajorországban. Továbbá azt is megtudjuk a fent említett mű XV. fejezetéből, hogy a bajor papok nagyon alacsony büntetéssel illették az "ember" megölésének meggyónását, hasonlóképpen kigyók elpusztításáért sem járt különösebben nagy penitencia. A házastársi kötelék kérdésében is nagyon következetlenek voltak és végül még a pogány áldozatokat is eltűrték. Ezt főleg az egyházi és politikai központoktól távoli nagymorva temetőekben talált áldozati adományok tanúsítják.

Ha azt is figyelembe vesszük, hogy Rastislaw fejedelem közeli rokona, Slavomir mint "pap" - presbiter - ismert, nem kételkedhetünk a hazai főúri családokból származó, bajor archipresbiterok által felnevelt szerény számú pap léteben.

A bizánci misszió 863-864-es megérkezése előtt a Nagymorva Birodalomban a passauai püspökség keretein belül alacsonyabb egyházi szervezet működött, és helyesen feltételezhetjük archipresbiteriális plébániái iskolák meglétét is, ahol a passauai püspök elgondolásai és Német Lajos keleti frank király politikája szellemében nevelték a papi utánpótlást. Igaz, az archipresbiteriális plébániák, melyek kiterjedt területek templomait igazgatták, nem tették lehetővé a még mélyebb krisztianizációt. Nyilván csak a keresztény ideológia formális elfogadásáról volt szó. Azonban ennek a missziós tevékenységnek, ami a morva területek déli részén és a nyitrai területeken a VIII. sz. végéig tartott, elkerülhetetlenül nyilvánvaló nyomokat kellett hagynia őseink egyházi szó-

készletében, bár azok csak részlegesen hatolhattak be a Cirill-Metód-féle irodalmi egyházi ószláv nyelvbe.

Az egyházi terminológiák Nagymorva Birodalom-beli 863 előtti, azaz a bizánci misszió előtti problémaköre még máig sincs megfelelően feldolgozva. Ezen problematika vizsgálata során Melich J. [45] és Kniezsa I. [46] magyar szlavisták munkáiból lehet kiindulni, akik a magyar nyelv szláv jövevényszavainak problémájával foglalkoztak. Főleg Melich J. megállapítását kell hangsúlyozni, aki az egyházi ómagyar terminológiában két alapvető csoportot látott, és pedig az óbulgárt és a pannón-szlovént. A mai tudományos kutatások szemszögéből az utóbbiról inkább mint a pannón-morva egyházi terminológiai típusról lehet beszélni, melynél a szertartási orientáció római volt. Ennél a típusnál nemcsak latin, hanem bajor és nyilván szlovén-horvát és szlovák-cseh eredetű terminusokat is találhatunk, így a szláv nyelvek alapos történeti ismeretére van szükség.

Nem szándékozom összeszámlálni az összes latin egyházi terminust, de néhány példán megmutatható a problémakör komplexitása. Például vegyük a már említett "ešprišt" (jašprit), vagy az "eršik" (jaršik) - érsek - terminusokat, ezek megvoltak a szlovénben, szlovákban és kajkavban, a "kruž" forma az isztriai szlávoknál és szlovákoknál ismeretes, az ördög jelenléssel bíró "nepriaznik" terminus a szlovákban ismert, még ha a német "unhold"-ból is ered, továbbá a szlovák és kajkav "cirkev" (egyház) terminust nem fedi az ócseh "čerkev", [47] a "rešnota" terminus csak a szlovén nyelvben van meg, ha a Garam folyó baloldali mellékfolyójának, a Neresnicának a neve nem is függ össze a resn (jobb) gyökkel stb.

A felsorolt példákkal arra akarunk rámutatni, hogy a bizánci misszió megérkezése előtt a Nagymorva Birodalom és Pannónia területén honos egyházi terminológia nem cseh vagy szlovén, hanem - ahogy a tudományos munkákban már használni is kezdték - pannón-morva típusú. Lexikális szempontból ez a típus nem volt annyira kiforrva, mint a Cirill-Metód féle egyházi ószláv nyelv. Sőt, elmondhatjuk, hogy a különböző igealakoknak, mint amelyeket a freizingeni emlék gyónási formuláiban (I., III., ill. az Adhortacio is - Friz. II) találhatunk, megvannak a saját variánsaik a sinai Euchologiumban, bár az átírások során megváltoztak. [48] Ez pl. abból is látható, hogy a freizingeni emlék megmaradt szövegében már nem mutathatók ki az orrhangok, bár a IX. sz.-i eredeti szöveg ezeket biztosan tartalmazta. Kronológiai szempontból keletkezésüket a IX. sz. első felére tehetjük, azután a szöveg ószláv szerkesztésen ment át, majd a X.-XI. sz.-i további lemásolás során nyerte el későbbi formáját. Lehet, hogy a cirill-metódi idők előtti korba nyulik a "Zapovědi svetych' ot'c'" penitencia eredeti szövege, aminek a sinai Euchologiumban megmaradt a glagolikával javított variánsa, és a mi véleményünk szerint egy hitelesebb variáns az "Ustjužská Kormčia Kniha"-ban a

"komkanie" - régi terminológiával áldozati kenyeret jelent ("brašence" az ES-ben). [49]

A Cirill és Metód előtti krisztianizáció szempontjából nagy jelentőségűek az u.n. Kijevi Töredékek (levelek), ill. a benne található nyelvi elemek, mint vsemogyj, papež, prefacija, oplat, život, obečanie, vsqđ, mša, cirkev, inokost', rěsnota, nepriaznin, oğrěditi, melyek egyrészt utalnak a Cirill és Metód előtti idők liturgiai terminusaira, másrészt arra a területre, ahol a szöveg eredetije keletkezett. A KT megmaradt szövege cseh-morva környezetben keletkezett, ahogy azt C. Vondrák [50] már régen megállapította, amire pl. az "šč" hang grafémája utal, amit a "c" betű helyettesít, ill. a "z" graféma a "dz" helyett használatos. A tuzyj, tužij melléknevekkel, az Isus név alakjával (ahogy az itt többségében megmaradt) és az epentetikus l' arra utalnak, hogy az eredeti szöveg átírását morva-pannóniai minta határozta meg. Végül a KT szegényesebb helyesírási rendszere is azt jelzi, hogy nem az eredetiről, hanem a X. sz. feléről származó átalakított másolatról van szó.

A Cirill és Metód előtti krisztianizációnak főleg a kezdeti fázisban nagyon széthulló jellege volt, ami a fejlett országokból eredő misszionáriusok közötti különbségekkel függ össze. Ez az alábbi terminusokban nyilvánul meg a legjellemzőbb módon:

1. áldozás - communio
 - a/ latin alap: komkanie (communicare), ill. szlovák megfelelője: učastije, pričastije,
 - b/ bajor alap: vsqđ,
 - c/ szláv alap: brašnica,
2. vendégek, áldozati kenyér
 - a/ latin alap: vendégek - oplat (ablatum)
 - b/ szláv alap - brašence
 - c/ bizánci szláv alap - prosfora.

Ez a szinonim tagoltság elégséges bizonyíték ahhoz, hogy az ómorva és nyitrai területeket meglátogatták bajor, olasz és bizánci misszionáriusok, amit végül Rastislav bizánci követségének szavai is hitelesítenek, hogy tudniillik a nagymorva területekre papok járnak "iz Grk, Vlach i Nēmiec". (Görögországból, Valachiából és Németországból.) Konstantin és Metód a Nagymorva Birodalomba az ószláv istentiszteleti nyelv kész típusát hozták el. Az ószláv szótárba azonban a Cirill és Metód előtti missziók terminusai közül is átvettek, mindenekelőtt az egyes szimbólumok gyakorlati használata során, mint amelyek az alapimádságok, a gyónási formulák, a megkeresztelkedési fogadalomtételek és a gyónási prédikációk (Friz. II) Ha alkalmi bibliai szövegek fordításairól van szó, melyek a szövegmagyarázatok során szükségesek, újra megmutatkozik, hogy a cirill-metódi iskola csak kivételesen használta a régebbi morva-pannón eredetű kifejezéseket.

A karoling hitoktatás, amellyel I. Grafenauer foglalkozott, regionális szempontból még mélyebb átdolgozást követel meg, mert pl. más formáit használták a krisztianizációnak az ir-skótok Karinthiában, vagy az aquileumiak Kranában, a frankok Szászföldön, mást a bajorok az avar kaganátus területén, és talán más formák divtak a nagymorva területek miszisionáriusainál, bár egy közös célról volt szó - a keresztyén ideológia és annak intézményei segítségével megszilárdítani a Frank Birodalom világuralmát és ezzel a céllal együtt szolgálatot tenni az ágostoni hittételeknek is.

A Nagymorva Birodalom krisztianizációjának vizsgálata során nem mehetünk el a keresztyén exegézis (szentírás-magyarázat, Szerk.) kézikönyveként szolgáló Konstantin és Metód Élete c. könyv mellett. Ennek a feladatnak a Konstantin Élete teljes mértékben megfelel, melyben a Szentháromságra vonatkozó tanításnak - a zsidók és az iszlám követőivel szembeni - polemikus magyarázata jut tulsúlyba az ószlávnyak, mint istentiszteleti nyelvnek a latinnal szembeni polemikus védelme felett. Ha a Szentháromságról szóló tanítás ortodox értelmezéséről van szó, Metód életének leírása is tartalmazza azokat az egyházi zsinatokat, amelyek az ortodox értelmezést védelmezték (1. fejezet). A Metód Élete a morva-pannon egyház jogait, annak eszközeit, az ószláv istentiszteleti nyelvet védelmezi. Mivel a macedón típusú ószlovént Konstantin és Metód a Nagymorva Birodalomba már készen hozták be, saját fordításaikban a hazai morva-pannon kifejezések csak minimálisan érvényesülhettek, de megmaradtak azokban az emlékekben, melyek Cirill és Metód előtti eredetűek.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy a régi morva és nyitrai területek, ill. (833-tól) a nagymorva fejedelemség krisztianizációjának kezdeteit az ir-skót misszió salzburgi és passai központu 796 előtti missziós tevékenysége jelenti, ugyanakkor Paulinus aquileumi pátriárka feljegyzései részben az avar uralom alatti krisztianizáció, részben pedig Rugia és a mai Dél-Szlovákia 791-ben felszabadított területein végbement hittérítésnek a bizonyítékai; azaz a 833-863-as években a Nagymorva Birodalom krisztianizációja Passauból indult ki; az ortodox keresztyénység mellett az arianizmust valló keresztyén szekták léte is megengedhető; a thessaloniki testvérek, Konstantin és Metód missziója nem is annyira missziós, mint inkább kulturális és politikai célokból fakadt.

Peter Ratkoš referátuma a "Konstantin-Cirill, a szlávok tanítója" c. konferencián, Nyitrán, 1969. július 2-án

Jegyzetek

1. A.V. Isačenko, Začiatky vzdelanosti vo Veľkomoravskej riši. Turč. Sv. Martin 1948.

2. А.И. Соболевский, Церковно-славянские тексты моравского происхождения. Русский филологический вестник, 1900. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб. 1910.

Lásd. még: Weingart, Almanach České akademie, 40. (1930) évf., 132 (az A.O. Szobolevszkijnek szentelt nekrológ).

3. I. Grafenauer, Karolinska kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nad ispovedajoštim se. Razprave znanstv. društva v Ljubljani, 13. (1936) évf. (Fil.-lingv. fejezet), 5-165.

4. J. Cibulka, Veľkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. Praha 1958, 183-298.

5. Kuzsinszky B., Pannonia és Dácia. A magyar nemzet története I., Budapest 1895, CX-VXI (Cassia Dia 71, 8-10 közlései alapján).

6. Nagy L., Pannonia sacra. Szent István Emlékkönyv (a továbbiakban SzIe), I., Budapest 1938, 100-103, 147; Alföldi A., A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában, SzIe I, 152-154.

7. J. Spirko, Cirkevné dejiny I. Turč. Sv. Martin 1943, 119.

8. SzIe I, 147, 153, 160, 164.

9. SzIe I, 148.

10. P. Ratkoš, Pramene k dejinám Veľkej Moravy. 2. kiadás (a továbbiakban csak Pramene) Bratislava 1968, 59-60. Acta sanctorum Boll. 6. Febr. I, p. 848; Fr. Kos, gradivo za zgod. Slovencev I., Ljubljana 1903, 203-204 azt gondolja, hogy a szlovénekről volt szó.

11. SzIe I., 162-163.

12. I. Zibermayr, Noricum, Baiern und Österreich. Horn 1956, 272-275. Hasonlított össze ezzel az Annales r. Francorum a 782-788-as évekből, SRG, ed. F. Kurze, Hannover 1893, 59-61, 80-85; P. Ratkoš, Pramene, 65-68.

13. A.Cs. Sós, Über die Fragen des Frühmittelalterlichen Kirchenbaues in Mosapurc-Zalavár, Annales Instituti

Slavici, I/2, Wiesbaden 1966, 69-86. Az ő Zalavár-Récéskut lelőhelyen végzett jelentős kutatásait a C templomnak Pribina korába való datálásával összhangban lehetne kronologizálni (A. Radnóti, Une église du haut moyen âge á Zalavár, *Études slaves et roumaines* I. [1948], 21-31), mivel az A szakrális faépitményt időben a VIII. sz. végére lehet eltólni és a B épitményt a IX. sz. elejére (az avar fejedelmek megkeresztelése utánra). A problémát tehát a teljes zalavári anyag analizisével kell megoldani.

14. Mansi, *Consil. collectio* XIII, 921-926;
P. Rakoš, *Pramene*, 140-142.

15. Fr. Kos, *Gradivo* I, 315 (282-es szám), 358 (325-ös szám).

16. J. Schmitz, *Die Bussbücher und das kanonische Bussverfahren*. Düsseldorf 1898, 271.

17. J. Cibulka, *Velkomoravsky kostel v Modré u Velehradu*. Praha 1958, 130-131.

18. *Monum. Germ. hist., Epistolae* IV, 157 (100-es szám), 159 (111-es szám).

19. *Ann. Emmerami (maiores)* 788-ban *Chrestomatium*-ban; E. Hermann, *Slavisch-germ. Beziehungen*. München 1965, 68.

20. "Nunc autem ad alia festinantes". Lásd a 14-es lábjegyzetet.

21. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*. I, Berlin-Leipzig (8. kiadás), 343-344.

22. *Mon. Germ. hist., SS* XIII, 47-48 (*Ann. S. Emeremmi et Ann. Ratisponenses*); MGH SRG, ed. F. Kurze, *Hannoverae* 1895, 119-120; P. Rakoš, *Pramene*, 69-70, 118.

23. P. Rakoš, *Pramene*, 273-274 (*Snidov Lexikon*).

24. D. Rapant, *Pribynov kostolík v Nitre*, *Elán* XII (1941), 3-4. szám. *Lenyomat* 24-25.

25. Friedrich G., *Cod. dipl. Bohemiae* I, 6;
P. Ratkoš, *Pramene*, 156.

26. M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, *Ljubljana* 1936, 74; P. Ratkoš, *Pramene*, 82.

27. *Ann. Fuldenses* SRG, ed. F. Kurze, *Hannoverae* 1891, 73. ("quendam presbyterum, eiusdem ducis propinquum, nomine Scilagamarum sibi in principem constitunt, ei minantes interitum, ni ducatum super eos susciperet").

28. E. Mühlbacher - J. Böhrer, Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern (751-918), Innsbruck 1889, Nro. 466/452.
29. Ibidem, Nro. 1341 (1303); P. Ratkoš, Pramene, 147.
30. MGH SS XXV, 623 (Notae de episcopis Patavien-sibus); P. Ratkoš, Pramene, 331.
31. Ann. Fuldenses, SRG, ed. F. Kurze, 66-67; P. Ratkoš, Pramene, 92.
32. Melich J., A szláv jövevényszavaink, I, 2. Budapest 1905, 67-75; Hauck, Kirchengeschichte II., 828-830; M. Kos, Conversio...; P. Ratkoš, Pramene, 83-86, 240 (Život Metoda, VIII "Szt. Andronikus trónusa" Pannóniában).
33. SzIe I, 162.
34. J. Melich, említett munka, I/2, 67-68.
35. P. Ratkoš, Pramene, 275 (Drinápoly város patrónusa).
36. Balics L., A r.k. egyház története Magyarországon. II/2, Budapest 1890, 66-67.
37. G. Friedrich, Cod. dipl. Bohemiae I, 4 (5. szám); P. Ratkoš, Pramene, 150.
38. F. Grivec - F. Tomsic, Constantinus et Methodus Thessal., Zagreb 1960, 131 (Život Konstantina, XV. fejezet); P. Ratkoš, Pramene, 226.
39. P. Ratkoš, Die Grossmährischen Slawen und die Altmagyaren, Študijné zvesti 16 (1968), 210, 218-219.
40. Ez a hipotézis a nagymorva egyházi provincia négy diecézusa 899-900-as alkotmányára támaszkodik.
41. Az első, XII. sz. eleji esztergomi szinódus megemlíti az archidiakonoknak rövidített kánonjog szerkesztésére vonatkozó kötelezettségét; Závodszy L., A sz. István, Sz. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Budapest 1904, 205. Lásd a Gerard püspökről szóló korabeli legendát is, Scriptores rer. Hungaricarum. II, red. E. Szentpétery, Budapest 1938, 494.
42. P. Váczy, Die Anfänge der päpstlichen Politik bei der Slawen, Budapest 1942, 19-21.
43. Az utolsó passauai chorpüspök, mint végrendelkező 903-ban szerepel. Urkundenbuch d.L. od der Enns II, 49-51; P. Ratkoš, Pramene, 198.

44. Život Konstantina, XV. fejezet; lásd még a 38-as lábjegyzetet P. Ratkoš, Pramene, 226.

45. Lásd a 32-es lábjegyzetet.

46. Kniezsa I., A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1-2, Budapest 1955.

47. E. Pauliny, Slovesnosť a kulturný jazyk Veľkej Moravy, Bratislava 1964, 62-70, 198-208.

48. Ugyanott, 103, 204 (irodalom). Kihagyva V. Vondrák munkáját, lásd 50.

49. P. Ratkoš, Altslawisches Poenitenzial. (A szlávok története II. kongresszusán, Salzburgban 1967-ben elhangzott referátum - nyomtatás alatt).

50. V. Vondrák, O původu Kijevských listů a Pražských zlomků. Praha 1904. Nyelvészeti konkluziói objektívek, azonban a Kijevi Levelekben szereplő különböző főlerendelt jelek megmagyarázására vonatkozó kísérletei elég problematikusak.

VÁROSFEJLŐDÉS A FELVIDÉKEN, A MAI SZLOVÁKIA TERÜLETÉN A XV. SZ. ELEJÉIG

A szlovák marxista történetírás viszonylag korán felismerve a városok jelentőségét Szlovákia multjában, a hatvanas évek kezdetétől, főleg regionális alapokon nyugvó, nagyon intenzív várostörténeti kutatásokba kezdett, a legrégebbi időktől napjainkig [1]. Az egyes városokkal foglalkozó munkák szintetikus jellegű áttekintése, az eddigi regionális kutatások helyzetétől és színvonalától függően még a kísérletezés stádiumában van [2]. A jelen tanulmány is csak kísérletnek tekinthető, amely részben az eddigi szakirodalomra, részben a városok történetére vonatkozó - többségükben már kiadott - priviligium-jellegű források interpretációjára támaszkodik [3].

Tanulmányunkban a városok fejlődését csak a XV. sz. kezdetéig vizsgáljuk. Ennek főleg az az oka, hogy Luxemburgi Zsigmond uralkodásától kezdve egyre fokozódik a városok közötti különbség [4]. Luxemburgi Zsigmond céltudatos várospolitikájának betetőződését Magyarországon kétségtelenül az 1405-ből eredő, Zsigmond u.n. kis dekrétuma jelenti; az első magyar törvény a városok képviselőinek az országgyűlések ülésén való részvételéről [5], amely révén a városok feltehetően a negyedik rend jellegét kapták [6]. Időrendi szempontból tehát a tanulmány a legrégebbi időktől 1405-ig tekint át a városok fejlődését.

A régebbi, főleg a német történetírás a városok keletkezését nem csak nálunk, hanem egész közép- ill. közép-kelet-Európában úgy ítélte meg, mint a keleti német kolonizáció eredményét. Ma viszont egyértelműnek és bizonyítottnak tekinthetjük, - és ezt a német történetírás is elismeri, - hogy középkori városaink keletkezése nem német import volt, hanem a német kolonizációs hullámok megérkezése előtt is voltak városaink és megvoltak a városi élet kialakulásának a feltételei [7]; a német kolonizáció valamint a német jog bevezetése és átvétele csak meggyorsította a városalkotó folyamatot és a városfejlődést (vagy a már addig is létező gazdasági központok átalakítását), társadalmi, gazdasági és jogi szempontból az akkori európai színvonalra emelve fel.

A városfogalom alatt itt olyan középkori várost értünk, amilyen a mi feltételeink között kifejlődött. Az újkori és modern városok nálunk az esetek többségében a középkori városok utódai és folytatásai. (Erről alább külön szólnunk.) Az

emberiség legrégebbi kulturáinak történelmileg elérhető első formái általában a városok; a számunkra ismert első görög és római államalakulatok városállamok voltak. Ezek fokozatosan urrá váltak gazdaságilag hozzájuk kötődő szélesebb környezetükön. A fejlettebb államalakulatok keletkezése csak ezután következhetett. Még ha bizonyos párhuzamokat lehet is itt látni, sőt Európa sok városa esetén az ókori városokkal való települési kontinuitás bizonyított is, [8] a középkori várost már csak azért is specifikusnak kell tekinteni, mert a rab-szolgatartó társadalmi rendszer gazdasági-szociális viszonyai mások voltak, mint a feudalizmusé. Egy közös volt minden kor városában: kereskedelmi, gazdasági és gyakran közigazgatási központ volt, miközben a középkori városra a két első tényező a jellemző: a csere és az üzlet az egyik oldalon, a termelés, főleg a kézműipari a másikon. A közigazgatási funkció a középkorban nem tartozik a város lényegéhez és rendszerint vagy megelőzte a város keletkezését, vagy fokozatosan jött létre a már létező városban. A középkori várost az áru és pénzkapcsolatokon alapuló cserefolyamat közvetítőjeként és megvalósítójaként kell vizsgálni. Abszolút természetes gazdaságkódást folytató kisebb vagy nagyobb tömörülések esetében az itt jelzett értelemben nehezen lehet városról beszélni, bár bizonyos kezdeti városi jellegű csiraformáknak kellett létezniük, amikor az árucseré-szükséglet igénye létrejött.

Jóllehet város alatt gazdasági-funkcionális alakzatot értünk, melynek fő feladata a pénz-áru-csere vásárok révén vanló közvetítése volt, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy a XIII. sz.-tól kezdve nálunk is kezdünk kiváltságlevelekkel találkozni. Ezek a vásári központok lakói számára a pénz- és árucseréfolyamatok lebonyolításának, valamint a városokban összpontosuló kézműipari termelésnek és közvetítőtevékenységnek az intenzívebbé válását tették lehetővé. A városfejlődés periódizálásánál éppen ezért meg kell különböztetnünk a privilégiumok előtti fejlődés stádiumát. Tanulmányunkban az előjogokkal jelzett fejlődési szakasz határának az 1300-as évet tekintjük, mivel a fejlődés főleg a XIV. sz. első felében, - a XIII. sz.-éval összehasonlítva - sokkal nagyobb intenzitást ért el. A XIV. sz.-ot így a szó szoros értelmében a városi fejlődés csúcának tekinthetjük.

A privilégiumok előtti korszak

Az előjogok előtti korszakban a vásárvárosok meglétére főleg közvetett, a vásári tevékenységre utaló sajátos adatokból következtethetünk. Forrásbázisunk talán soha sem teszi lehetővé számunkra, hogy az előjogok előtti korszak vásári hálózatáról konkrétabb vagyis megközelítőleg teljes képet alkothassunk. Erre a korra vonatkozó tényleges tudásunk csak egy töredék, amelyet nehéz további részletekkel kiegészíteni.

Tudjuk, hogy a mai Szlovákia kivülesett a fő európai kereskedelmi utakon és ezért nem rendelkezett a távolsági kereskedelembe való közvetlen bekapcsolódás lehetőségének a feltételeivel. Ezek pedig a városfejlődés jelentős impulzusai voltak.

Ha a nagymorva kort előfeudális, protofeudális vagy feudális kornak tekintjük, úgy a VIII. és a IX. sz.-i szláv várak, főleg a legnevezetesebbek, középkori városaink elődeinek tekinthetők. Talán Nyitra és Pozsony esetében tételezhetjük fel leginkább ezt a folytonosságot. Mindkét közigazgatási központ kisebb vagy nagyobb mértékben olyan település volt, ahol produktív termelés nem folyt, hanem a lakosság a hazai és a távolsági kereskedelem révén érkező mezőgazdasági és kézműipari termékek fogyasztására rendezkedett be. Az ilyen, fogyasztói jellegű települések létezése is segítette a cserekereskedelem ill. később az áru-pénzviszonyok fejlődését.

A magyar királyság megalakulása után ezeknek a központoknak a száma nem csökkent, sőt a csere-, majd később az áru- és pénzviszonyok kétségtelen fellendülése volt tapasztalható. Az egyre intenzívebbé váló folyamat szerves részét képezték a vásárok. Míg a Nagymorva Birodalom idejéből csak egyetlen egy, a morvák közös vásárára utaló írásbeli emlék maradt fenn a raffelstetti vámtarifában [9], az is a birodalom bomlásának a korából, a X. sz. elejéről, addig a XI., XII. sz.-ból és a XIII. sz. első harmadából, tehát az előjogok előttről, a mai Szlovákia területén már sok bizonyítéka van a vásároknak és a várak alatti, valószínűleg szintén vásári jellegű települések meglétének. A legrégebbi megjelölés, amelyet a hazai források a várak alatti települések lakóinak a jelölésére használnak, a "suburbanus". Ilyen, írásban is igazolt várak alatti lakosokról tudunk 1113-ból Borcsányból (Borčany), Gimeskosztolányból (Kostoľany pod Trebičom), Bajmócraól (Bojnica) és a mai Milanovcéról és Bánovból [10]. Bajmóc kivételével ezeknél a helységeknél a folytonosságot sem bebizonyítani, sem feltételezni nem lehet [11]. A nyugati forrásokban gyakran ebben az összefüggésben használt burgus, burgum, burgenses megjelölés a hazai okirati forrásokban valószínűleg nem volt használatos. Az egyedüli kivétel az 1221. évi április 21-i Pozsonyra vonatkozó pápai okirat [12] nem sokat jelent, mert e város folytonossága amúgy is bizonyított.

Okleveles forrásainkban csak a XI. századtól, ill. XII. sz. elejétől találkozunk gyakrabban a "mercatus", "mercatum" kifejezésekkel, melyeket egyértelműen vásárként lehet interpretálni. Ennek az elavult megjelölésnek a használata az oklevelek ama részeinek a valódiságát igazolja, melyek hitellessége részben vagy teljesen kétséges volt. Ilyen megjelölés alatt említi 1075-ben a Dvory nad Žitavou beli vásárt, [13] 1086-ban a bátovceit; [14] az 1111-es zabori oklevélben Nyitra vármegye ill. a Vág völgyében Trencsénig terjedő területek vásárait [15]. Ebből az következik, hogy abban az időben ezeken a területeken a vásárok egész hálózata létezett. A vásári illetve királyi regáliák voltak és a vásárok létéről tulaj-

donképpen csak ott tudunk, ahol az uralkodó ezt a királyi regálét vagy ennek egy részét már a XI. sz.-ban vagy a XII. sz. elején az egyházi intézményeknek ajándékozta. Nyitra esetében 1111-ből a feltehetően királyi vásárbíró neve is ismeretes [16].

A vásárok létét jelző legszámosabb bizonyítékot - egy kivétellel - a XII. sz. második feléből és a XIII. sz. első harmadából ismerjük, ahol a "forum" kifejezés az elterjedt. Az írásos forrásokban való előfordulás gyakoriságából következően - talán valamivel későbbi ez, mint a "mercatus". Később a "forum" a vásárok megnevezésének egyedüli és kizárólagos terminusává vált. A garamszentbenedeki kolostor 1075-ből származó alapító levelében I. Géza a kolostornak ajándékozta az óbarsi (Stary Tekov) vásárból és az összes Bars megyei vásárból származó vásári illetéket; [17] és hogy kellő óvatossággal fogadjuk a garamszentbenedeki alapítólevélnek ezt a részét, hangsúlyozni kell, hogy az abban található szövegezésről nagyon nehéz feltételezni, hogy eredete a XIII. sz. első harmadánál későbbre tehető. Sőt megelőzőbb, ha még régebbinek tekintjük, legalább a XII. sz. második feléből valónak, s így a benne található adatok a privilégiumok-előtti korszak vásárainak kétségtelen bizonyítékaiként foghatók fel [18]. A további bizonyíték a (valószínűleg) vágselyei (Saľa nad Váhom) vásár bevételeinek elajándékozásáról, 1158-ból származik, [19] majd a nyitrai vásár illetékéből származó 200 pénz elajándékozásáról, 1183-ból [20]. A vásári illeték (a vásárból származó bevétel) világi feudálisnak történő elajándékozásáról az első bizonyíték Detrekőcsütörtökről (Plavecky Štvrtok) származik, 1206-ból [21]. A vásári illeték kimondottan királyi részének elajándékozásával, [22] 1217-ben Szigetcsütörtökön (Štvrtok na Ostrove) találkozunk [23]. A XIII. sz. első harmadában először találkozunk a "forum liberum" - szabad vásár - kifejezéssel, amit egyértelműen olyan vásárként értelmezhetünk, ahol az uralkodó a megajándékozott előnyére teljesen lemondott saját vásári regáljáról. 1206-ból, az elpusztult, ma már nem létező Guerla településről (Bars megye) [24] egy olyan vásárt emlitenek, melyben királyi hivatalnoknak nem volt joga illetéket szedni. Szabad vásári jog egyértelmű megadásáról 1209-ből Szt. György (Sv. Jura) - Pozsonyszentgyörgy (Jur pri Bratislave) - esetében tudunk [25]. A leleszi prépostságnak adott 1214-es hamisított okiratban a Királyhelmecknek (Kráľovský Chlumec) adományozott szabad vásárjogról van szó. Ha az okmánynak ezt az adatát kétségesnek is tekintjük, akkor sem lehet azt a XIII. sz.-nál későbbre tenni [26].

A vásári hálózat meglétéről tanuskodnak azok az okmányok is, amelyek a meghatározott birtokosnak hódoló hűbéreseket felmentik a vásári illeték fizetése alól (többnyire azonban csak a megfelelő vármegyében). A chmelyoveci keresztéseknek hódoló hűbéreseket 1212-ben felszabadították a környékbeli vásárokon a vásári illeték fizetése alól [27]. Az 1222-ből eredő két okiratban a sebechlebcaniakat mentik fel a

vásári illeték és a hidvám fizetése alól egész Hont vármegye területén [28]. Ebből egyértelműen az következik, hogy a megyében több vásár (és több hidvám is) volt. Két valamivel későbbi, 1233-ból eredő, oklevélből megtudjuk, hogy a sebecshebaniak gazdaságjogi szempontból német eredetű vendégek - hospites - voltak, akik a község előljáróját (villicus) szabadon választották s az egyben elsőfoku bírójuk is volt [29].

Fontos vásári cikk volt a só, amit a legrégebbi időktől kezdve kétségtelenül vásári, kereskedelmi úton adtak tovább. Részletesebb indoklás nélkül is megállapíthatjuk, hogy annak állítása, miszerint a középkori Magyarországon az egyháznak u.n. sómonopóliuma volt, [30] a rendelkezésre álló források nem megfelelő interpretációján alapszik. A só eladása királyi regálé volt, és annak egy pontosan meghatározott részét juttatták el néhány jelentős egyházi intézménynek, saját szükségletük fedezésére és a főlöszeg eladásának jogával, ami viszont csak az év pontosan meghatározott szakaszában volt érvényes [31]. A só egész évben való árusításával a minden vármegyében berendezett királyi sóraktárak foglalkoztak, úgyhogy a só jelentős kereskedelmi, vásári árucikk volt, még ha az önálló sóvásárokról sincsenek is közvetlen okirati bizonyítékaink.

Összefoglalásként tehát megállapíthatjuk, hogy a német telepeshullámok megérkezése és az általuk hozott, fokozatosan meghonosodó német jog előtt is létezett hazánk területén vásári felelőpülés-hálózat. Sűrűsége kétségtelenül a település-sűrűségnek felelt meg, azaz a hazai szükségletekből fakadt. Kezdetben - a gazdasági ismérveket véve alapul - csak viszonylag kis számú városról beszélhetünk, de a vásári helyek száma bizonyosan sokkal nagyobb volt, mint amennyi a közvetlen írásos bizonyítékokból megállapítható. Közülük sokban már akkor megvoltak a szükséges feltételek ahhoz, hogy helyi jellegű kereskedelmi, kézműipari központokká, sőt ennél nagyobb jelentőségű centrumokká váljanak. A későbbi városok tulnyomó része éppen ezeknek a régi vásári központoknak a helyén vagy azok mellett keletkezett. A legrégebbi vásári helyek a várak, mindenek előtt a megyei várak alatt létesültek, [32] de kialakultak fontos utak kereszteződésénél, vízi átkelőhelyek mellett [33] is. Meghatározott árucsere folyhatott az "egynapi járásnak" megfelelő utak végénél lévő u.n. pihenőhelyeken is.) A régi vásárvárosok lakóinak jogi helyzetéről sincsenek közelebbi adataink. A jelentősebb egyházi intézmények már a legrégebb időktől kezdve részesültek a vásári regálékban. A XIII. sz. első harmadára tehetjük a hatalmas világi feudálisoknak azokat a törekvéseit, amelyekkel saját jelentősebb birtokaikon vagy azok központjában a szabad vásártartás jogát megszerezni igyekeztek. Teljesen nyilvánvaló tehát, hogy már a német telepések megérkezése és a német jogok meghonosodása előtt léteztek itt a szó gazdasági értelmében városok és volt vásárvároshálózat. E hálózat sűrűsége a hazai szükségletekből fakadt és a hazai fejlődés eredménye volt. A jelentősebb városokat bizonyosan felkeresték külföldi

kereskedők is, akik feltehetően részt vettek a nemzetközi távolsági kereskedelemben.

Városi privilégiumok az Árpádok korából

Jogi-szociális szempontból a városfejlődésnek minőséileg új korszaka kezdődött IV. Béla trónralépésével (1235), mikortól a városainknak adott első kiváltságlevelekkel találkozunk. Biztosan tudjuk, hogy Zólyom (Zvolen), Nagyszombat (Trnava), Korpona (Krupina) és Óbars (Stary Tekov) kiváltságaikat már a tatárjárás, tehát 1241 márciusa előtt kapták. Közülük teljes tartalmában csak az 1238-ban Nagyszombatnak [34] és 1240. IX. 10-én Óbarsnak [35] adományozott maradt fenn. Zólyom és Korpona kiváltságlevelei a tatárjárás alatt pusztultak el, amiről a kiváltságoknak a tatárjárás utáni felújításából tudunk [36]. Még ha nincsenek is a régebbi időkből Korponára vonatkozó adataink, feltételezhetjük, hogy Zólyom, Nagyszombat és (Ó)Bars mint megyei várak székhelyek mellett nagyobb települések léteztek, sőt, talán vásárok is, még a lakosságnak juttatott kiváltságok előtt. A négy város, amely a kiváltságok juttatására vonatkozó legrégebbi, fennmaradt írásos bizonyítékokkal rendelkezik, a városfejlődés három alaptípusát képviseli: Óbars kétségtelenül a megyei vár alatti településből fejlődött várossá, míg Zólyom a királyi megyei vár alatti váraljából vagy településből, Nagyszombat fontos, nemzetközi, távolsági út mellett fekvő kereskedőváros volt, míg Korpona bányaváros. Óbars kivételével nincs írásos bizonyíték arra, hogy ezek a városok vásárhelyek lettek volna.

Itt nem foglalkozunk részletesen egyes városaink XIII. sz. végi előjogainak felsorolásával, amiből harmincnál több van (melyek közül néhány középkori vagy újkori hamisítvány) [37]. Vizsgálódásunk inkább a városi kiváltságlevelek általános tartalmára irányul, arra, amit kifejezetten vagy éppen csak utalásszerűen tartalmaznak ill. elhallgatnak. Minden kiváltságlevél csak korlátozott számú kiváltságot és kötelezettséget tartalmaz, némelyekből a köteleességek hiányoznak. A kiváltságok és köteleességek egy részét az adott helyzetben magától értetődőnek tekintették, s ezért csak hivatkozások szerepeltek arra vonatkozóan, hogy a továbbiakban valamelyik más konkrét város szokásaihoz igazodnak.

A XIII. sz. harmadáig nincsenek bizonyítékaink a vásári központok lakosainak sajátos társadalmi-jogi elnevezéséről, ha csak a sebechlebecaiak [38] "hospites" elnevezését nem tekintjük ilyen fajta terminológiának [39]. A magát 1217-re datáló hamis vagy hamisított garamszentbenedeki oklevélben is találkozunk a hospites elnevezéssel (az általános homines mellett) [40]. Majdnem minden XIII. sz.-i kiváltság-

levél a kiváltságokat élvezők megjelölésére a hospites - vendégek - elnevezést használja. A XIII. sz.-ban a cives terminust csak Nagyszombaton (1238), a selmechányai kiváltságlevélben (1275) [41], Pozsonyban (1291) [42] és Podolinban (Podolinec 1292) használják [43]. További terminus, amivel a keletkező (első kiváltságaikat megkapó) városok lakóit jelölik, a populi terminus (Zólyom és Jászó [Jasov] 1243-ban) [44]. Egy esetben, 1248-ban Nyitrán használják a civis terminust olyan értelemben, hogy katonákként is lehet értelmezni [45]. Azokat a településeket, melyeknek kiváltságokat adtak, az esetek tulnyomó többségében "villa"-nak nevezték, előljáróikat pedig "villicus"-nak. Csak Selmechányát (Banská Stiavnica) 1275-ben, Pozsonyt 1291-ben és Podolint 1292-ben nevezik "civitas"-nak. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a magukat XIII. századinak valló hamisítványokban már szintén előfordul a cives terminus [46]. A fentiek alapján megállapítható, hogy a XIII. sz.-ban a városi lakosoknak még nem volt sem egységes, sem sajátos elnevezésük. A kiváltságokkal rendelkező települések lakosságát a vendégek (hospites) alkották, és azt a jogot, mellyel a vendégek igazgattak, ebben a fázisban helyesebb a vendégek jogának (jogszokásainak) nevezni, amiből csak később specializálódott, fejlődött ki az, amit városi jognak nevezünk.

A XIII. sz.-ban a kiváltságokkal rendelkező település élén az u.n. villicus állott, akit néha ezzel párhuzamosan [47] vagy önállóan [48] iudexnek is neveztek. Egy esetben ismeretes a maior villae [49] elnevezés. A bírót a település lakosai szabadon választották, de néhány kiváltságlevél megjegyzi, hogy a választás eredményét jóváhagyás céljából be kell mutatni az uralkodónak [50]. A megbízatás többnyire egy évre szólt [51] és a választási idő letelte előtt a választottat csak az uralkodó egyetértésével lehetett megfosztani a funkciójától [52]. Volt olyan bíró, akinek a jogkörébe eső településeken minden vitás kérdést joga volt eldönteni, [53] mások bírói joghatalma viszont különböző módszerekkel tulnyomórészt az u.n. alacsonyabb bíraskodásra korlátozódott, s a nehezebb esetekben a király által megbízott bíróval, ill. ritkább esetben az illetékes főispánnal együtt döntött. [54] A bíró által hozott ítélet ellen vagy a királyhoz vagy a király által megbízott bíróhoz lehetett fellebbezni [55].

A XIII. sz.-ban csak négy városban, Nagyszombaton, Korponán, Nyitrán és Pozsonyban bizonyított az esküdt-tesztület létezését. Az okiratok szerint az esküdtek a villicus-iudex bíróságának az ülnökei voltak [56].

A jogi alárendeltség szempontjából sok kiváltságlevélben kifejezetten hangsúlyozzák a főispánok joghatalmától való függetlenséget, a saját bíró kizárólagos hatáskörébe való tartozást [57] és a királyhoz (királyi bíróhoz) eszközölhető fellebbezési lehetőség kiváltságát [58].

A jogi rendszert néhány esetben úgy jellemzik, hogy ugyanazok a jogaik vannak, mint a budai (Garamszent-

benedek, Komárom), székesfehérvári (Nyitra) és kassai (Abaujszina) vendégeknek [59]. 1271-ben csak a szepeességeknél jegyzik meg, hogy a saját joguk szerint intézkedhetnek [60]. A magdeburgi jogot kifejezetten csak Podolinban említik 1292-ben, ott is egy nem magyar király által kiadott okiratban [61].

A kiváltságokat elnyerő vendégek német jellege világosan megmutatkozik Korpona környékén; Korponán 1244-ben, Dobrá Niván és Babinán 1254-ben kifejezetten megállapítják, hogy a magyarok egymás közötti tanuságtétele a városi bíróság előtt nem elegendő, hanem németek vagy szászok tanuskodásával is alá kell támasztani azt. Garamszentkereszt esetében 1246-ban újra hangsúlyozzák, hogy a bírósági perekben csak a helybéliek tanuskodását szabad megengedni, idegenekét nem.

Néhány kiváltságlevél a párbajra vonatkozóan is tartalmaz megállapításokat. Nagyszombaton megtiltják, hogy az idegen polgárral vívott párbajt jogi bizonyítéknak tekintés. Hasonlóan Korponán az ilyen bizonyítást husz jelentős polgár eskütételével kellett helyettesíteni. Az ítélethozatal segédbizonyítási eszközként csak Besztercebányán engedték meg a párbajt, de előírták, hogy milyen fegyvereket kell használni [62].

Ismerve a vásárok, mint városalkotó tényezők jelentőségét, meglepő, hogy a kiváltságlevelek milyen kis számban említik azokat. Csak a jászói, nyitrai, németlipcsei (Nemecká Lupča, mai nevén Partizánska Lupča) és kézsmárki szabad vásárok említése maradt fenn [63]. Ebből arra következtethetünk, hogy a kiváltságlevelek kifejezetten csak akkor említették meg a vásárokat, ha azok szabad vásárok voltak, azaz ha a vásári illeték beszedésére teljes mértékben az illető város volt feljogosítva. Ezt a nézetet támasztja alá az az oklevél is, amely Gölnicbánya (Gelnica) számára írja elő a beszedhető illeték nagyságát. Egyébként más bizonyítékaink nincsenek arról, hogy ott rendszeresen vásárokat tartottak [64]. A vásári illeték beszedésére vonatkozó instrukció világosan tanúsítja, hogy Gölnicbányán már addig is rendszeresen tartottak vásárokat, s nem tartották szükségesnek, hogy a vásárok megrendezését külön engedélyezzék.

A kiváltságokkal rendelkező települések lakosainak kereskedelmi jellegű tevékenysége vámfizetési kötelezettség alóli felmentésből is következik, ami több kiváltságlevélben is előfordul. A vámfizetési kötelezettség alóli felmentés vagy általánosan érvényes volt az egész királyságon belül [65], vagy csak részlegesen, egyes meghatározott területen, vagy megyében [66].

A kiváltságok közé tartozott a pap szabad választása is [67]. Egy esetben azzal is találkozhatunk, hogy a lakosokat nem lehet a választott helyett más pap elfogadására

kényszeríteni [68]. Nagyszombat 1238-ból és Pozsony 1291-ből származó kiváltságai között viszont az is szerepel, hogy az általuk megválasztott papot az esztergomi érseknek jóváhagyás céljából be kell mutatni [69].

Az ingatlanok elidegenítéséről csak a nagyszombati kiváltságokban tesznek kifejezetten említést, ahol leszögezik, hogy ingatlant csak olyan lakosnak lehet elidegeníteni, aki az ingatlannal együtt az előző tulajdonosnak az azzal járó összes kötelezettségét is magára vállalja; az ingó vagyont szabadon lehetett áttestálni [70]. Az ingó és ingatlan vagyonnal való szabad rendelkezés jogát csak Szepesolaszi (Spišské Vlachy), Jászó és Komárom esetében említik. A korponai kiváltságlevél azt vázolja, hogy az elhalálozási jog a városi tanácshoz tartozott, hasonlóképpen azokhoz az elhagyott házakhoz, amelyeknek nem jelentkeztek az örökösei. Garamszentkereszt (Sv. Križ nad Hronom, ill. ma Ziar nad Hronom) kiváltságai között, melyek úgy a német, mint a hazai jogra támaszkodnak, az illetékes főispán előnyére szolgáló rendelkezések is vannak [71].

Csak három kiváltságlevélben említik kifejezetten a lakosok szabad költözködési jogát, ezek közül két esetben földesuri városkáról van szó, a harmadikban pedig olyan helyről, ahol valójában városok soha sem fejlődtek ki; a költözés előtti husz dénár lefizetésének kötelezettségét (Garamszentkereszt) talán utólagos betoldásnak lehet tekinteni [72].

Általánosan feltételezik a városba való szabad be- költözés jogát. Erre vonatkozó kifejezett megállapítások csak három kiváltságlevélben találhatók, mégpedig Nagyszombatában, Dobrá Niváében és Babináében, ahol külön megjegyzik, hogy szabadon csak szabad állapotú (eredetű?) emberek érkezhetnek és távozhatnak. Csak Németlipcse esetében említik, hogy ott bármilyen helyzetű emberek megtelepedhetnek [73].

A kiváltságok közé tartozott a szabad halászat és vadászat joga is, amit kifejezetten csak Jászó és a Szepesség kiváltságai között emlitenek. Besztercebánya esetében azt emelik ki, hogy ezzel a joggal nem rendelkezik, ami biztosan a környékbeli királyi vadászterületekkel függött össze [74]. A város határában a szabad favágás és kötörés jogát Zólyom, Korpona, Babina és Dobra Niva esetében említik [75].

A kézműiparosokat csak a jászói privilégium említi. A kézműipar sokféle fajtáját sorolja fel, megkülönböztetve a saját gazdasággal rendelkező kézműveseket azoktól, akik a mások házaiban laknak és évente csak 12 dénárt fizetnek. A malomokról is csak Jászó esetében tesznek említést, ahol a kerekkek számától függetlenül a malom utáni illetéket ugyanolyan magasan állapítják meg, mint a saját műhely után fizetendőét [76].

Némely privilégium az ércek és fémek szabad feltárására és kitermelésére vonatkozóan is tartalmaz jogokat és

rendelkezéseket (Jászó, Szepesség). Besztercebánya esetében azt is meghatározzák, hogy a kitermelt arany egy tizedét, a kitermelt ezüstnek pedig egy nyolcadát kell illetékként kifizetni. A németlipcseiek a szokásos feltételek nélkül kapták meg az arany, ezüst és réz feltárásának és bányászásának a jogát [77].

Egyes kiváltságlevelek (Zólyom, Korpona) a lakosok semmiféle kötelezettségét nem említik. Általában a városok lakóinak fő kötelezettsége a földadó (terrarium, néha census) fizetése volt. A fennmaradt kiváltságlevelek a fizetendő összeg nagyságát többnyire egy manziumra vonatkoztatva állapították meg, csupán a szepességieknél és Kézsmárkon szabtak ki egy bizonyos meghatározott összeget az egész közösségre. Lényegében ez volt az egyetlen adó, amit a királyi földeken megtelepült idegen vendégeknek fizetniük kellett. Egyedül Óbars esetében említik a várbeli ispánnak beszolgáltatott terményadót. A besztercebányaiak terrarium gyanánt semmiféle illetéket sem fizettek, mivel az uralkodó tőlük nyert fő bevétele a bányászati tevékenységből származó illeték volt. Jászó földesuri városkánál találkozzunk a királyi kollektum fele fizetésének, és a lehetőség szerinti ajándék-nyújtásnak a kötelezettségével.

Sok okirat említi azt a kötelezettséget, hogy a német szokásnak megfelelően tizedet szolgáltatassanak be a réten lévő boglyákból [78]. Csak némely kiváltságban szerepel konkrétan, hogy a tizedet a saját papjuknak kell fizetni (Jászó, Babiná, Dobrá Niva, Németlipcse, Szepesség), Babiná, Dobrá Niva és Németlipcse esetében külön megjegyzik, hogy a helyi pap köteles a tizedből 50 manzium után egy talentum finom ezüstig terjedő részt az esztergomi érseknek átengedni [79].

Egyes városi kiváltságlevelek a katonai kötelezettségeket is említik. A szepességieknek ötven kopjást, a nyitraiaknak 12 fegyverest, a korponaiaknak és az óbarsiaknak minden 100 manzium után egy katonát kellett a királyi seregbe küldeniük, igaz csak akkor, ha a katonaságot személyesen a király vezette. Hasonló rendelkezés volt érvényes Besztercebányán is. A korponaiak a lehetőségeik szerint szolgáltattak a hadseregben és a kiváltságok kiadásának idején ez alól a kötelezettségük alól öt évre felmentést kaptak. [80]

Egyes kiváltságlevelek említik a pénzváltás szabályozását is. Nagyszombaton a pénzváltást nem a megyei hivatalnoknak, hanem a választott villicusnak kellett végeznie. A Szepességben a pénzváltás minden évben a Virágvasárnapot követő hat hétre korlátozódott. Besztercebányán a pénzváltásnak ugyanazok a kiváltságai voltak, mint Esztergomban vagy Budán, azaz a pénzt beváltó hivatalnokok csak hét nappal a városba való megérkezésük után láthattak hozzá a tevékenységükhöz. Pozsonyban csak a helyi bíró által felhatalmazott hivatalnok végezhetett pénzváltó tevékenységet és csak kivételes esetekben tevékenykedhetett magasabb foku hatóság által

kiküldött hivatalnok, ami lehetővé tette a pénzváltás akadálytalan lebonyolítását.

Egyértelmű a kiváltságlevelek megfogalmazása, ha a vendéglátási kötelezettségekről van szó. Minden kiváltságlevél, amely ilyen rendelkezéseket tartalmaz, kifejezetten megjegyzi, hogy a város csak a királyt és annak kíséretét (a katonait is) köteles megvendégelni, mást nem. Minden főispán és hivatalnok köteles mindent, amire neki vagy a kíséretének szüksége van, rendszeresen megfizetni [81]. Csak Garamszentkereszt fizetett a megvendégelés helyett fél talentum átalánydíjat a főispánnak és fél fertont az alispánnak.

A XIII. sz.-i városok kiváltságleveleit elemezve és interpretálva azt tapasztaljuk, hogy a különböző kiindulási helyzetből következően határozott különbségek vannak közöttük. Például Óbars vagy Garamszentkereszt u.n. városi kiváltságai a régi hazai és az új kereskedői jog keverékei, ami kétségtelen bizonyítéka annak, hogy olyan régi településekről, vásárhelyekről van szó, amelyek az új jog-rendszerre tértek át, bár kétségtelenül más egyéb régi települések, vásárhelyek szintén áttértek az új jogi rendszerre, anélkül, hogy alap-(első) kiváltságaikban megtalálhatnánk a régi hazai jog nyomait. Más képet mutatnak a nem királyi területek városi kiváltságai, jogai és kötelességei, mivel itt tekintettel kellett lenni a saját földesurral és az uralkodóval szembeni köteleességekre is. Itt a köteleességekből volt több, ami a földesuri városok rossz gazdasági, szociális és jogi helyzetéről tanuskodik.

Már a XIII. sz.-ban a városi jellegű településeknek két kategóriája kezd kirajzolódni, melyeket később terminológiailag mint városokat és városkákat szokás megkülönböztetni. A királyi városok a XIII. sz.-ban akár jogi, akár történelmi szempontból még messze voltak attól, amit később szabad királyi városoknak szokás nevezni. Csupán királyi földeken (királyi birtokon) fekvő városoknak tekinthetők. Azok közül a városok közül, amelyek kiváltságai a XIII. sz.-ból fennmaradtak, a szó szoros értelmében földesuri városkáknak (egyházi feudálisokhoz tartozóknak) csak Jászó, Garamszentkereszt és Garamszentbenedek tekinthető. Ha városkáknak tekintjük azokat a helyeket is, ahonnan bár kiváltságok nem maradtak fenn (lehet, hogy ilyenekkel nem is rendelkeztek), de közvetlen bizonyítékaink vannak arról, hogy bennük rendszeresen tartottak vásárokat, tehát funkciójuk és hivatásuk szerint városok voltak, akkor a földesuri városkák száma lényegesen megnő. A XIII. sz.-ban már kétségtelenül ide sorolhatjuk Királyhelmeceket és Nagykapost (Velké Kapušany); [82] és a vásárok folytonosságával számolhatunk Detrekőcsütörtökön (Plavecky Štvrtok), Szigetcsütörtökön (Štvrtok na Ostrove), Pozsonyszentgyörgyön (Sv. Jura) és Bátovcén [84]. Helyesebb azonban, ha a királyi területeken fekvő, előjogokkal rendelkező, XIII. sz.-i várost is csak városkáknak tekintjük, mivel a juttatott kiváltságok mértéke sem volt mindig egyforma. Feltűnő a különbség a bírói

illetékesség mértékében, ami pl. csak az u.n. alacsonyabb bíráskodásra korlátozódik, vagy a király által megbízott bíróval (hivatalnokkal) való együttműködésre. Ez nem csak Jászó és Garamszentkereszt földesuri városkákban van meg, de a királyi területeken fekvő városoknál is, mint pl. Babiná, Dobrá Niva vagy Komárom, sőt még Kézsmárk esetében is. A szepességi szászok bírói autonómiája, úgy, ahogy azt az 1271-ből eredő privilégiumban megfogalmazták, kollektív jellegű, miközben a tényleges autonóm bíró a szepességi szászok főispánja [85]. Összegezőként megállapíthatjuk, hogy nem mind volt város, amit a XIII. sz.-i megmaradt kiváltságlevelek mechanikusan városnak neveztek. A XIII. sz.-i városi jellegű helységek felét tekinthetjük városkának. Nem kell viszont ide sorolni azokat a helységeket, melyek kiváltságai csak potenciálisak voltak és sohasem történt meg azok teljes kifejlődése és érvényesítése, mert nem jutottak el a városalapításhoz szükséges gazdasági fellendüléshez [86].

A XIII. sz.-i kiváltságlevelek alapján csak nagyon torz elképzelést alkothatunk a kiváltságokkal rendelkező városok belső viszonyairól, mivel a kiváltságos városokra vonatkozóan más írásos források a XIII. sz.-ból nem ismeretesek. A későbbi, XIV. sz.-i anyagból kell olyan újabb ismereteket szereznünk róluk, amelyek visszamenőlegesen is alkalmazhatók a fejlődésükre. A kiváltságlevelek hiányosságai, amelyek önmagukban is tükröződnek, - főleg a kölcsönös összehasonlítások során tűnnek elő, mert azok a kiváltságlevelek, amelyekre a későbbi kiváltságlevelek néha hivatkoznak, nem mindig tartalmazzák a megfelelő cikkelyeket és rendelkezéseket. A kiváltságlevelekben a jogok és köteleességek felsorolása sokszor csak esetleges adatok mozaikja, amely csak azt tükrözi, ami az adott pillanatban lényeges és teljesen elfeledkezett arról, ami a kiváltságlevelek összeállítása idején magától értetődött. Egyes kiváltságlevelek - sem pozitív sem negatív értelemben - szóval sem említik a lakosok kötelezettségeit [87]. Diplomáciai szempontból a dispositio részekben a kiváltságlevelek egyáltalán nincsenek a megfelelő módon megformulázva, bár itt bizonyára adódott lehetőség a helyi eltérések megfogalmazására. Összeállításuk során sokkal nagyobb szerepet játszottak a régebbi okiratok és az adományozók kijelentései és konkrét követelései.

XIV. sz.-i kiváltságlevelek

A XIV. sz.-ból megmaradt kiváltságlevelek, amelyek már csak részei vagy újbóli megerősítései a teljes kiváltságleveleknek, fényt vetnek a városi élet külső és belső jelenségeire. [88] A XIII. sz.-ban a kiváltságok tulnyomó részét az uralkodó adományozta vagy közvetlenül a lakosságnak vagy a lakosság megbízott képviselőinek. A XIV. sz. folyamán megnövekedett a földesurak [89] vagy (királyi földeken fekvő vá-

rosok esetében) a királyi hivatalnokok által [90] kiadott kiváltságlevelek száma. Olyan kiváltságlevéllel is találkozhatunk, amelyet bár az uralkodó adott ki, de a földesur kérésére (közbenjárására) [91]. Ez szintén a kiváltságokkal megajándékozott városok alárendelt helyzetét jelzi.

A kiváltságokkal rendelkező helységek megjelölésére egyre inkább az a "civitas" terminus kezd elterjedni, amelyet a XIV. sz. során általánosan használtak a védőfalakkal övezett és azok nélküli kis, közép és nagy városokra. A régebbi településeknek várossá való felemelkedése során ugyanannak az okiratnak a további szövegrészeiben a régebbi villa helyett a civitas terminust használják [92]. Már a XIV. sz.-ban is tudatában voltak annak, hogy gazdasági szempontból nem mind egyenrangúak a civitas elnevezéssel jelölt települések. Ez a Szepesváralja (Spišské Podhradie) és Szepesolaszi (Spišské Vlachy) számára 1317. XI. 12-én kiadott oklevélből is kiderül, amelybe kifejezetten beiktatták, hogy a szepesi szász provincia városokból, községekből és városkákból áll [93]. Az oppidum terminussal a hiteles okiratokban a XIV. sz.-ban kezdünk találkozni [94]. Jogi megkülönböztető jegyként való használata a XIV. sz. során vált általánossá [95].

A kiváltságokkal rendelkező városok lakosainak a megnevezésére párhuzamosan használták a cives és a hospites terminusokat. A kisebb kiváltságokkal rendelkező városoknál jogi szempontból alacsonyabbrendű terminusokkal találkozunk [96].

A kiváltságok adományozása során a jogilag városi rangra emelt községek más régi városok jogait kapták meg, mint például Németlipcsét (Rózsahegy - Ružomberok - 1318-ban), Kassát (Somodi - Drienovec - 1317-ben, Ólubló - Stará Ľubovna - 1342-ben, Bártfa - Bardejov - 1370-ben), Nagyszombatét (Szenc - Senica - 1396-ban), Nagyszombatét és Pozsonyét (Modor - Modra - 1361-ben), Korponát (Privigye - Prievidza - 1383-ban, Nagyturány - Turany - 1397-ben), Selmezbányát (Lubietová 1379-ben, Breznóbánya - Brezno - 1380-ban), Eperjesét (Topolyhanusfalva - Hanušovce nad Topľou - 1332-ben), a szepesi városokét (Eperjes - Prešov - 1347-ben) [98], vagy Budát (Bártfa 1370-ben, Eperjes 1374-ben) és Kutná Horát (Körmöcbánya - Kremnica - 1328-ban). A XIV. sz.-ból elég ritka és egyedülálló bizonyítékunk van arra nézve, hogy egyetlen város (Žsálna - Žilina) tiltakozott a királyi megbízólevél által kijelölt anyaváros jogainak az elfogadása ellen, jóllehet az új jog a polgárok számára előnyösebb lehetett [99]. Használóan a XIII. sz.-i helyzethez, a XIV. sz.-ban is sok város esetében nincs közvetlen bizonyítékunk a városi berendezkedés keletkezésének idejéről. [100]

A város előljárójának vagy bírójának villicus elnevezését, mely néha még a XIV. sz. első harmadában is előfordul, [101] nemsokára teljesen kiszorította a iudex terminus.

Az évenként választott bíró jogköre többnyire minden ügyre vonatkozott és az esküdtekkel együtt bírálta el azokat; Bártfán ezzel a teljes bírói jogkörrel az örökös bíró rendelkezett [102]. Egyes városokban az u.n. nehezebb esetekben a bíró a főispánnal vagy a várnaggyal együtt bíraskodott, miközben a bírósági illetéknek vagy bírságnak csak az egyharmada járt neki [103]. Hasonló rendelkezések voltak érvényben a helybeli és idegen polgárok pereinek az elbírálásánál [104].

A XVI. sz.-ban a városok a teljes bírói exemptio és autonómia elérésére törekedtek. Egyedül a nemesek fölötti bíraskodás képezett kivételt. Nemes ember felett a városi bíróság még akkor sem ítélkezhetett, ha a nemes az adott város lakója volt [105]. A jelentősebb városok lakói már a XIV. sz.-ban abban a kiváltságos helyzetben voltak, hogy csak saját bíróságuk vonhatta őket felelősségre akkor is, ha az ellenük vádként felhozott cselekményt más városban követték el. Az eset elbírálásáig tilos volt őrizetbe venni, vagy fogásba vetni őket [106].

Míg a XIII. sz.-ból csak viszonylag kevés forrásunk van az esküdtekre és a városi tanácsokra vonatkozóan, addig a XIV. sz.-ból szinte minden városból rendelkezünk ilyen adatokkal. A nagyobb és régebbi városokban 12 tagú tanács működött, [107] melynek tagjai nem csak bírói ülnökök voltak, hanem a város vezetésében is részt vettek. A vidék területén a különálló bírói és városigazgatási testület meglétének nincsenek bizonyítékai.

Jóllehet viszonylag kevés közvetlen adattal rendelkezünk a XIV. sz.-ból a heti vásárokról, mégis sok forrás arról tanuskodik, hogy szinte minden városban rendszerek voltak. Ennek elismerése nélkül nehezen tudnánk értelmezni az új heti vásárok engedélyezésénél általánosan előforduló megjegyzéseket arról, hogy azokat a környékbeli vásárok forgalmának csökkentése nélkül kell megtartani [108]. Az egyes vásárok létezéséről még a XIV. sz.-ból is nem egyszer csak véletlenül van tudomásunk [109]. Ismeretes, hogy sok esetben azért helyezték át a vásár napját, mert egy közeli városban ugyanazon a napon tartottak vásárt [110]. Azt, hogy a közeli városokban azonos napokon rendezett vásárok ne tudjanak versenyezni egymással, néha a kiváltságlevelekben már megfogalmazott vásári mérföldjog is biztosította [111]. A vásár nem minden esetben volt szabad jellegű, azaz a helyi lakosoknak sok városban vásári illetéket kellett fizetniük a kiválasztott városi [112] vagy megyei vámszedőnek. Ez ellen nem is egyszer tiltakoztak [113]. A XIV. sz.-ban a szabad vásár fogalma nem csak a királyi (vagy földesuri) hivatalnokoknak fizetendő vámilleték alóli felszabadulást jelentette, hanem azt is, hogy az idegen kereskedők a vásárra vezető ut során (többnyire a környékbeli vámszedőhelyeken) mentesültek a vámoktól [114].

A jelentősebb városok már a XIV. sz.-ban rendelkeztek azzal a joggal, hogy évente többnapos (országos) vásárt tartsanak [115]. A városok kereskedői tevékenységét a vásári és egyéb vámok eltörlésével is támogatni igyekeztek. Erről

rendszeresen olvashatunk az alapító, ill. a kiváltságlevelekben. A leggyakoribbak az egyes területekre (megye) [116] vagy meghatározott városokra [117] vonatkozó rendelkezések. Néha a vámmentesség csak meghatározott [118], esetleg csak a behozott árukra vonatkozott [119]. A kisebb városok csak nagyon ritkán élveztek országos érvényű vámmentességet [120]. A kedvezmény esetenként a tetszőleges utak használatára vonatkozó jogot jelentette [121]. A harmincad-fizetés alóli felmentéseket többnyire limitálták [122]. A kiváltságlevelek és a vámfizetési kötelezettségek alóli felmentések kiadása során sokszor ellentmondásba kerültek a vámszedési jogok kiváltságaival [123].

A középkorban nagyjelentőségű raktárjoggal, s egyidejűleg a külföldről behozott áruk kedvező megvásárlási lehetőségével a XIII. sz. végén Pozsony (1291) és Podolin (1292) rendelkezett, a XIV. sz.-ban az Orosz- és Lengyelországból behozott áruk raktározási jogával pedig Kassa [124]. Míg a különböző belföldi vámok alóli mentesítés mindennapos volt, addig vámmentes árubehozatal a XIV. sz.-ban nagyon ritka volt (harmincad). Csak Pozsony ismeretes olyan városként, ahol a vámmentesség jóságra, élelmiszerre, posztótermékekre és a tengeremléki országokból behozott összes árura vonatkozott [125]. A XIV. sz.-ból már több bizonyítékunk van arra, hogy számos városunk élénken részt vett a nemzetközi távolsági kereskedelemben. Nemcsak Kassáról és Pozsonyról van szó, hanem az egyéb, főleg kelet-szlovákiai városokról (Lőcse, Bártfa), amelyek szintén kereskedtek a külfölddel. Kassa jelentőségét nem csak a Krakkóval kötött egyezmény mutatja, hanem az erdélyi kereskedelemben tapasztalható érdekeltsége is [126]. Külföldre kerültek a bányavárosok termékei is, ámbar többnyire importekvivalens nélküli üzletekről is van szó.

Egyes városokban fontos szerepe volt a szőlészetnek és a borkereskedelemnek. A pozsonyiak, kassaiak és nagyszombatiak a város határain kívül is nagy szőlőkkel rendelkeztek. Egyes kiváltságaik gazdaságossá tették ezt a tevékenységet (a tized, az ajándékozás és a dézsma alóli felszabadítás, idegen bor behozatali tilalma pl. Pozsonyban) [127].

A mérföldjog különböző formáival találkozhatunk a városokban. Egyes bányavárosok egy-két mérföldes körzetben szabadon használhatták az erdőt [128]. Viszonylag nagy területről volt szó, s ez a XIV. sz.-ban a városok és a környékbeli birtokosok közötti pereskedés egyik forrása volt. Saját mérföldjoggal csak Zsolna, Kysucké Nove Nesto és Privígye rendelkezett [129], azaz a város körül egy mérföldes körzetben, a városi előljáróság engedélye nélkül tilos volt a kézműiparosi tevékenység. (A zsolnai jog hatásáról lehet itt szó, amellyel eredetileg Privígyét irányították.) Egy mérföldes körzetre terjedt Podolin sörfőzési és csapolási joga 1292-ben. Ezenkívül a csapolási jog említésével csak Ólubló és Szepesófalú (Spišská Stará Ves) alapkiváltságai között találkozunk. Ezek a rendelkezések feltehetően a lengyel városi oklevelek hatására kerültek be a kiváltságlevelekbe [130].

Az ércek és fémek feltárására és kibányászására vonatkozó jog létét olyan általánosan előforduló záradékokból ismerjük, amelyek az ilyen tevékenység utáni szokásos illetékek fizetéséről szólnak [131]. A XIV. sz.-ban már általánosan érvényűnek tekintik a favágási és a kötörési jogot, azonban esetenként kiváltsággként ezt a jogot a város határára kívülre is kiterjeszthették [132]. A szabad vadászatot és halászatot is csak ritkán korlátozták [133]. Az egyenes és oldalági öröklésről, valamint városok öröklési jogáról szóló forrásokkal is találkozunk [134]. Ingatlan vagyont szabadon örökölni hagyni vagy elidegeníteni csak állandó városi lakosnak lehetett (esetenként olyanok örökölhettek vagy vásárolhattak ingatlant, akik azután tartósan megtelepedtek a városban) [135].

Szinte az összes uj, XIV. sz.-i kiváltságlevél megemlíti a szabad papválasztás jogát, amelynek érvényessége sok esetben az esztergomi érsek beleegyezésétől függött [136]. Ezzel függ össze a tizedre vonatkozó rendelkezés is. A tized vagy teljesen vagy fele részben a papot illette [137].

A városi lakosság fő kötelességei közé tartozott a terragium vagy census fizetése, amely a városok többsége esetében, a juttatott kiváltságok értelmében, az egyetlen pénzjáradék volt (a *lucrum cameraen* kívül). Az ujonnan alapított városok a pénzjáradék fizetése alól meghatározott időre felmentést kaphattak [138]. A XIV. sz.-ban csak kevés városban fizettek a birtokok után censust [139]. Az esetek többségében egy átalányösszegekről volt szó, amelyet a város évente, két vagy három részletben szolgáltatott be [140]. A *lucrum camerae* nemcsak a Róbert Károly által bevezetett arany pénzrendszer, hanem a különböző kiváltságok következtében is a városok számára egyre kevésbé terhes kötelességgé vált [141]. A királyi városokban a megvendégelési kötelesség kizárólag a király és kísérete megvendégelésére korlátozódott [142]. A XIII. sz.-i kiváltságlevelektől eltérően a XIV. sz.-iakban nincsenek adatok a polgárok kötelező katonai szolgálataira vonatkozóan [143], bár pl. tudjuk, hogy a XIV. sz. elején Kassa és több sűepességi város jelentős szerepet játszott Róbert Károly harcaiban a főúri oligarchák ellen.

A XIV. sz.-ból már több adat maradt fenn a városi erődítményekről, amelyek a városokat a városoktól megkülönböztető jegyek közé tartoztak. A tatárjárás után az uralkodó kővárak hálózatának a kiépítésével igyekezett megnövelni az ország védelmi képességét. Ez a XIII. sz. második felében érte el tetőfokát. A XIII. sz. végétől a városok is fokozatosan bekapcsolódtak az ország védelmi képességeit megnövelő rendszerbe. Az erődítési jog az uralkodó által juttatott kiváltságok közé tartozott. Egyes városok már az alapprivilegiumaik között megkapták azt a jogot, hogy a város körül erődítményt, védőfalat építsenek. [144]. Sok város a kiváltságok elnyerése után néhány évtizeddel látott hozzá az erődítés megépítéséhez, azonban erről csak közvetett okleveles adatokból

tudunk, azokból az új kiváltságokból, amelyek pénzügyi segítséget jelentettek ahhoz, hogy a városok megbirkózzanak az erődítményépítkezés terheivel. Bártfa az erőd-építéshez szükséges bevételek megnövelése céljából Buda példájára megkapta az évenkénti szabad vásár kiváltságát [145], Szakolcát (Skalica) ugyanilyen célból felmentették a harmincad beszolgáltatásának kötelezettsége alól [146]. Az eperjesiek a védőfalak felépítése előtt a posztóval és más kézműipari termékekkel való kereskedelemben Budához [147] hasonló kiváltságokat kaptak, és az építkezés folyamára felmentették őket a behozott építőanyagok után járó vám alól [148]. Kassán a védősáncok már az 1347-ben adományozott kiváltságok előtt felépültek [149]. E kiváltságokban megtalálhatjuk a védőfalak karbantartásának (az építés befejezésének) finanszírozására vonatkozó rendelkezéseket [150]. A város-erődítések engedélyezése során különbséget tettek árokkal rendelkező földsánc (ami az erődítés alacsonyabb fokát jelentette) [151] és falazott, kőből készült védőfalak között, amin belül sajátos helyük volt a tornyoknak. A XIV. sz. során már néhány, főleg várak melletti városkának is kő erődítése volt [152]. Nem minden város élt a megerősítésére kapott engedéllyel vagy paranccsal, mivel a kőfalak felépítése nagy pénzügyi terhet jelentett. A városok megerősítésére vonatkozó királyi törekvések Zsigmond kormányzásának zilált időszakában érték el tetőpontjukat [153].

A XIV. sz. során sok város addigi kiváltságainak ismételt elismerése és kibővítése mellett sok olyan új kiváltságot is kapott, amely speciális helyzetével, az általa termelt különböző cikkekkel függött össze. Bár a legjelentősebb középkori városok fejlődésének kezdetét a XIII. sz.-ra tesszük, mégis a XIV. sz.-ban, főleg annak első felében is elkezdett néhány olyan városunk, amely azután tartósan a legjelentősebbek közé tartozott [154].

Amit itt a XIV. sz.-i város-fejlődésből - inkább csak illusztrációk által - bemutatunk, az kiváltságának sokféleségét, tarkaságát és gazdagságát mutatja. Ezek a városok a XIV. sz. folyamán az egész ország szempontjából jelentős gazdasági tényezőkké váltak és jogi szempontból megvoltak annak a feltételei, hogy negyedik renddé alakuljanak. A XIII. sz. a városok életében fontos fordulópont, mivel a városok ekkor nyerték el kiváltságaikat. A XIV. sz. vége és a XV. sz. kezdete ebben az irányban a fejlődési folyamat bizonyos betetőződését jelenti. Később már csak mindannak a mennyiségi és minőségi növekedéséről volt szó, ami már addig is megvolt, Egyidejűleg fokozódott a városok közötti differenciálódás.

A kereskedelmi és gazdasági élet központját jelentő városok már a XIII. sz. előtt is voltak itt. A városokat a XIII. sz.-ban jogi szempontból sajátos autonóm alakulatokként szabályozták. Az, amit később városi jognak nevezünk, a kezdeti stádiumban valójában a vendégek - hospites - joga volt (tulnyomórészt a királyi földeken). A későbbi bizonyítékok alapján ezt a vendégjogot kereskedelmi jognak is nevez-

hetjük. Amikor a XIII. sz. első harmadában először találkozzunk vele [155], akkor még nincsenek meg a hazai jogtól annyira eltérő vonásai; a kiváltságosság foka kicsi, ami nyilván az első telepések csalódásaihoz és a feudális urakkal való ellentéteihez vezetett. A szepességi területeken ez a sajtó jog már talán régebben uralkodóvá vált, azonban erre vonatkozó részleteket nem ismerünk. Kezdetben nincs saját megnevezése. Később német jognak nevezik [156], de csak akkor, amikor városi kiváltságlevelekben fordul elő. Attól kezdve minden régi és új város átvette ezt a német jogot, amely teljesen megfelelt a gazdasági-szociális fejlődés trendjének, hiszen ez tette lehetővé ilyen mértékű elterjedését. Kezdetben viszonylag kis különbség volt az ilyen jogot használó városi és falusi lakosok között. A különbség inkább a város és a falu fő termelési ágazataiban jelentkezett. A XIII. és a XIV. sz. során még a legkisebb település is, amelyik ilyen jogi alapon létezett, vásári joggal rendelkező településsé, várossá, igyekezett válni, függetlenül attól, hogy királyi, világi vagy egyházi birtokon feküdt. A földesurak észlelték a fejlődés előnyös voltát. Szándékosan itt hangsúlyozzuk a városfejlődés előtt az új jog elfogadása által potenciálisan megnyitott lehetőségeket. A német jogu falvak és városok közötti különbségek a későbbi fejlődés termékei.

A XIV. sz. felétől a feudálisok arra törekedtek, hogy az új jog szerint élő falvak helyzetét a régi hazai jog alapján élők helyzetéhez közelítsék. A városfejlődés trendje szintén különböző jellegű volt. Azok a (kezdetben potenciális) városok, melyeknek nem sikerült biztosítaniuk a megfelelő gazdasági prosperitást, gazdaságilag szinte a falvak szintjére kerültek. A városok többségének csak bizonyos mértékig sikerült realizálniuk azt, amit tőlük eredetileg vártak és csak viszonylag kevésnek sikerült jelentős, gazdaságilag érvényesülő várossá válni. Akár a magdeburgi, akár a nürnbergi jogokat élvező, kereskedő, iparos ill. bányavárosról volt szó, a döntő az volt, hogy néhány fő termelési kereskedelmi ágban gazdaságilag érvényesüljön. A gazdasági prosperitás elősegítette új kiváltságok megszerzését, ami viszont gazdasági téren hatott vissza a városra. A XIV. sz.-ot a városfejlődés virágkorának, sőt némi tulzással városi forradalomnak tekintetjük azért is, mert akkor már világosan megmutatkozott, hogy melyek rendelkeznek a megfelelő feltételekkel ahhoz, hogy a vidék, sőt Magyarország történetében fontos szerepet játszhassanak. Igaz, a későbbi fejlődés sok város helyzetét módosította. A XIV. sz.-ban már megkülönböztethetőek városok és városkák, jóllehet a latin források az egységes "civitas" elnevezést használták.

Nem kétséges, hogy a városok jogi és gazdasági fejlődése összefügg annak a német jognak az elfogadásával, amelyet nálunk a helyi lehetőségekhez és szükségletekhez idomítottak és így az jellemző specifikus vonásokra tett szert. A városok fejlődése, igaz, az idegen jog segítségével, de a hazai szükségletekből és lehetőségekből eredt, s nyilvánvaló,

hogy a középkori urbanizációs folyamatban kezdettől fogva részt vettek a helyi lakosok, - azaz a szlovákok is. Gazdasági és szociális szempontból nincs elsőrendű jelentőségük, mégis megemlítjük a szlovákoknak a városi életben való részvételére vonatkozó bizonyítékokat. Nem szükséges részletezni a szlávokra - slavis - vonatkozó ismert szolnai privilégiumot, ami nemcsak saját korára vonatkozó bizonyíték, hanem a XIV. sz. elejének fejlődési viszonyaira is következtethetünk belőle [157]. Bár a szlovák etnikum nem rendelkezett önálló államisággal, a városi életben azonban részt vett. Ennek közvetlen bizonyítéka a garamszentbenedeki oklevél (1217), ami viszont hamisítvány, de amelyet paleográfiai-diplomáciai okokból nem tehetünk későbbre, mint a XIV. sz. elejére [158]. Az, amit benne állítanak, a XIV. sz. kezdetén valóság volt. A keleti német kolonizációról és a német jog elterjedtségéről szólva megemlítendő, hogy a jelentéktelen mai Szlovákia az egyetlen olyan terület, ahol a XIV. sz.-i német jog eredetiben írásban fennmaradt s az engedélyezi, hogy a német nyelvet nem beszélők a bíróság előtt a saját anyanyelvükön is tehetnek vallomást [159].

A XIV. sz.-i prosperitás az uralkodóval és a feudálisokkal szemben erősítette a városok helyzetét. A városoktól eredő bevételek a királyi, tehát összországos bevételeknek jelentős tételét alkották. Érthető így a protekcionizmus és a környékbeli feudális uraktól való függetlenedés. Egyes nagyobb, jelentős városok a XIV. sz. során jobbágyközségekre is szert tettek [160]. Említettük, hogy a feudális urak gyakran megkárosították és megsejtették az - igaz, főleg a kisebb - városokat. Az uralkodó védelme alatt álló nagyobb városok viszont a XIV. sz. során területi és gazdasági terjeszkedésükkel gyakran kerültek összeütközésbe a feudális urakkal, s gyakran győztek is ezekben a harcokban [161]. A XIV. sz. kétségtelenül a középkori városfejlődés betetőződését jelentette, előjátéka volt a feudalizmus XV. századi és a XVI. század eleji első, válságos korszakának. A városok fokozatosan feudalizálódtak, beilleszkedtek a feudalizmus keretei közé, alkalmazkodtak az adott társadalmi rendszerhez, azonban tagadhatatlan, hogy mégsem voltak a feudalizmus intézményei, hanem már ebben a korban is bennük kell látnunk a későbbi kapitalista fejlődés potenciális csiráit, vagyis a városok úgy a gazdasági, mint a történelmi fejlődés szemszögéből a haladást előmozdító funkcióit töltötték be.

Mint fentebb is hangsúlyoztuk, a városfejlődés jellegzetes vonása a fokozatos differenciálódás, ami a XIV. sz.-ban olyan fokot ért el, hogy megpróbálkozhatunk városaink osztályozásával is. A XIII. sz.-ban - a részletesebb források elégtelensége miatt - az osztályozás során többnyire csak a kiváltságlevelekre támaszkodhatunk. Ezek tartalmazzák a városi jellegű települések lakosságának jogi helyzetében végbemenő változásokra vonatkozó utalásokat. A XIV. sz.-ra vonatkozóan már különböző gazdasági mutatókkal rendelkezünk, a források számosabbak és részletesebb információt nyújtanak a gazdasági

életéről és a lakosok helyzetéről. Az osztályozás során első-sorban a tényleges városok és a városkák megkülönböztetésére kell törekednünk, mivel jogi szempontból még ebben az időben is azonos kategóriában helyezkedtek el. A XIV. sz.-ban a városi települések nem voltak egyenrangúak. 1317-ben a szepesi szécsok provincia városokból, városkából és községekből tevődött össze [162]. Ha az 1317-es forrásnak ezt a szigorú interpretációját idő előttinek tekintenék (a civitas és villa ingadozó használatára való tekintettel), akkor Zsigmond 1405-ös kis dekrétumának 3 §-ára támaszkodhatunk, amelyben elrendeli, hogy az országgyűlésre hívják meg a királyi városok, városkák és a szabad községek képviselőit is [163], amiből világosan következik, hogy akkor már létezett ez a megkülönböztetés (ha nem is alkalmazták következetesen).

A tényleges város jellemzői közt meghatározó jellegűnek kell tekinteni annak gazdasági súlyát, ami többnyire lakosainak számával és úgy individuális, mint kollektív jogi helyzetével függött össze. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy az adott esetben a középkori város fogalmától elválaszthatatlan a lakóinak nyújtott jogi kedvezmény ténye. A várossá válás első, fő, konkrét mutatója az, hogy az uralkodó gyakorolja a város felett a hatalmat.

Minden földesuri városka, függetlenül attól, hogy egyházi vagy világi feudális hatalma alá tartozott, alacsonyabb osztályú volt, lakói közvetlenül a földesurhoz tartoztak, akit az uralkodó (ajándékozott) bizott meg a joghatalommal. A földesuri városkák közül egy sem vált gazdaságilag jelentős várossá [164]. A XIV. sz. folyamán sok uradalmi központ vált földesuri városkává, főleg azok, amelyekben rendszeresen tartottak vásárokat. Így helyesebb róluk a földesurhoz tartozó vásári központokként beszélni [165]. Lakói (azon túl, hogy esetenként kereskedhettek), semmiféle külön kiváltsággal nem rendelkeztek. S ha később kaptak is kiváltságokat, ez rendszerint a földesurnak, mint közvetítőnek, és nem a vásárt tartó városnak (városka) az uralkodóhoz intézett közvetlen kérésére történt. A vásárt tartó helységek csak a későbbi fejlődés során váltak tényleges városkákká [166].

A XIV. sz. folyamán a királyi városokat viszonylag egységesen civitasnak nevezték, azonban mégsem tekinthetjük azokat mechanikusan egységes kategóriának. Osztályozási kísérletük során gazdasági súlyukat és jelentőségüket kell hangsúlyoznunk. Elbirálásuk során csak kis mértékben támaszkodhatunk a jogi mutatókra, mivel, mint már említettük, a városi jellegű, gazdaságilag kevésbé jelentős településeknek juttatott jogi kiváltságok mértéke viszonylag magas volt [167]. A városiasodottsági fok elbirálásának nincs kizárólagos mutatója. Több olyan mutatót is említhetünk, amelyek e magasabb fok kifejezői lehetnek. Ide kell sorolnunk a kézműiparosí termelésen kívül mindenekelőtt a kereskedelmi aktivitást, főleg a távolsági kereskedelembe való részvételt, és ezzel összefüggésben a nem csak heti, hanem éves vásárok tartását is,

bár ezek a XIV. sz.-ban még viszonylag ritkák. Ide sorolandó még a vámfizetés (harmincad) alóli tartós felszabadítás is. Biztosan jelentősek voltak azok a helyek is, amelyek jogi fellebbeviteli központok voltak. Jelentős mutató (bár a XIV. sz.-ban nem olyan határozottan) a városi védőőrség, melynek felépítése azt bizonyítja, hogy gazdaságilag erős és virágzó egységekről volt szó. Ezen kívül fontos mutatónak kell tekinteni a censznak egy átalány összegben való fizetését és a bíró ill. esküdtek szabad választásának a jogát [169]. Ha a tényleges városfejlődési fok megállapításához az említett mutatók közül kettő-három szükséges, akkor Szlovákiában a XV. sz. kezdetén ténylegesen Nagyszombat (1238), Zólyom és Korpona (1241 előtt), Szepesolaszi (? , 1243), Nyitra (1248), Kassa (1249 előtt), Nemetlipóse (1263), Komárom (? , 1265), Kézsmárk (1269), Lőcse (1271), Pozsony (1291), Podolin (1292), Eperjes, Nagysáros és Kisszeben (1299), Zsolna (1312 előtt), Rózsahegy (1318), Báfta (1320), Trencsén (1324), Ólubló (1342), Szakolca (1372), Prívigye (1383) tekinthető városnak [170]. A legjelentősebb városok közé kell számítani a későbbi kincstári városokat is [171]. A királyi városok mellett abban az időben ugyanannyi királyi városka is volt, [172] amelyek száma a későbbi fejlődés során még nőtt, mivel a XV. sz.-ban több, eredetileg királyi város gazdaságilag hanyatlásnak indult vagy ajándékozás révén (amelyek kezdetben csak időszakos elzálogosítást jelentettek) a földesurak kezébe került [173].

A városok sajátos kategóriáját alkották a bányavárosok, amelyek közül Selmechánya (1255 előtt), Besztercebánya (1255), Gölnichánya (1278 előtt), Körmöcbánya (1328) és talán Szomolány (Smolnik, 1332 előtt), azután Rozsnyó (Rožnava) és Igló (Spišská Nová Ves), (XIII. sz.), Bakabánya (Pukanec, 1337), Ujbánya (Nová Baňa, 1349), Lubietová (1379), Breznóbánya (1380) voltak a legjelentősebbek [174].

Az adott, s távolról sem teljes áttekintésből világosan következik, hogy a mai Szlovákia városi jellegű településeinek tulnyomó többsége a XV. sz. elejéig a városka kategóriába tartozott [175]. A fejlődés a városok és városkák közötti további még nagyobb differenciálódáshoz vezetett, mivel Zsigmond uralkodásának második felétől, a XV. sz. folyamán, de főleg a XVI. sz. elején, a feudálisok nagy nyomást gyakoroltak a városokra. Ezt megkönnyítette az, hogy sok, korábban említett királyi város a feudálisok birtokába került, továbbá, hogy a városiasodottság kritériumai lényegesen változtak. Így a XVI. sz.-ban a mai Szlovákia területén gazdasági szempontból kevesebb tényleges város volt, mint a XV. sz. elején [176].

A XV. sz.-ig tartó városfejlődésről nyújtott kép csak vázlatos s csupán jelzi azokat a kérdéseket, amelyekre a városfejlődés vizsgálata és értékelése során választ kell kapnunk. Részletes választ viszont csak a részletes kutatás adhat. A kutatást pedig még akkor sem szabad elszigetelten végezni, ha csak területiális jellegű analízisről van szó, mert a város soha sem önmagában létezett, hanem állandó kap-

csolatban állt közelebbi és távolabbi környékével. Nemzetközi párhuzamokat is kell keresni, mivel csak így válik a városok multjára vonatkozó kutatás nemcsak hatásossá, hanem alkotó jellegűvé is, hozzásegítve ahhoz, hogy a városok multbeli életéről és jelentőségéről plasztikusabb képet adhassunk.

RICHARD MARSINA cikke a
Historický časopis-ből,
1973. 3. 337-367.

Jegyzetek

1. A szlovákiai várostörténeti kutatásokról az ötvenes évek végéig jó áttekintést ad GÁCSOVÁ, A.: Historická literatúra o dejinách miest na Slovensku za feudalizmu. Historický časopis 9, 1961, 378-396 old. A hatvanas évek termésének áttekintését lásd. MARSINA, R.: Bádanie o dejinách stredovekych miest na Slovensku. Historický časopis 20, 1972, 187-204 old.

2. LEHOTSKÁ, D.: Vyvoj mestského práva na Slovensku. Sborník FFUK, Historica 10. Bratislava 1959, 65-114 old. A szlovákiai városok-beli szociális harcokkal VARSÍK, B.: Sozial- und Nationalitätenkämpfe in den Städten der Slowakei im Mittelalter. Sborník FFUK Historica 16. Bratislava 1965, 131-172 old. foglalkozott; a kelet-szlovákiai városok fejlődésének kezdetével pedig HALAGA, O.R.: Vznik miest na východnom Slovensku. Príspevky k dejinám východného Slovenska. Bratislava 1964, 70-85 old.

A felvidéki várostörténet viszonylag legrészletesebb feldolgozása MENCL, V.: Stredoveká mesta na Slovensku. Bratislava 1938. A felvidéki városfejlődésnek jó, szintetizáló jellegű áttekintése FÜGEDI, E.: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest multjából 14. Budapest 1961, 17-107 old., mivel többségében a szlovákiai városok történetére vonatkozó forrásanyagra támaszkodik.

3. A XIV. sz.-ból (főleg annak második feléből) csak nagyon kis számú kiváltságglevelet publikáltak, az 1410 utáni időkből (onnan is csak alkalmanként és részlegesen) többnyire csak a jelentősebb városaink kiváltsággleveleit adták közre.

4. A részletes analitikus vizsgálat ezt a XIV. sz. első három harmadának fejlődésébe, sőt még a XIII. sz.-ba is eltolhatja, de eddig ezekre a különbségekre kevésbé figyeltek.

5. Corpus iuris Hungarici, 1000-1526, Budapest 1899, 210-229 old.

6. LEHOTSKÁ, D.: idézett mű, 103. old.

7. Hasonlítsd össze HALAGA, O.R.: i.m., 70. és 78. old; azonkívül ugyanennek a szerzőnek Mestotvorny proces a stredná Európa. Sbornik FFUK 12, Bratislava 1964, 95-115 old.

8. A Magyarországi (főleg Dunántuli) városok és az ókori római provinciák közötti kontinuitást FLEIDELL, A. tételezte fel: A magyar várostörténet első fejezete. Századok 68, 1934.

9. MARSINA, R.: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislava 1971 (a továbbiakban csak CDSI I) 37. old., 41. szám.

10. CDSI I, 64. old., 69. szám.

11. Gimeskosztolány (Kostolany pod Tribecom) esetében talán a vásárnak Gimesbe (Jelenec) való áthelyezése, tételvezető fel, amire 1350-ből maradt fenn bizonyíték. FEJÉR, G.: Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis regni Hungaria (a továbbiakban csak CDH) IX, 1, 764 old., 400. szám.

12. III. Honorius pápa 1220. IV. 20-i oklevelében. CDSI I, 190. old., 249. szám. Ezen kívül a burgenses terminus IV. Béla 1263-as oklevelében is előfordul, ahol a tornai districtum lakosainak felsorolása kapcsán használják (cives burgenses, rustici et universi hospites ac cuiusvis conditionis homines) és lehetséges, hogy a Hronov melletti királyi kuria lakóira vonatkozik; KNAUZ, F.: Monumemente ecclesiae Strigoniensis (a továbbiakban csak MES) I, 496. old., 643. szám. A cseh országrészekben ez a terminus gyakrabban fordult elő. Lásd KEJR, J.: Burgus und burgensis in den böhmischen Ländern. Die Stadt in der europäischen Geschichte. Bonn 1972, 210-233. old.

13. CDSI, I, 55. old., 58⁺⁺ számban.

14. CDSI I, 60. old., 62⁺⁺ számban.

15. CDSI I, 63. old., 68. szám.

16. "Peregrin iudex"; ugyanott. Későbbben a hazai forrásokban találkozhatunk a vásárbíró speciális kifejezésével (illetékađo beszéđő); 1206: CDSI I, 111. old. 139. szám. Valószínűleg azonos kifejezés volt a bilotus az 1183, 1206, 1222 és 1231. években; CDSI I, 90, 112, 200 és 269. old., 94, 140, 270 és 475. szám.

17. CDSI I, 53. old., 58+. szám.

18. A garamszentbenedeki oklevélhez részletesebben v.ö. Marsina, R. kritikáját: Studie k slovenskému diplomatáru. I. A második rész (a továbbiakban StSld I/2): Historické studie 18. Bratislava 1973 (nyomtatás alatt).

19. CDS1 I, 82. old. 85++ szám; az oklevél kritikájához v.ö. StSld 1/2.

20. CDS1 I, 89. old., 94. szám.

21. CDS1 I, 111. old., 139. szám.

22. A megyében minden királyi jövedelemnek a harmada a király által kinevezett ispáné volt, úgy, hogy a király része (tisztán) a jövedelmek kétharmadát tette ki.

23. CDS1 I, 171. old., 217. szám. Mindkét Csütörtök esetében a Sándor és Sebes testvérek megajándékozására került sor. Nevezettek a Szent Györgyből és Bazinból származó későbbi grófok ősei.

24. CDS1 I, 112. old., 140. szám.

25. CDS1 I, 121. old., 153. szám. Itt is megajándékozták a már említett Sebes komest (mint Detrekőcsütörtökön).

26. CDS1 I, 146. old., a 190++ számban.

27. CDS1 I, 136. old., 175. szám.

28. CDS1 I, 202. old., 273. szám, 205. old., 279. szám.

29. CDS1 I, 304. old., 417. szám. A ránk maradt írásos anyagban ez az első bizonyíték a szabad választás joga adományozásának a községi képviselő számára, alacsonyabb fokú bírói jogszolgáltatással és a jobbágyok pontosan meghatározott kötelességeivel együtt. Ezt az oklevelet azonban nem számíthatjuk a városi kiváltságlevelek közé, mert kizárólag a mezőgazdasági lakossággal foglalkozik. Megmaradt ennek az oklevélnek ugyanebből az évből a második, majdnem azonos szövegű változata. CDS1 I, 307. old., 422. szám. Mindkét oklevél eredetiben maradt fenn és nehezen lehetne kétségbe vonni annak valóságát.

30. Paulinyi, O.: A sóregále kialakulása Magyarországon. Századok 58, 1924, 627-647. old; nálunk Kučera, M.: Vyvoj solného monopolu na Slovensku v starsom stredoveku. Sborník FFUK Historica 15. Bratislava 1964, 71-93. old.

31. A sóeladás kiváltságának a kialakulása az egyes magyarországi intézményeknél (ha nem is teljes mértékben), II. Endre arany bullájában található 1233-ból; CDS1, I, 295. old., 407. sz. Szlovákiában (a Felvidéken) sóeladási joga csak Nyitrának volt, ami III. Bélától származott 1183-ból. CDS1, I, 89. old., 94.sz.

32. Nyitra, Pozsony, Trencsén, (Ó)-Bars, Zólyom.

33. Éppen a letelepülésre kedvező helyeken telepedtek le külföldi polgárok.

34. CDH IV, 1, 132. old.: Huscava, A.: Najstarsie vysady mesta Trnavy. Bratislava 1938, 41. old., 1. szám. Ismétlődő idézetek mellett megadja a város nevét és az oklevél évszámát.

35. CDH IV, 1, 322. old.

36. A zólyomi kiváltságokat megújították 1243, 12. 28. a korponait 1244, 12. 15-én. CDH IV, 1, 332. és 329. old.

37. A legszemelláthatóbb hamisítvány az ujkori hamisítványok között a Vágújhelyről szóló szöveg 1253, 5. 27-i dátummal. CDH IV, 2, 174. old. Határozott hamisítás a Nyitráról 1248-ból fennmaradt oklevél szövege, amelyről még lesz szó, és Hybe 1265-i kiváltságlevele, amely két variánsban maradt fenn. V.ö. Huscava, A.: Ján Literát a liptovské falzá. Bratislava 1930, 161. old. Részben kétségesnek kell tekintenünk Garamszentkereszt kiváltságlevelét 1246, 2. 4-ről, melyet István, esztergomi hercegérsek adott ki. CDH IV, 1, 440. old.

38. Lásd a 29. jegyzet megjegyzéseit. A hospites kifejezéssel találkozhatunk a mi hiteleshelyi okleveles anyagunkban az 1220, 1221, 1222. években, stb. CDSI I, 187, 193, 220. old., 243, 258, 270. szám.

39. Így nem volna helyes, mert a kifejezés világosan utal az általános értelemben vett vendégekre, és egyetlen esetben sem jelöli a városi lakosságot.

40. CDSI I, 178. old., 227++ szám.

41. BELIUS, M: Notitia Hungariae novae I/IV. Vienne 1742, 632. old.

42. CDH VI, 1, 107. old.

43. CDH VI, 1, 230. old.

44. CDH, 2, 455. old.

45. CDH IV, 2, 455. old.

46. Pl. Vágújhely számára 1253-ban; lásd a 37.sz. jegyzetet.

47. Babiná, Dobrá Niva 1254-ben: CDH VI, 2, 228. old; Besztercebánya 1255-ben: CDH IV, 2, 296. old; Német (Partizán) Lipcse 1263-ban; CDH V, 1, 132. old; Pozsony 1291-ben.

48. Zólyom 1243-ban, Korpona 1244-ben.

49. Garamszentkereszt (Ziar) 1246-ban.

50. Zólyom 1243-ban, Korpona 1244-ben, Német Lipcse 1263-ban.

51. Zólyom 1243-ban, Korpona 1244-ben, Besztercebánya 1255-ben, Pozsony 1291-ben.

52. Korpona 1244-ben.

53. Korpona 1244-ben, Besztercebánya 1255-ben; a Szepesség (a szepesi városok) kiváltságai 1271-ben. Bárdossy, J.: Supplementum analect. terrae Scepusiensis. Leutschoviae 1802, 108. old., Pozsony 1291-ből.

54. Jászó 1243-ban, Garamszentkereszt (Ziar) 1246-ban, Babiná, Dobá Niva 1254-ben; Kézsmárk 1269-ben. CDH IV, 3, 514. old.

55. Korpona 1244-ben; Babiná, Dobrá Niva 1254-ben.

56. Kifejezetten 12 esküdtet csak Selmecebányán emlitenek 1275-ből és Pozsonyban 1291-ből.

57. Szepesolaszi 1243, 5.31 CDH IV, 1, 278. old. Zólyom 1243-ban, Korpona 1244-ben, Nyitra 1248-ban, Besztercebánya 1255-ben; Komárom lakosait 1277-ben kivették a várnagyi és a megyei bíraskodás teljhatalma alól (de nem az ispánéból). CDH VI, 2, 401. old.

58. Nagyszombat 1238-ban, Zólyom 1243-ban, Besztercebánya 1255-ben, Nyitra 1248-ban, ahol ezen kívül

Garamszentbenedek lakosai (a hamisítvány szerint 1217-ben) igazságszolgáltatás tekintetében a kolostornak (az apátnak) voltak mindenben alárendelve.

59. Sena 1249. ápr. 13. Wenzel, G.: Codex diplomaticus Arpadianus continatus (a továbbiakban CDAC) VII, 281. old.

60. Annak ellenére, hogy a kiváltságlevél az egész, a szepesi szászok által lakott területre vonatkozik, a szepesi városok kiváltságlevelének tekinthetjük. V.ö. a 153. jegyzettel.

61. II. Vencel cseh és lengyel király.

62. Nagyszombat 1238-ban, Korpona 1244-ben, Besztercebánya 1255-ben.

63. Jászó 1243-ban, Nyitra 1248-ban, Német Lipcse 1263-ban, Kézsmárk 1269-ben.

64. Gölnicbánya 1278-ban; CDAC IX, 204. old., 142. szám.

65. Nagyszombat 1238-ban, Korpona 1244-ben, Dobrá Nova, Babiná 1254-ben, Besztercebánya 1255-ben, Pozsony 1291-ben.

66. Német Lipcse 1263-ban és talán Zólyom 1243-ban.

67. Jászó (földesuri városka!) 1243-ban, Korpona 1244-ben, a szepességi kiváltságok 1271-ben.

68. Zólyom 1243-ban.

69. A kiváltság függelékében a szabad papválasztás (tehát nem a köteleességek között) egyedül Babiná és Dobrá Niva esetében van feltüntetve 1254-ben, hogy a választandó papnak tizedet tartoznak fizetni.

70. Nagyszombat 1238-ban.

71. Szepesolaszi 1243-ban, Jászó 1243-ban és Komárom 1277-ben; Korpona 1244-ben, Garamszentgyörgy (Ziar) 1246-ban.

72. Jászó 1243-ban, Garamszentgyörgy (Ziar) 1246-ban, Babiná, Dobrá Niva 1254-ben.

73. Nagyszombat 1238-ban, Babiná, Dobrá Niva 1254-ben, Német (Part zán) Lipcse 1263-ban.

74. Jászó 1243-ban, a szepesi kiváltságok 1271-ben Besztercebánya 1255-ben.

75. Zólyom 1243-ban, Korpona 1244-ben, Babiná, Dobrá Niva 1254-ben.

76. Jászó 1243-ban.

77. Besztercebánya 1255-ben, Német (Partizán) Lipcse 1263.

78. Nagyszombat 1238-ban, Jászó 1243-ban, Garamszentgyörgy (Ziar) 1246-ban, Késmárk 1269 (mint szász város), Pozsony 1291-ben.

79. Ugyanez volt (a németlipcsei privilégiumban lévő változások alapján) Korponán és Selmechányán is.

80. A szepesi kiváltságok 1271-ből, Nyitra 1248-ból, Korpona 1244-ből; Ó-Bars 1240-ből, Besztercebánya 1255-ből.

81. Nagyszombat 1238-ban, Zólyom 1243-ban, Korpona 1244-ben, Babiná, Dobrá Niva 1254-ben, Besztercebánya 1255-ben, a szepesi kiváltságok 1271-ben.

82. Mint vásárvárosok a hamis oklevelekben fordulnak elő 1214-ben CDSI I, 144. old. 190++ szám.

83. Lásd a 21, 23, 25. jegyzetet.

84. Már az 1320. IX. 29-i kiváltságához vannak kapcsolva mint "civitas". MES II, 781. old., 895. szám.

85. Teljes bírósági autonómiát kapott Szepesolaszi.

86. Hybe kiváltsága 1265-ből.

87. Zólyom 1243-ből, Korpona 1244-ből.

88. Számos van belőlük, úgy hogy egy viszonylag rövid tanulmányban nem adhatunk erről a széleskörű problematikáról teljes tartalmi áttekintést; kiadásra is csak részletek kerültek, és ezért is nehéz a probléma megragadása.

89. Bytca 1378-ből. MOL DL 87646; Senc 1396-ből. CDH X, 7. 622. old. 293. szám; Modor 1404-ből (megerősítette Zsigmond 1406-ban). Wenzel, G.: Stibor Vajda. Budapest 1874, 114. és 138. old. 86 és 99. szám.

90. Kys. Nové Mesto 1325-ből. CDH XI, 512. old., 2. szám; Ilava 1339-ből. Chorényi, J.: Ilava okmánytára, Trencsén 1896, 26. old., 1. szám.

91. Drienov 1317-ből. CDH VIII. 2, 49. old., 8. szám. Hanusovce 1332-ből. Diplomata. Sáros, 447. old. Ebbe a kiadási kategóriába még egyéb olyan kiváltságlevelek is tartoznak, amelyeket a továbbiakban említeni fogunk.

92. Stará Lubocna 1342-ből; villa-civitas; Slov. Lupca 1330-ből; possessio-civitas; Lubietová 1379-ből; villa-civitas; Főrév 1383-ből; villa-regalis-civitas.

93. 1317-ből (nov.12.): civitates, villae et oppida. CDH VIII, 2 57. old., 13. szám.

94. (Ó)Bars 1388-ből, Mályusz, E.: Zsigmondkori okmánytár (a továbbiakban csak ZsO) I., 36. old. 378 szám; Somorja 1392-ből. CDH X, 2, 49. old., 8. szám; Modor 1404-ből és 1406-ből. V.ö. a 89. jegyzettel; Moldava n. Bod. 1393-ből. ZsO, 317. old. 2887. szám; Beckó 1396-ből, Rajec 1397-ből. MOL DL 87649; Sebechleby 1412-ből. Az esztergomi káptalani levéltár, 15. 4-5. A szepesi prépost 1400. II. 4-i levelében auburbium kifejezés egyetlen esetben párhuzamosan fordul elő. Annal. Scepi. I, 416. old. Az oppidum kifejezés egyetlen esetben párhuzamosan fordul elő a civitas-szal már 1315-ben; Castrum Kamarum una cum civitate seu oppido Kariensi. MES II, 711. old., 806. szám.

95. Jelentkeztek ezekkel a jegyekkel királyi, illetve földesuri jogu kisebb városok-városkák.

96. Podolon 1345-ből: populi et hospites - ad instar civium et hospitum. CDH IX. 1, 281. old., 143. szám; Jelenec (Gymes) 1350-ből: hospites seu iobagiones. CDH IX, 1, 764. old., 400. szám. Somorja 1392-ből: cives ac populi. V.ö. a 94. jegyzettel; Igló 1399-ből: hospites seu habitatores-cives. CDH X, 2, 668. old., 357. szám. Drienov 1317-ből: iobagiones. V.ö. a 91. jegyzettel; Hanusovce 1332-ből: iobagiones et incolae. V.ö. a 91. jegyzettel; Modor 1404-ből és 1406-ből: cives, populi, habitatores. V.ö. a 89. jegyzettel; Szenc 1396-ből: incolae et hospites. V.ö. a 89. jegyzettel; Turany 1397-ből: populi. A Sbornik Muzeálnej slovenskej spol. 25. Turócszentmárton, 1931. Melléklet, 27. old. Igló lakosai VIII. Bonifác pápa oklevelében 1399. XI. 8-ből oppidami-nak nevezetnek. Anal. Scep. I, 270. old.

97. Már 1333-ban Hanusovce kiváltságát Hlinné megkapta. CDA III. 42. 1., 38. szám.

98. Eperjes 1347-ből (május 1.) CDH IX, 1, 494. old. 273. szám.

99. Zsolna reakciója I. Lajos mandátumára 1369-ből, amellyel elrendelte, hogy mondjon le a tessini jogról, amelyet addig használt (ez eredetileg flandriai és nem magdeburgi jog volt), nem közvetlenül abból keletkezett, hogy a rendelet ismételtelen előfordult I. Lajos 1382. és Mária 1384. évi okleveleiben, miközben - az eredeti mandátummal szemben - szélesebbkörűen kerültek említésre a részletesebb összefüggések. CDH XI, 527-528. old., 11-12. szám. Ennek a problematikának a gyakori pestraktálása ellenére a szakirodalomban mindmáig az a helytelen nézet uralkodik, hogy Zsolna a korpónai jog elfogadásával elvesztette a zsolnai jog központi jogi fellebbezési helyzetét, holott Mária királynő 1384-beli oklevelében kimondottan szerepel, hogy Zsolna továbbra is jogi-fellebbezési középpontja marad Felső Trencsénnek (besztercei kerület) és Turócnak.

100. Ezekről csak azt állapíthatjuk meg: amelyet úgy aposztrofálnak, hogy város (városka), ezzé kellett válniuk már ennek előtte: Zsolna 1312 előtt, Bátovce, Pelsőc és Stitnik 1320 előtt, Modor 1361 előtt, Galgóc 1365 előtt, Bánovce n. 1375 előtt, stb. Zsolna és talán Tapolcsány kivételével itt inkább városkékről van szó.

101. Rózsahegy 1318-ből, CDH, 2, 167. old., 56. szám; Komárom 1331-ből. CDH VIII. 3, 531. old., 233. szám; Körmöcbánya 1329-ből iudex és villicus. CDH VIII, 3, 295. old., 109. szám. Tekintettel az általánosan használt iudex kifejezésre a XIV. században, a villicus kifejezést, amely később fordul elő a megújított kiváltságlevelekben, átvételnek kell tekintenünk az oklevél előtti időszakból. Ugyanezt kell hangsúlyoznunk a maior villae archaikus kifejezésről, amely I. Lajos Kassának adományozott oklevelében fordul elő 1347. VII. 28-ből, még akkor is, ha az eredeti kassai kiváltságot nem ismerjük.

102. Az 1320. XI. 28-i privilégium szerint; 1370-től Bártfának választott birája volt. CDH VIII, 2, 253. old., 98. szám.

103. Szenc 1396-ból. CDH X, 7, 622. old., 293. szám.

104. Rózsahegy 1318-ból. V.ö. a 101. jegyzettel.

105. A városok különösen akkor törekedtek a nemeség jogait szolgálni, ha azoknak a városban ingó vagyonuk volt.

106. Kassa 1369-ből és 1380-ból. CDH IX, 2, 175. old., 97. szám és IX, 5, 378. old. 207. szám; Pozsony 1382-ből. CDH IX, 5, 582. old., 308. szám; Körmöcbánya 1393-ból, CDH, X, 2, 102. old. 41. sz.

107. Az esküdt megjelölésére használatos kifejezés a iuratus volt. Késmárkon 1348-ban a senior (négyen voltak) kifejezéssel találkozunk. CDH IX, 1, 638. old., 352. szám. Hasonlóképpen Éliásovcéban is 1397. XI. 28-ból. Zs0 I, 564. old., 5092. szám. Slov. Lupcán 1330-ban iurati et seniores-nek nevezik őket.

108. A hetivásár engedélyezése a Jelenec-i (Gyimes) oklevélben 1350. III. 8. CDH, 1, 764. old., 400. szám. Igló 1380-ból, CDH IX, -5. 395. old., 211. szám.

109. Adománylevelek, vagy peres tárgyú oklevelek: Pelsőc és Stitnik 1320-ból. CDH I, 544. old., 492. szám; Nagymihály 1373-ból, 231. old. Sztáray cs. oklvtra I, 414. old., 250. szám; Bánovce n. Bebr. 1376-ból. Levélt. Közlem. 1936, 231. old. Szenc 1396-ból, Dunaszerdahely 1399-ből. Zs0 I, 685. old. 6152.szám.

110. Garamszentbenedeken (Petende) a péntekre engedélyezett (1347. X. 25.) hetivásárt hétfőre rakták át, mert pénteken már volt (régebben) vásár a közeli (Ó)Barson. CDH IX, 1, 510. old., 281. sz. A kassaiak panaszára I. Lajos elrendelte 1370-ben, hogy rakják át a vásárt Gálszécsen csütörtökről a hét más napjára. AM. Kosice, TA I, I, Miscell. 2.

111. Kys. N. Mesto 1325-ből, CDH XI, 512. old., 2. szám; Főrév 1383-ból, CDH IX. 60. old., 22. szám.

112. Ilyenek voltak a vásárok a földesuri városokban, ahol az uralkodó a vásári regáliát átengedte a földesurnak.

113. Szucsány, Márton 1359-ből. CDH VIII, 4, 439. old., 223. szám.

114. Interpretáciil forum quotidianum Kassa számára 1347. VII. hó 28-án mint mindennapos vásár az 1370. évvel (v.ö. az 110. jegyzettel); az idegen kereskedők arra voltak kényszerítve, hogy az árujukat eladásra kínálják a raktározási jog fejében.

115. Pozsony 1344-ből. CDH XI, 1, 204. old., 90. szám; Bártfa 1352-ből. CDH, IX, 2, 142. old., 56. szám. Zsolna 1357-ből. CDH XI, 513. old., 4. szám. A földesur kérésére Galgócs is 1362-ben. MOL DL 5133.

116. Kassa 1319-ben Abauj és Zemplén megyében. CDH VIII, 2, 213. old., 75. szám.

117. Elsősorban a saját városban és a körülötte lévő irtványföldeken; Zsolna 1321-ben; Budatin, K.N. Mesto, Sztrecsnó és Trencsén. CDH XI, 510. old., 1. szám.

118. Nagysáros 1331-ben a fa és a faszén fizetése alól. CDH VIII, 3, 562. old., 257. szám.

119. Stará Lubovna 1342-ből. CDH IX, 1, 50. old., 3. szám.

120. Szakolca 1372-ből. CDH IX, 4, 421. old., 241. szám.

121. Körmöcbánya 1393-ban. CDH X, 2, 105. old., 43. szám.

122. Zsolna 1401-ben 10 évre. CDH XI, 534. old., 14. szám.

123. A pozsonyiakat felszabadították a vámfizetés alól Nagyszombaton és Cseklészen (Bernolákovo), amit ismételtén hangsúlyozott az 1328. XI. 13-i mandátum. CDH VIII, 3, 297. és 298. old., 110. és 111. szám.

124. Kassa 1344-ben, 1361-ben és 1368-ban. CDH IX, 1, 210. old. 96. szám; IX, 3, 241. old., IX, 4, 135. old., 63. szám.

125. Pozsony 1374-ben, 1366, 1371, 1374. CDH IX, 6, 127. old.; 133. szám. IX, 3, 389. old., 213. szám és 532. old., 291. szám; IX, 4, 341. old., 191. szám; IX, 6, 162. old., 187. szám és 175. old., 221. szám; IX, 4, 571. old., 331. szám és 569. old., 330. sz.

126. Kassa 1394-ben és 1378-ban. CDH X, 2, 259. old., 147. szám és IX, 5, 264. old., 129. szám.

127. Pozsony 1354-ben, 1375, 1389. CDH IX, 2, 313. old., 151. szám; IX, 5, 32. szám, 1. szám; X, 1, 157. old., 307. szám. Kassa 1347-ben. CDH IX, 1, 466. old., 265. szám.

128. Gölnicbánya, Szomolnok, Körmöcbánya; Körmöcbánya esetében egy két mérföld kerületű területről volt szó. Lamos, T. Vznik a pociatky mesta Kremnica (Banská Bystrica) 1969, 42. old.

129. Zsolna 1321-ben, Kys. N. Mesto 1325-ben, Főrév 1383-ban. CDH IX, 510. old., 1. szám; IX, 1, 60. old., 22. szám; XI, 512. old., 2. szám. Zsolnán a mérföldjog a halászatra is vonatkozott, Kys. N. Mesto-ban és Főréven (Bajmóc és Novák kivételével) a hetivásárra is.

130. Podolin 1292-ben, Ó-Lubló 1342-ben, Igló 1399-ben.

131. Rózsahegy 1339-ben (akkoriban reményteljes arany-, ezüst- és rézlelőhelynek számított). CDH VIII, 4, 376., 186. old.

132. Nagysáros 1331-ben; Eperjes, Sabinov, Nagysáros 1346-ban, Eperjes 1347-ben. CDH IX, 1, 494. old., 273. szám; Ilava 1390-ben. Chorényi, J., c.d., 27. old., 2. szám.

133. Rózsahegy 1318-ban, tilos volt a halászat a Vágban.

134. Komárom 1331-ben, Pozsony 1382. CDH IX, 6, 583. old., 309. sz.

135. Kassa 1347-ben. CDH IX, 1, 466. old., 265. szám.

136. Az 1347. évi kassai privilégiumban kimondottan szó esik arról, hogy a püspöki helynököket (az ő képviselőiket) a pap helyettesíti a polgároknál. A nevezetesebb városok közül Körmöcbánya alap-privilégiuma nem tartalmazott szabad pap-választási jogot.

137. Dobsinán 1326-ban, Bártfán 1320-ban - a tized másik fele a királyé volt.

138. Bártfa 1320-ban 10 évre, Dobsina 1326-ban 17 évre.

139. Bártfa 1320-ban, Dobsina 1326-ban, Ó-Lubló 1330-ban, Komárom 1331-ben.

140. Rózsahegy 1339-ben 50 talentumot fizetett évente három időpontban, Ilava 1339-ben 40 talentumot, Ó-Lubló 1342-ben 120 forintot, Podolin 1345-ben 30 talentumot két terminusban, Eperjes, Szabina és Nagysáros 1347-ben együttesen 150 talentumot. Főrév 1382-ben 400 forintot, Zsolna 1384-ben 200 forintot, Szenc 1396-ban 330 forintot (a földesurnak) és Turany 1397-ben évente 100 forintot három terminusban.

141. Az 1323. évi kiváltság szerint a pozsonyiakat nem kényszerítették pénzváltásra; dénárjaikat saját el-

határozásukból használhatták fel. CDH VIII, 2, 474. old., 217. szám. A kamarának alárendelt városok tartoztak a *lucrum camere* részére ezüstöt beváltani, vagy kiegyenliteni a különböző értékeket (a régi és új dénárokat) a következőképpen: Trencsén 10 talentum értékben, Korpona 35 talentumban, (Ó)-Bars 15, Nagyszombat 100, Tapolcsány 20 talentumban. Károly Róbert dekretuma 1342-ből, 31. rész; *Corpus iuris Hung.* 1000-1526, Budapest 1899, 158. old. (a körmöci ércverő kamara bérleti szerződése).

142. Az 1347. évi kiváltság-oklevél szerint Kassa ezt a köteleességét pénzben váltotta meg. A rózsahegyek eredeti kötelességei közé tartozott 1318-ból a főispán (Doncs) megvendégelése. Ezt helyezte hatályon kívül az 1339. évi oklevél. Szencet 1396-ban kötelezték, hogy földesurát (Stibort) és feleségét évente 3 napra vendégül lássa.

143. A városokra elsősorban a saját védelmük ellátása tartozott. Ebből a teherviselésből Pozsonyban 1346-ban egyformán tartoztak a részüket kivenni az egyházi személyek és a zsidók. CDH IX, 1, 363. old., 201. szám.

144. Rimaszombat 1334-ben. CDH III, 73. old., 60. szám; Podolin 1292-ben. CDH VI, 1, 230; Szokolca 1372-ben. CDH IX, 4, 421. old., 241. szám. Zsolna 1405-ben parancsot kapott Zsigmondtól, hogy erődítményt emeljen. CDH XI, 534. old., 14. szám. Késmárkon már 1348-ban említik a városfalakat. CDH IX, 1, 638. old., 352. szám.

145. 1352-ben. CDH IX, w, 142. old., 56. szám; 1370-ben Bártfa mint megerősített város szerepel. CDH IX, 4, 230. old. 131. szám.

146. 1372-ben. CDH IX, 4, 421. old., 241. szám.

147. 1374-ben. CDH IX, 4, 575. old., 334. szám és IX, 6, 178. old. 213. szám.

148. 1378 (jan. 6.). CDH IX, 5, 253. old. Ugyanennek az évnek a májusában az uralkodó az eperjesiekhez küld Diósgyőrből egy építőmestert, meghagyva neki, hogy tornyot ne építsen, csak hagyja ki annak a helyét. CDH IX, 5, 254. old. 121. szám.

149. Kassa eredeti alap-privilégiumát már a XIII. században adhatták ki, mert Sena már 1249. épr. 13-án ugyanazokat a kiváltságokat kapta, mint Kassa, tehát Kassának már ezt megelőzően kellett rendelkeznie privilégiummal. CDAC VII. 281. old., 199. szám. A mindmáig megőrzött kassai privilégium 1347. VII. 28-án átvett néhány olyan megállapítást és kifejezést az eredetiből, amelyet nem ismerünk. Ez arra mutat, hogy nem csupán említés történik (1347-ben) a mi viszonyaink közepette a "maior villae" fogalomra, hanem a párviadaira is, amellyel a XIV. sz.-ban kiadott kiváltságokban már

nem szoktunk találkozni. Kérdés, hogy a "castrum" kifejezés, amelyet 1347-ben a városfalak értelmezésében használunk, nem függ-e össze az eredeti oklevéllel.

150. Felhasználható e célra a szökött bűnözők vagyona és az elhaltak után a városra szállt vagyon kétharmada; a "castrum" kifejezés városi erődítmény értelemben használatos. CDH IX, 1, 466. old., 265. szám.

151. Kys. N. Mesto 1325-ben jogot kapott arra, hogy sánccal vegye körül magát, amelyhez a gnazdaniaknak és az ólublóiaknak is hozzá kellett járulni. CDH VI, 1, 230. old.

152. Beckó 1398-ban. Wenzel, G.: c.d., 103. old. A földesuri városkákánál, amelyeknek közvetlen váraljai funkciójuk volt, nem feltételezhetjük, hogy az erődítés a polgárok aktivitásának és áldozatának az eredménye; ez a földesur tevékenységének tudható be, aki ily módon várbeli székhelyének megerősített előteret kívánt biztosítani (felhasználva e közben mindazokat az eszközöket, amelyek rendelkezésére álltak, tehát ebben az esetben a városkák polgárait is.) A vár közelsége, vagy exponált fekvése a határ mentén nem egyszer alapvetően befolyásolta a várépítés meggyorsítását kisebb városok esetében is.

153. A városok megerősítésének szükségességéről beszél Zsigmond 1405. évi kis dekrétumának 4. §-a. V.ö. az 5. jegyzettel. A várbsi erődítmények építésére kétségtelenül ösztönzést gyakorolt Lajos 1351. évi törvényének 6. cikkelye, amely szerint a királyi "civitates murates"-ek nem fizettek kilencedet. Az 5. sz. jegyzet, 172. old.

154. Bártfa 1320-ban, Körmöcbánya 1328-ban. Jogi szempontból városok lettek Trencsén 1324 előtt és Szokolca 1372 előtt. Középkori jelentőségére való tekintettel ide sorolható Zsolna (1312 előtt).

155. Sebechleby 1233-ban. CDSI I., 304. és 307. old. 417. és 422. szám.

156. Sebechleby-ben - a névből kiindulva - vitathatatlan részvétel állapítható meg a németek részéről az új jog bevezetése tekintetében.

157. Chaloupecky, V.: Privilegium pro Slavis. Az 1381. évi zsolnai oklevél kritikai fejtegetése. Bratislava 10, 1936, 349-364. old. Marsina, R.: Práve postavenie slovenských mestanov v Ziline koncom 14. a zaciatkom 15. storocia. Vlastivedny sbornik Povazia 11. Martin 1972, 3-18. old.

158. CDSI I, 178. old., 227++ szám (szöveg); szélesebbkörű kritikai értékelés StSID 1/2, 348. old.

159. Das Stadtrechtsbuch von Sillein. Edition von Ilpo Tapani Piirainen. Berlin-New York 1972, 129. old. (58b fol.) 366. szám. Ezt a szlovák historiográfiában eddig nem eléggé figyelemmel kísért és kiemelt kérdést a magdeburgi jog zsolnai vonatkozásairól Chaloupecky, V. publikálta: Kniha Zilinská, Bratislava 1934, 67. old.

160. Pozsony, Nagyszombat, Körmöcbánya, Bártfa, Kassa, Gölnicbánya.

161. Ez főleg a bányavárosokra vonatkozik, amelyek a szó szoros értelmében véve exponensei voltak a kincstárnak.

162. "Civitates, villae et oppida". V.ö. 93.

163. "Civitates, oppida et liberae villae". Corpus iuris Hungarici, c.d., 210. old. A dekrétum l. §-a első cikkelyében városokat, városkákat, várakat és községeket (civitates, oppida, castra et villae) emlitenek.

164. Nyitra a nyitrai püspöknek 1288-ban történő adományozása miatt földesuri város lett és viszonylag lehasznátlott.

165. Nagyon bonyolult dolog volna kísérletet tenni a vásárvárosok keletkezésének a felderítésére, mert a vásár (a vásár engedélyezése) Magyarországon különösen a XI. századtól a regáljogok közé tartozott: számos bizonyíték van erről a XII. sz. kezdetéről. Tekintettel a viszonylag nagy számú vásárra, amelyekkel a XIII. sz. forrásaiban találkozunk, és nem tudjuk róluk, mikor keletkeztek, vagy ki engedélyezte azokat, talán nincs messze az igazságtól az a vélemény, hogy a városi vásárok engedélyezése a vármegyei főispánoknak, mint a király teljhatalmu hivatalnokainak illetékességi körébe tartozott.

166. A XV. sz. elejéig az alábbi földesuri városkákkal, illetve vásárvárosokkal találkozunk: Detrekőcsütörtök 1206, Szentgyörgy 1209, Szigetcsütörtök 1217, Jászó 1243, Garamszentgyörgy 1246, (Sena? 1249), Garamszentbenedek, Királyhelme és Nagykapos a XIII. sz.-ban, Drienov 1317, Bátovce 1320, Vágújhely a XIV. sz. eleje (?1388) Stitník és Pelsőc 1320, Hanusovce 1332, Rimaszombat 1334, Márton és Szucsány 1340, Znióvár 1347, Mosóc 1350, Jelenec 1350, Szobránc 1331, Liptószentmiklós 1355, Modor 1361, Galgóc 1365, Szécső 1370, Nagymihály 1373, Bytca 1378, Belusa 1379, Vágbeszterce 1389, Moldava n. B. és Léva 1388, Beckó 1389, Szenc 1396, Rajec és Turany 1379, Medzer és Szepesolaszi 1399. Sok közülük már vásárváros, vagy városka volt, mielőtt még az első írásos dokumentum erről tanuskodna (még ha a forrásokban nem egyszer civitas-nak is tüntetik fel a helységeket a XIV. százatban, vagy possessio és villa megjelöléssel illetik). Kétségtelen, hogy már a XIV. sz.-ban vásárvárosok, vagy városkák és más hasonló jellegű helységek voltak, amelyekre vonatkozólag írásos bizonyítékaink vannak a későbbi időkből. Az emli-

tett települések között belső differenciálódás állt fenn. Sok közülük eredetileg királyi birtok volt, de a XIII. sz. küszöbén, vagy a XIV. sz.-ban a földesurak tartós birtokába kerültek (a vásárjoggal együtt, amelyet általában csak később szereztek meg.)

167. Csupán részlet monografikus kutatás tárgyát képezné bebizonyítani: hogyan és meddig sikerült (a kérdés jogi oldalát tekintve) a városkáknak a kiváltságaikat megőrizni.

168. Az évi vásárok adományozása Zsigmond alatt öltött gyakori jellegét.

169. Az esküdek szabad választásának hangsúlyozása - amelyet a bíró bonyolított le - a magdeburgi jog alapján létrejött városokban került sor; a városokat ténylegesen egy testület igazgatta (szabadon), amelyet az esküdekből választottak és a bíró a városi bíróságnak volt az elnöke. Ezeknek a városoknak a képviselői az uralkodó előtt az esküdek és a jegyző (kivételes esetben a bíró) voltak.

170. Az említett helységek közül némelyik a vizsgált időszakban várossá fejlődött (Komárom, Bártfa), némelyik már a vizsgált időszakban lehanyatlott (Nagysáros, részben Sabina, különösen Eperjeshez viszonyítva, amellyel eredetileg közösen kapta a kiváltságokat).

171. Az eredetileg hét (I. Mátyás kora óta nyolc) tárnok-város közül Szlovákiában öt volt: Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Eperjes és Bártfa.

172. Ó-Bars 1240-ben, Babiná és Dobrá Niva 1254-ben (1350-től Pelsőc is), Hybe 1265-ben, Szepesváralja, Szepescsütörtök, Szepesszombat, Szepesbela (és Lubica?) 1271-ben; (a többi u.n. szepesi városok inkább a "liberae villae regales" kategóriába tartoztak); Kys. N. Mesto 1325-ben, Slov. Lupca 133-ban, Ilava 1335-ben, Tapolcsány 1346-ban, Nováky és Bajmóc 1383-ban, Somorja 1392-ben, Dunaszerdahely 1339-ben. Néhány ezek közül csak vásárváros volt; sokan közülük már a XV. sz. fordulóján földesuri városokká váltak.

173. A városkák fejlődéséről a XV. századi Magyarországon v.ö. Bácskai V. munkáját: Magyar mezővárosok a XV. században, Budapest 1965, amelyben nagymértékben foglalkozik a szlovákiai városkák anyagával.

174. 1453-ban hozzá tartozott mint önálló városka, Bélabánya (eredetileg Selmebányához tartozott). A bányavároskákhöz sorolhatjuk Dobsinát is 1326-ból(?), Rimabányát 1334-ből(?) és talán Brzatint(?). Bánya-kiváltságokkal rendelkezett eredetileg Korpona, Jászó, Német (Part.) Lipcse, Hybe, Rózsahegy, Stitnik, Pelsőc és a szepesi városok.

175. Csak ebből az általános nézőpontból tekinthetjük tényszerűen korrigált véleménynek Fügedi E. tanulmányát: Die Ausbreitung der städtischen Lebensform Ungarns Oppida im XIV. Jahrhundert. Stadt u. Stadtherr, c.d. 165-192. old., mert az oppidum kifejezéssel Zsigmond korától csak nagyon ritkán találkozhatunk, valóságos oppidummá csak a XV. sz.-ban és a XVI.sz. elején váltak. A nyugati forrásokban az oppidum kifejezés már a XII. sz. vége óta jelöli a várral megerősített városokat. Lombard-Jourdan, A.: Oppidum et baulieu. Annales 27. Paris 1972, 373-395. old.

NAGYSZOMBAT SZOCIÁLIS-GAZDASÁGI-STRUKTURÁJA A KÉSŐI FEUDALIZMUS KORÁBAN

A tanulmány Nagyszombat város szociális-gazdasági strukturájának a fejlődését elemzi 1526-tól 1848-ig. Módszere a mikroanalízis. A szerző kutató tevékenységét a meghatározott időszakra és helyre vonatkozó bizonyos levéltári anyagok tanulmányozására összpontosítja. Ezeknek az adatait vizsgálja, feldolgozza és értékeli, mégpedig az egész tanulmányozott időszakban változatlanul érvényes kritériumok alapján.

A figyelemmel kísért levéltári anyag bizonyos sajátosságai alapján választotta meg a szerző a kutatandó helyet, időszakot, sőt a módszertani kritériumokat is.

A. A forrásanyag és annak a történelmi realitáshoz való viszonya

Az elemzésünk tárgyául szolgáló forrásanyag, t.i. Nagyszombat szabad kir. város [1] adóregisztere, a késői feudalizmus korából fennmaradt levéltári anyagok közül, amelyek szabad királyi városaink tevékenységének eredményeképp ránk maradtak, egyedülállónak mondható. Közép-európai viszonylatban is elsőrendű helyet foglalnak el ezek az adóregiszterek, tekintve adatgazdagságukat és nyilvántartásuk pontosságát.

A nagyszombati adóregiszterek 1579-ben és később, (sőt valószínűleg néhány éven át már 1579 előtt is, csak hogy ez az adatok hiánya folytán nem ismeretes) adót vetnek ki a háztulajdonosokra, a földművelésből és szőlőtermesztésből, az iparüzésből és kereskedésből származó jövedelemre, de ha a fenti adótárgy egyike sem létezett - néha azonban ezek megléte esetén is -, kiírták az u.n. személyi adót (a XVII. században "a residentia", a XVIII. században "a lehetőségek szerint"). Az adókiivetés említett kritériumait Nagyszombatban évszázadokon át alkalmazták, és már csak ezért is elmondhatjuk róluk, hogy a realitás és a relatív igazságosság alapelvét tükrözik.

Az 1579 utáni adóregiszterekbe minden egyes adófizető neve után - természetesen, ha adótárgy létezett - beírták a házadó összegét, a megadóztatott bor akóját (1746-ig),

a gabonakereszték számát, mégpedig az egyes gabonafajtákat többnyire külön-külön. A XVIII. század huszas éveitől a föld-adót a földterület nagysága szerint vetik ki, ez azonban véleményünk szerint nem akadályozta annak, hogy a mezőgazdasági termelés fejlődési tendenciáit is kövessük. Az iparosokra az iparüzésért vetik ki az adót. Néhány évben a céhekre közösen vetnek ki adót, s nem külön-külön az egyes iparosokra. A regiszterekbe beírják a kereskedésért kivetett, valamint a személyi adó összegét; az utóbbi esetében az adó tárgyát többnyire külön megjelölik, pl. a napszám utáni adót stb. 1584-ben s talán 1-4 évvel azelőtt, esetleg azután az említett adókivetést az adónemekkel együtt a regiszterek bal oldalára jegyzik be. A jobb oldalon kronológikus sorrendben feljegyzik, hogyan teljesítik az egyes adófizetők kötelezettségeiket. Minden adófizető beletekinthetett a regiszterbe, és így meggyőződhetett arról, hogy az adótárgy, valamint a kivetett összeg helyesen van-e bejegyezve, tehát a realitást tükrözi-e. Abban az esetben, ha az irnok a valósággal ellenkező adatot jegyzett be a regiszterbe, az adófizető panaszt emelhetett. Ha a panasz jogosult volt, akkor a panaszos ellenvetéseit a regiszterek adókivetést tartalmazó oldalára jegyezték be. Ezt az eljárást igazolja sok helyütt az adókivetés tárgyának törlése, továbbá a kivetett összeg helyesbitése, ennek indokolásával. Nagyszombat város adóregiszterei ilyenformán a valóságot örökítették meg, és olyan forrásanyagnak tekinthetők, amelyek a birtoklás lehetőségeiről, a jövedelmi forrásokról, valamint Nagyszombat város lakosságának jövedelméről hagytak ránk megbízható közléseket.

B. Az adatfeldolgozás módszere

A fennmaradt adóregiszterek óriási mennyisége miatt lehetetlen, de az elemzés céljából felesleges is valamennyi megőrzött adóregiszter adatainak feldolgozása és értékelése.

A feldolgozásra szánt évfolyamok megválasztásánál a következő kritériumok alapján jártunk el: a XVI. és részben a XVII. századbeli regiszterek kiválasztásában elsősorban azok fennmaradása és a kronológiai szempont volt a döntő. Célkitűzésünk, hogy a létező forrásanyagok alapján a városi közületek strukturáját lehetőleg kb. minden negyed évszázad egy-egy évében elemezzük. Sajnos az 1660 utáni adóregiszterek egészen a XVIII. század elejéig nem jegyzik fel pontosan az adónemeket, mégpedig azért, mert akkoriban az állami adókivetés új formáját vezették be, de ezenkívül számos rendkívüli adót is szedtek. Az egyes adófizetők esetében csupán háztulajdonukról szerzünk tudomást, továbbá foglalkozásukról, valamint az adó összegéről, amelyet "a lehetőségek szerint" fizettek. Az 1711-ből származó adóregiszter újból bevezeti azokat a kritériumokat, amelyeket a XVII. század második felének elején alkalmaztak, azzal a módosítással, hogy a gabo-

nafajtákat külön-külön nem jelölik meg, viszont bevezetik az adót a szarvasmarha után. Az 1579-1711-es időszak vizsgálata során figyelembe vesszük az 1584., 1612., 1634., 1656. évi regisztereket is.

A XVIII. századbeli, valamint a XIX. század első feléből származó adóregisztereknek a feldolgozás céljából való megválasztása - mivel ugyszólván teljes számban fennmaradtak - kronológiai szempontok figyelembevételével történt. Vizsgálatunk alapjául a következő évfolyamok szolgálnak: 1731, 1753, 1786, 1809 és 1839. Ezenkívül figyelembe vesszük még az 1715-ös, 1718-as, 1723-as, 1747-es, 1748-as és 1770-es évfolyamok egyes adatait, mivel azok a XVIII. századbeli gazdasági fejlődés megvilágításához nagymértékben hozzájárulnak.

Célkitűzésünk, amint azt munkánk címe is jelzi, az 1526-os év után a nagyszombati közületek szociális-gazdasági fejlődésének az elemzése, s ebben figyelembe vesszük a régebbi adóregiszterek adatait is, amelyek - sajnos - nem készültek az előbb említett szempontok szerint. Így az 1529-1530-as és az 1556-os év adóregisztereinek elemzésében nem alkalmazhatjuk az egyébként felhasznált módszertani kritériumokat. Teljes mértékben világos, hogy következtetéseink mind a teljesség, mind a pontosság igényét illetően a régebbi időkre vonatkozóan a realitást kevésbé tükrözik, mint az 1579. év utáni regiszterek adataira alapozott következtetéseink.

Az adóregiszterekbe bejegyzett tételek tömegét olyan kritériumok szerint dolgozzuk fel, amelyek magából a forrásanyagból adódnak. Szigorúan ragaszkodunk ahhoz az elvhez, hogy a forrásanyag határozza meg a kritériumokat, még olyan esetekben is, amikor több, mint valószínű, hogy az iratok bejegyzésében következetlen volt. Az iratok például olyan foglalkozásokat is sorolnak az iparosság közé, amelyekre a céhipar nem jellemző. Egy másik példa: Thököly Sebestyén, a legnagyobb magyar kereskedő 1584-ben nem fizet kereskedés után adót, holott 5 évvel azelőtt 100 aranyat vetettek ki rá kereskedelmi adó címén. Ennek ellenére tehát 1584-ben nem sorolhatjuk a kereskedők közé. Ugyanigy járunk el néhány más ismert nagykereskedő esetében is. Valószínűleg a magisztrátus Thökölynek és más nagykereskedőknek olyanformán fizeti ki az adósságát, hogy rájuk néhány évben nem vet ki adót. Tulajdonképpen csupán néhány ilyen eset fordul elő. Ezek az elemzések eredményeit mélyebben nem befolyásolhatják. A statisztikai elemzés az egész, s nem a kivételek alapján történik.

A továbbiak során figyelmünket az egyes adónemekre, mégpedig az 1579 utáni években, valamint az alkalmazott kritériumokra fordítjuk.

1. Házadó. A házadó összege, amelyet egyesek befizetnek, véleményünk szerint nem olyan fontos kritérium, hogy azt a meglevő adatok gazdagsága mellett feltétlenül alkalmazhatnánk. Csupán megállapítjuk, hogy az illető adófizető háztulajdonos-e. Ugyanis csupán a háztulajdonos volt teljes jogú városi polgár, legalábbis formális jogi szempontból, és a XVIII. század második felében, valamint a XIX. század első felében háznak vagy egy részének tulajdonjogától függött a földtulajdonjog is. Erről bővebben az egyes fejezetekben lesz szó.

2. Földadó. Nagyszombat város termékeny vidék központja, s ezért lakosságának egy része teljesen, sokan pedig részben a mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak. Adó alá esett mindegyik alapvető gabonafajta, s az adókivetés alapja a XVIII. század huszas éveig a kereszt (capetia) [2] volt. Ez a tény arra mutat, hogy a földadó kivetése a tized meghatározásával együtt történt.

A földadó fizetőit a megadóztatott keresztek mennyisége szerint a következőképp csoportosítjuk: 1-5, 6-10, 11-20, 21-40, 41-60, 61-100, 101-150, 151 és ennél több kereszt tulajdonosaira.

A XVIII. század huszas éveiben és később az adót a földterület nagysága szerint vetik ki, mégpedig egy településre, annak hányadára vagy szorzatára. Az 1694. évi összeírás szerint [3] egy település nagysága Nagyszombatban 30 bevett pozsonyi mérő. Az adóregiszterekben egy egész település területét 12 holdban határozták meg.

Véleményünk szerint a mezőgazdasági termelés egészével, esetleg a mezőgazdasági terület nagyságával kapcsolatos adataink rövid összefoglalása hasznos lesz legalábbis a nyugat-szlovákiai mezőgazdasági termelés történetének kutatói számára. Ez alapul szolgálhat a mezőgazdasági termelés fejlődési irányzatainak megállapításában, ami viszont - tekintettel arra, hogy a mezőgazdaság a feudális gazdaság alapágazata - nélkülözhetetlen a strukturális változások elemzésénél.

A megadóztatott keresztek mennyisége összesen:

Év	Buza	Rozs	Árpa	Zab	Összesen
1579	13 092	707 1/2	71	4666 1/2	18 532
1584	12 372	42 1/2	15	4178 1/2	16 608
1612	10 134	76	434 1/2	3839	14 483 1/2
1634	5 724	34 1/2	444	1892	8 094 1/2
1656		3721	119 1/2	1037 1/2	4 878
1711					4 588
1715					1 989
1718					4 086

A megadóztatott terület nagysága holdban:

1723 : 4272	1770 : 4771
1731 : 3888	1786 : 5227
1747 : 5466	1809 : 5616
1753 : 4338	1839 : 6478

A feltüntetett adatok alapján a mezőgazdasági termelésben a következő hosszú időtartamu trend állapítható meg: a XVI. század utolsó 30 évében, de valószínűleg azelőtt is, valamint a XVII. század első két évtizedében is igen nagy mennyiségű gabonát termelnek Nagyszombat lakosai. A megadóztatott mennyiségek különbsége az egyes években a produktivitás természetes fluktuációját mutathatja, de ugyanakkor nem tarthatunk kizártnak bizonyos kisebb méretű hanyatlási tendenciát a termelésben a XVI. és a XVII. század fordulóján. 1634-ben a megadóztatott gabona mennyisége alig éri el az 1612. évi színvonal 55 %-át. Ebben az esetben aligha lehet szó a termelés időszakos, hirtelen hanyatlásáról, mivel a következő évtizedekből származó adatok igazolják, hogy a XVII. század harmincas éveiben, sőt valószínűleg már 1620 után a mezőgazdasági termelés stagnáló fázisa állt be. 1656-ban a búzát, amely a gabonafajták közül elsősorban tekinthető árutermékeknek, nem vetik adó alá, helyébe mint kenyérgabona a rozs kerül. A későbbi időszakból származó adatok azt igazolják, hogy a XVII. század második felében és a XVIII. század elején a gabonakereszként évi mennyiségét átlagban 4000-5000-re tehetjük. Az 1715. évi csekély mennyiség a gyenge termés következménye. Legkevesebb 70-80 éven át kb. 1/3-át termesztették annak a gabonamennyiségnek, amelyet 1600-ban termesztettek. Ha figyelemmel kísérjük a városi lakosság számbeli fejlődésének trendjét - erről még a továbbiakban lesz szó - feltételezhetjük, hogy a mezőgazdasági termelés hanyatlása, amely már a XVII. század harmincas éveiben megmutatkozik, inkább a kereskedelmi légkörrel indokolható, s kevésbé a természeti adottságokban beállt kedvezőtlen változásokkal, esetleg a katonai-politikai helyzet következménye.

A megadóztatott termőterület kiterjedésében beállt változások, amelyek számunkra az 1720 utáni mezőgazdasági termelés fejlődésének vizsgálatában kritériumként szolgálnak, részben jogi intézkedések következményei. 1746-ban a Nagyszombatban működő királyi [4] bizottság helyt adott a panaszoknak, melyek szerint a magistratus az elhalt tulajdonosok vagyonával törvényellenesen diszponál, szétosztja azt egyes kiválasztott polgárok közt, esetleg zálogba adja nekik, egyházi személyeknek vagy intézményeknek. Ily módon nagy kiterjedésű területek mentesültek az adótól. Ezért a bizottság, hivatkozva a király akaratára és a régi városi jogra, megparancsolta a városi magistratusnak, hogy mindazokat a polgári sессиokat, (sessio = telek, Szerk.) amelyeket a tulajdonos elhalása következtében igazgat, s amelyeket elzálogosított, adja el az

érdeklődőknek a város lakossága közül. 1748-ban teljes mértékben érvényesült az elv, hogy a városi polgár házának elválaszthatatlan tartozéka 12 holdnyi földterület. Ezen a téren a háztulajdonosok közt egyenjogúság jött létre. 1753-ban például 457 háztulajdonos vagy közös háztulajdonos közül 11-nek van többje egy egész sessionál, azaz 12 holdnál, 227 félháztulajdonosnak van 6 holdja, és 219-nek van 12 holdja. 1747-ben 212 földtulajdonos közül csak 119-nek van egy egész vagy fél sessionja, másoknak több van. Ezeken kívül adóztatják az irtványföldeket, majd később az ún. terra fiscalis-t; ezek birtoklása nem függött a polgári ház birtoklásától. A földterület XVIII. századbeli fluktuációjának okául a magistratus praktikái is tekinthetők. A XVIII. század nyolcvanas éveiben az adóztatás alá eső földterület növelésére irányuló tendencia nyilvánvaló.

3. Boradó. Adóztatás alá esett a város lakosságának tulajdonában levő minden bor, tekintet nélkül arra, honnan származik, tehát saját termék-e, vagy vett bor. A vett bor, amennyiben a regiszterekben külön meg van jelölve, csupán jelentéktelen hányada az egész mennyiségnek, kb. 4-9 %-a, s így az adóregiszterek a bortermelés fejlődési tendenciáját is hűen mutatják.

A boradófizetőket a megadóztatott akók alapján a következőképp csoportosítottuk: 1-5, 6-10, 11-20, 21-40, 41-60, 61-100, 101-150, 151-200, 201 és annál több akóval rendelkező adófizetőkre.

Az alábbi táblázat az egyes években megadóztatott bor mennyiségét mutatja:

Év	Megadóztatott akók száma	Év	Megadóztatott akók száma
1579	17 661	1715	5403
1584	19 142 1/2	1718	4695
1612	22 348 1/2	1723	8531
1634	22 331	1731	6959
1656	25 348 1/2	1746	3087
1711	7 854		

1747 után a bor mint adótárgy a regiszterekben ritkán fordul elő. Néhány évben adót vetnek ki kisebb mennyiségű eladott borra, de az 1746-os évet az utolsónak tekinthetjük, amikor a nagyszombatiak nagyobb mértékben részt vettek a bortermelésben. A XVIII. század negyvenes éveiben a bortermelés a Kis-Kárpátokban súlyos válságba kerül. Szilázia elvesztése és a Habsburg-országok számára előnytelen vámpolitika miatt itt a bortermelés nem fizetődött ki. Ebben az időszakban, amint az áttekintésünkéből kilálglik, a XVII. század végén már jelentkező irányzat elérte tetőpontját. Ahogy azt az 1694-i említett összeírás feljegyzi, a város-környéki szőlő-

kerteket már nem művelik meg, azok átalakulnak szántófölddé. A szőlőtermesztésben a válság jelei általában sokkal később mutatkoznak, mint a mezőgazdaságban, a bortermelés a tetőfokát a XVII. század derekán éri el. A XVIII. század elején a nagyszombatiak az 1656-i bormennyiségnek alig 30 %-át termelték. A bortermelésnek a XVIII. század huszas-harmincas éveiben megfigyelhető néhány szori kisebb méretű fellendülése nem hosszú tartamu, és a XVIII. század derekán a bortermelés a város gazdaságában egyáltalában nem játszik már szerepet. Lehet, hogy ez a tény is hozzájárult a szántóföldek felosztásához, miközben a nagyobb területi egységeket likvidálták.

4. Ipar utáni adó. Néhány kivételtől eltekintve csupán a XVIII. századbéli adóregiszterekbe találjuk bejegyezve minden adófizetőnél "ab artificio", milyen foglalkozást üz. A XVII., de főleg a XVI. században egyesek foglalkozására csupán vezeték-, esetleg ragadványnevekből következtethetünk, csak hogy természetesen nem biztos, hogy következtetésünk minden esetben pontos. Az ipar utáni adó összege alapján az adófizetőket a következőképp csoportosítjuk: 150 dénárig, 2-5, 4-5, 6-10, 11 és ennél több forintot fizető adófizetők. A havonta fizető adófizetőket 25, 26-50, 51-75, 76-100, 101-150, 151 és annál több dénárt fizetők csoportosítjuk.

5. Kereskedés utáni adó. Az adóalany meghatározását illetően az "a quaestura" kritérium irányadó, vagyis az adóregiszter irnokának a meghatározása. Véleményünk szerint ez a legelfogadhatóbb megoldás, mivel az iparos és a kereskedő közt a megkülönböztetés nem világos. Az iparos ugyanis a saját termékének az eladásáról is gondoskodik. Ugyanekkor kérdéses, hogy a vásári árust, aki ezt a tevékenységet csak alkalmilag fejti ki, besorolhatjuk-e a kereskedők közé. A feudalizmus korabeli kereskedő foglalkozásának pontos meghatározása mindig számos problémát vet fel, s a mai kutató szemlélete a realitást akkor közelíti meg leginkább, ha elfogadja azt, ami a regiszterben áll.

A kivetett adó összege alapján a kereskedőket a következőképp csoportosítjuk: 150 dénárig, 151-300, 301-500, 501-1000, 1001-2000 dénárt, továbbá 20 vagy annál több forintot fizetők. 1711-ben a kereskedők ugyanazokat az adótételeket fizetik, mint az iparosok. Azokban az esetekben, amikor a XVIII. és XIX. század tárgyalása során a meghatározások kritériumait módosítottuk, arra a megfelelő helyen figyelmeztetünk.

6. Személyi adó. A személyi adó fizetőinek csoportjába tartoznak az "a persona", "a residentia", "a facultate" adóalanyok és esetleg olyanok, akikre az adótárgy megjelölése nélkül vetettek ki adót. Az utóbbi eset azonban ritkaság. Főleg 1634 után igen ritkán fordul elő adókivetés ok nélkül.

A kivetett adó összege alapján a következő csoportokat különböztetjük meg: 25 dénárig, 26-50, 51-100, 101-150, 151-200, 201-300, 301 és annál több dénárt fizetők csoportját. Havonta kivetett adó esetében a 10 dénárig, 11-15, 16-20, 21-25, 26-30 31 és annál több dénár adót fizetők csoportját különböztetjük meg.

k x x

A fent említett kritériumok szerint végezzük Nagyszombat város néhány adóregiszterének elemzését az 1579-1839 közötti időszakból. A kritériumok egységességének következtében alkalmazott alapelve véleményünk szerint biztosítéka annak, hogy az egységes koncepcióval vezetett nyilvántartás elemzése eredményes lesz. Tekintettel arra, hogy 1579 előtt az adóregiszterek vezetésében más elvek érvényesültek, az említett év előtti állapotokat külön fejezetben tárgyaljuk. E korszak elemzésének az eredményei bevezetőül szolgálnak a további fejezetekhez, amelyek áttekintést nyújtanak az 1579 utáni fejlődésről. Az első a lakosság számbeli fejlődésének, valamint foglalkozás szerinti csoportosításának szentel figyelmet. A további fejezetek a lakosság egyes csoportjainak strukturáját és a strukturális változásokat tárgyalják. Az utolsó fejezet az eredmények összefoglalását tartalmazza.

A gazdasági adottságokat tükröző szociális struktúra fejlődési irányzatának elemzése csupán szűken elhatárolt területet érint. Nagyszombat lakossága, amint az a továbbiakból kitűnik, nem specializálta magát csupán a gazdasági tevékenység bizonyos ágazatában. Ez a város nagy kiterjedésű terület vásári központja volt, és az ipar számos ágazatát űző iparosok a környék szükségletét is kielégítették. A város gazdasági fejlődése a környék gazdasági helyzetének mutatója, a környék gazdaságának stagnálása ugyanakkor szükségszerűen a város gazdaságában is megmutatkozik. Ami a gazdasági fejlődés irányvonalának meghatározását illeti, elemzésünk eredményei kiterjednek a meghatározott territorium határain túlra, és felhasználhatók a gazdasági és szociális történet kutatásában.

I. Nagyszombat város gazdasági-szociális strukturájának fejlődése a XVI. század hetvenes éveig

Az adónyilvántartás módja 1579 előtt nagyon egyszerű volt, a csupán töredékek maradtak meg belőle. [51] A nagyszombati nyilvántartás módszere lényegében megegyezett a többi városban alkalmazott módszerekkel. A legrégebbi időkből megőrzött adóregiszterekbe csupán az adófizető háztulajdonosok nevét jegyezték be. A háztulajdonosok neve alá irták: inq, ina vagy ini (inquilini), ha egy háznak több tulajdonosa volt. A bérlők-

re a regiszterek kimutatása szerint nem vetettek ki adót. Az adótárgyat a háztulajdonosok neve mellé nem irták be, csupán az adó teljes összegét. A kötelezettség teljesítését nagyon egyszerű módon jegyzik be, a név mellé a margóra írják: "solvit", vagy "solvit totum".

Az 1556-ból származó adóregiszter már adatokban gazdagabb. Tartalmazza valamennyi bérlő nevét is. Némelyik adófizető foglalkozását is megjelölik.

Ezek a korai regiszterek tehát nem nyújtanak megfelelő anyagot az elemzéshez. Ezzel természetesen nem akarjuk azt mondani, hogy a struktúra fejlődésének tanulmányozásában használhatatlanok. Adataik alapján meghatározhatjuk az adófizetők számát, és a kivetett adótételek nagysága alapján vertikális osztályozást végezhetünk. A szociális-gazdasági fejlődés értékelésének ezt a két fontos kritériumát az 1529-1530-as [6], továbbá nem kis valóságsszerűséggel az 1556-os évre is kimerítően meghatározhatjuk. Ezenkívül megállapíthatjuk az adófizetők háztulajdonnal kapcsolatos viszonyát, ami viszont fontos tényező a lakosság mobilitásának megállapításában. Az 1529-1530. évi és az 1556. évi állapotok elemzésének eredményeit az alábbi táblázatok mutatják. Az 1529-1530-as évekre vonatkozó vertikális osztályozás során feltételezzük, hogy a bérlők fizetik a legalacsonyabb adótételeket.

Év	Adófizetők száma	ezek közül: háztulajdonos	bérlő	% -ban	
1529-1530	kb. 452	392	kb. 60 100	87	13
1556	707	456	251 100	65	35

Kivetett adó	Adófizetők száma	
	1529-1530	1556
semmi adó		
50 dénárig	176	120
51-100 dénár	90	112
101-200 dénár	94	162
201-400 dénár	50	144
401-700 dénár	16	76
701-1000 dénár	8	29
1001-1500 dénár	6	14
1501 dénár és több	7	50

Nagyszombat város lakosságának vagyoni állapota az 1529-1530-as években az 1556-beli állapotokhoz viszonyítva nem valami kedvező. A lakosság kb. 60 %-a a legalacsonyabb adótételt fizeti, 7 forintnál több adót a lakoságnak alig

4,5 %-a fizet. Mindez még nem jelenti azonban, hogy Nagyszombat annak idején szegény város volt. A kivetett adótétel változott, a kutatott időszak folyamán emelkedő irányzatu. Mérvadóok számunkra a közületeken belüli relációk, a közületeken belül a XVI. század elején a lakosság többsége viszonylag csekély jövedelemmel rendelkezett.

Az 1556. évi adóregisztereinek adatai azt igazolják, hogy a XVI. század második felében Nagyszombat az intenzív gazdasági fejlődés időszakát éli. A lakosság számának csaknem 60 %-os növekedése akkori viszonylatban magában véve is figyelemreméltó jelenség, és önmagában is nagyfokú gazdasági fellendülésről tanuskodik. A bérlők számának nagymértékű növekedése arra mutat, hogy az új lakosság többsége beköltözöttekből áll. A gazdasági fellendülés igazolható a lakosságnak a kivetett adó nagysága szerinti csoportosításával is. A lényegesen megnövekedett létszámú lakosság tagjai közül a legalacsonyabb adótételt csupán kb. a lakosság $1/3$ -a fizeti. Az 1-7 forintot fizetők kategóriája, amelyekbe a közepes vagyonos rétegek tartoznak, kb. a lakosság 60 %-át teszi ki. A számbeli növekedés legnagyobb fokát abban a kategóriában figyelhetjük meg, amelyik a legmagasabb adótételt fizeti. Az 1529-1530-as állapotokhoz viszonyítva a legmagasabb adótételt fizetők száma 230 %-kal növekedett. A legalacsonyabb adótételt fizetők száma az egész lakosság létszámának 60 %-os növekedése mellett csupán 15 %-kal emelkedett.

Nagyszombatban tehát aránylag rövid idő alatt a vagyonos polgárok széles köre alakult ki. Ez leginkább a kereskedelembe beállt konjunkturának köszönhető. 1556-ban a nagyszombati kereskedők céhének jegyzőkönyve több mint 50 tagot tart nyilván [7], de ezzel - a későbbi regiszterek adataiból ítélve - aligha mutatja teljes mértékben a valóságos helyzetet.

Ugy véljük, hogy maguk az adatok, amelyeket a fennmaradt dokumentumok nyújtanak, problémamentes bizonyítékaik Nagyszombat és környéke felvirágzásának a Mohács utáni időszakban. Az adatokban gazdag 1579 utáni regiszterek a fellendülés trendjét még néhány további évtizedre vonatkozóan igazolják. Feltehető, hogy Nagyszombat szociális struktúrájára ugyanazok a vonások jellemzők a XVI. század derekán, amelyeket az 1579. évre vonatkozóan már ismerünk.

II. A lakosság számbeli fejlődése 1579 után, valamint foglalkozás szerinti osztályozása

A bevezető fejezetben meghatározott kritériumokat, amelyeket a lakosság osztályozásában követünk, kiegészítjük oly értelemben, hogy ebben a fejezetben az osztályozás csak egy fontos szempontból, a foglalkozás szempontjából történik.

Sok adófizető például, aki kereskedés vagy ipar után fizet adót, egyúttal háztulajdonos, vagy szántóföld, esetleg szőlőtulajdonos is, és sokszor a vagyona után kivetett adó összege sokkal nagyobb, mint az az adó, amelyet ipara vagy kereskedői tevékenysége után fizet. Az ilyen adófizetőket mégis a kereskedők vagy iparosok közé soroljuk. Ugyanigy járunk el a személyi adó fizetőivel is. Számunkra tehát az adófizető foglalkozásának jellege fontos, nem pedig az, milyen egyéb jövedelmi forrással rendelkezik. A házadót fizetők közé csupán azokat a lakosokat csoportosítjuk, akikkel kapcsolatosan a kimutatás egyéb adótárgyat nem tüntet fel. A földadó fizetői közé azokat soroljuk, akikre vonatkozóan a kimutatás házadót s természetesen bizonyos számú kereszttet vagy akót, esetleg bizonyos nagyságu földterületet tartalmaz. 1748 után, mivel akkoriban - ahogy említettük - megtörtént a föld repartíciója (felosztás, Szerk.), s a föld ezért ugyyszólván teljesen a háztulajdonoshoz tartozik, egy kategóriába vonjuk a ház- és a földadó fizetőit, ha csak másfajta adótárgy nincs velük kapcsolatosan bejegyezve. Természetesen később is előfordul, hogy földadó bejegyzésére akadunk, ilyen földek az irtványföldek és az un. terra fiscalis. Ezek a háztulajdontól függetlenek. Az ilyen adó fizetőit a korábban említett csoportba soroljuk. 1753-ban, sőt később is, amikor a lakosság száma az elővárosban és a városfalak körüli házakban megnövekedett, mivel ezekhez a házakhoz nem tartozott föld, feltűnnek a csupán házadót fizetők. Ezeket az adózókat a személyi adó fizetői közé soroljuk. Mind az előző, mind az utóbbi esetben csupán néhány tucat személyről van szó, úgyhogy vállaljuk bizonyos pontatlanság kockázatát, amivel az 1753 utáni évekre vonatkozóan kritériumunk módosítása jár. Egészen véve a helyzetről bemutatott kép hűségét ez nem csorbitja, és a hosszú időre szóló fejlődési tendencia meghatározására vonatkozó kritériumok ezzel nem változnak.

A következő táblázat áttekintést nyújt a lakosság számbeli fejlődéséről és foglalkozásáról 1579-1839-ig.

Év	Az adófizetők száma összesen	Háztulajdonos	Földművelők (1731-ig szőlőkertészek is)	E b b ö l Iparosok	Kereskedők	Egyéb foglalkozásuak
1529-1530	452					
1556	707					
1579	776	71	237	210	154	104
1584	905	86	328	171	101	219
1612	1059	307	225	176	102	249
1634	1096	180	171	331	177	237
1656	862	205	171	264	130	92
1711	719	261	124	204	37	93

táblázat folytatása

Év	Az adó- fizetők száma össze- sen	Házta- lajdo- nos	Földművelők (1731-ig szőlőkerté- szek is)	E b b Ipari- sok	ő l Keres- kesők	Egyéb fog- lalko- zásuk
1731	814	113	104	308	41	248
1753	891	166		386	92	265
1770	828	180		340	88	210
1786	829	179		239	126	285
1809	936	229		338	216	153
1839	1071	274		327	195	275

% -ban

1579	100	9	30,5	27	20	13,5
1584	100	9,5	36,3	19	11	24,2
1612	100	29	21	17	9	24
1634	100	17	16	28	17	22
1656	100	23,5	20	31	15	10,5
1711	100	36	17	29	5	13
1731	100	14	13	38	5	30
1753	100		18	42	11	29
1770	100		22	41	11	26
1786	100		22	29	15	34
1809	100		24	36	23	17
1839	100		25,5	30	19	25,5

Ez az áttekintés a következő fejezetekben kifejtett elgondolásaink kiindulópontja. Alapjában véve az adófizetők teljes számában és az egyes foglalkozási ágakban megnyilvánuló fluktuáció okaira igyekszünk rávilágítani.

Elsősorban a lakosság létszámának fejlődéséhez néhány megjegyzés. A számbeli növekedés trendje a XVI. század első felében szembeötlő, 1556 után ugyan kissé lassul, de egészen a XVII. század első éveikig a város lakosságának száma növekszik, és azt mondhatjuk, hogy a szaporulat nem csekély. 1612-ben Nagyszombatnak kb. 50 %-kal több a lakosa, mint a XVI. század derekán. A XVII. század huszas és harmincas éveiben a lakosság számának növekedése megszűnik. A XVII. század derekán, valószínűleg már a negyvenes években a lakosság száma hirtelen csökken, 1656-ban alig marad meg az 1634-i létszám 80 %-a. A XVII. század második felében a csökkenés trendje folytatódik, a csökkenés intenzitása azonban az évszázad derekán megfigyelhető intenzitást nem haladja meg. 1711-ben, mégpedig a pusztító háború és pestisjárvány után a lakosság száma az 1656. évi létszám 80 %-át éri csak el. 1711 után a lakosság számbeli növekedésének tendenciája mutatkozik, 1731-ben Nagyszombatban 16 %-kal, 1753-ban 24 %-kal több a lakos,

mint 1711-ben. A XVIII. században a szaporodás intenzitása nem éri el azt a fokot, amilyenről a XVI. századból van tudomásunk. A lakosság számának csökkenésére irányuló tendencia, amely 1770 előtt figyelhető meg, a XVII. század derekán végbement csökkenést nem haladja meg. A lakosság száma kb. 7 %kal csökken. 1800 körül a csökkenési irányzat megszűnik, 1809-ben a lakosság száma az 1786. évi létszámához viszonyítva 12 %-kal, 1839-ben pedig már 30 %-kal megnövekedett.

A három évszázadnál hosszabb időszakban Nagyszombatban a demográfiai fejlődés következő szakaszait figyelhetjük meg: A növekedési irányzat szakaszai: a/ a XVI. század egészen a XVII. század negyvenes éveig, b/ a XVIII. század 20-40-es éveit, c/ a XIX. század első fele.

A csökkenési irányzat szakaszai: a/ kb. 1640-től a XVIII. század huszas éveig, b/ 1760-tól a XVIII. század végéig.

A lakosság száma kb. 200 éven át növekszik, illetőleg nem változik, és 120 éven keresztül csökkenő irányzatú. Annak ellenére, hogy a számbeli növekedés szakaszai hosszabbak, mint az az időszak, amikor a lakosság száma csökken, Nagyszombat lakosságának a száma csak 1840 körül éri el a XVII. század első harmadában levő szintet. Abszolút számokban tehát Nagyszombat lakosságának szaporodásáról a késői feudalizmus korában nem lehet szó. A lakosság számának fluktuációját nem indokolhatja a politikai-katonai fejlődési folyamat, bár a XVII. század-végi és XVIII. század-eleji viszonyok párhuzamba vonásra csábitanak. 1760 után a stagnálás jelenségét az előbbihez hasonlóan nem indokolhatjuk, és a XVII. században a lakosság számának csökkenése megfigyelhető, mielőtt még a háború következményei megmutatkozhatnának.

Ha az egész lakosság keretén belül megfigyeljük a földművelők és a szőlőtermelők számbeli fejlődését, rámutathatunk arra, hogy a lakosság szaporodásának megszűnte, azaz számának csökkenése párhuzamba vonható a mezőgazdasági termeléssel, a lakosság számának csökkenését megelőzi az olyan adófizetők számának a csökkenése, akik kizárólag gabona-, esetleg bortermeléssel foglalkoztak. Ezzel szemben a lakosság számának növekedésével párhuzamosan nő a földművelők száma. Az iparosok csoportját illetően ez a párhuzam nem szembeötlő. A XVII. századnak azokban az évtizedeiben növekszik az iparosok száma, amikor a lakosság száma csökken, a XVIII. században a lakosság és az iparosok száma azonos mértékben növekszik, ez a megállapítás azonban már nem vonatkozik a XIX. század első felére. A kereskedők számbeli fluktuációja lényegében hasonló az iparosok számbeli fluktuációjához, a kereskedelem fellendülésének feltétele mindenekelőtt az ipari termékek terjedelmének a növekedése volt. A "más foglalkozásuak" csoportjának számbeli fejlődésére - mivel itt sokfajta foglalkozásu van egy csoportban - nem vonható a számbeli fejlődés tendenciá-

ját illetően a többi csoporttal semmiképp párhuzamba. Ebbe a csoportba tartoznak a legszegényebbek, továbbá azok a polgárok, akik csak nemrég költöztek a városba. Elemzésünket ezeknek a csoportjával kezdjük.

III. A személyi adót fizetők

Ebbe a csoportba soroljuk azokat az adófizetőket, akiket az iratok a négy előző csoportba nem soroltak be. 1753-tól azok is ide tartoznak, akik csupán házaadót fizetnek. Foglalkozásuk szerint a csoportba soroltakat a következőképp osztályozhatjuk:

Év	Összesen	Napszámosok	Fuvarosok	Városi alkalmazottak	Szecska metélők	Csaposok	Iparosok (valószínűleg)	Fonók	Földnélküli háztulajdonosok	Egyéb, még nem jelölt foglalk.
1579	104	54	3	2	3	3	21			18
1584	219	139	12	3		6	29			30
1612	249	60	18	15			61			90
1634	237	62	8	11			36			120
1656	92	22	5	3			4			58
1711	93	42	5			1				45
1731	248	120	5	3	6	34				80
1735	265	112	10	4	4			46	24	65
1770	210	111	19	14	1			7	27	31
1786	285	199	16	2					45	23
1809	153	61	4	2					52	34
1839	275	138	11						70	36

1579-ben ebbe a csoportba ugyyszólván 100 %-osan ingatlannal nem rendelkező egyének tartoznak, mégpedig kvalifikálatlan munkaerők, akik alkalmi keresetből élnek, így például kapások és napszámosok. Ide vannak aztán besorolva olyanok is, akiknek feltehetően van bizonyos szakképzettségük, ilyenek a pénztárcakészítők, kádárok, szijgyártók és egyebek. Hogy miért sorolták őket az utóbbi csoportba, annak okát nem tudjuk, lehet, hogy a regiszter készítése idején szakmájukban nem dolgoztak, az is lehet azonban, hogy a városban még csak rövid ideig tartózkodtak, s így még nem váltak semelyik céh tagjává.

1587-ig, tehát öt éven belül a személyi adó fizetőinek száma több mint 100 %-kal szaporodott. Az összes adózónak kb. 1/4-e közéjük tartozik. Ezt a körülményt bizonyos mértékben az adóztatás kritériumainak módosításával is magyarázhatjuk. [8] A lakosság összetételében ugyanis ilyen méretű

változás nem tehető fel. A gazdaság bizonyos kedvezőtlen trendjéről tanuskodnak a változások, a személyi adó fizetőinek a kivetett összeg szerinti csoportosításában. 1579-ben a legkisebb összeget a személyi adó fizetőinek 28 %-a, 1584-ben majdnem 75 %-a fizeti. 1 forintnál több adót 1579-ben a csoport 15 %-a, 1584-ben pedig alig 5 %-a fizet.

1612-ben a személyi adó a lakosságnak majdnem 1/4-ét terheli, az arány nem változik tehát az 1584. évihez viszonyítva. Lényegesen csökken a napszámosok száma, s nagymértékben növekszik azoknak az adófizetőknek a száma, akiknek bizonyos szakmai képzettségük van. A lakosság jövedelme terén is megfigyelhető némi javulás, a legkisebb adótételt kisszámú adózó fizeti. A csoportban megfigyelhető bizonyos kvalitatív változás, mégpedig színvonalbeli javulás. Ennek az lehet az oka, hogy a kvalifikálatlan munkaerők betódulása a városba alábbhagy. A városi lakosság száma sokkal lassabb tempóban növekszik.

1634-ben a személyi adót fizetők csoportjának összetételében az 1612-i állapotokhoz viszonyítva semmi változás nem figyelhető meg.

Az 1656-ban jelentkező stagnálás a személyi adó fizetőinek csoportjában is tükröződik. A város összlakosságának csökkenése következtében a tárgyalta csoport tagjainak a száma az összlakosság 10,5 %-ra csökkent. 1634-ben a lakosság 22 %-a tartozott még ebbe a csoportba. Az 1634-i állapotokhoz viszonyítva 1656-ig a személyi adót fizetők száma 60 %-kal csökkent. A lakosság létszámának stagnálása idején ingatlan szerzése viszonylag könnyebb.

1711-ben, amikor a lakosságszökkenés befejeződik, a személyi adót fizetők száma az összlakosság számának 13 %-át teszi ki. A csoport tagjai többnyire vagyontalan napszámosok, jövedelmük valószínűleg kisebb, mint fél évszázaddal azelőtt.

20 évvel később, amikor a lakosság számának növekedését konstatálhatjuk, lényegesen növekszik a személyi adót fizetők száma is, az összlakosság létszámának 30 %-át téve ki. Többségük vagyontalan napszámos. 1 forintig 67 személy, azaz a csoport 25 %-a, 2 forintot 52 személy fizet. 57-en birtokolnak ingatlant. A lakosság növekedése ellenére az ingatlan szerzése nem ütközik nehézségbe.

1753-ban a személyi adót fizetők száma az 1731-i létszámhoz viszonyítva nem változik. Adót vetnek ki ebben az évben 46 fonóasszonyra. A korábbi regiszterekben hasonló nem fordul elő. Az egész csoport 25 %-a ingatlan után fizet adót, ezek többnyire földtulajdon nélküli háztulajdonosok.

1770-ben, amikor a gazdasági stagnálás bizonyos jelei mutatkoznak, a személyi adót fizetők száma az 1753-éhoz

viszonyítva 35 %-kal csökken. Az adózók 60 %-ának a foglalkozása "napszámos"-ként van bejegyezve.

16 évvel később, amikor még a stagnálás nem szűnt meg, feltűnően megnövekedett azoknak a száma, akikre személyi adót vetettek ki. Az előző évtizedekben, amikor a lakosság száma csökkenő irányzatú volt, viszonylag legnagyobb mértékben a személyi adót fizetők száma csökkent. A XVIII. század nyolcvanas éveire ez a megállapítás már nem áll. A tárgyalta csoportnak - eltekintve 45 személytől, akikre házadót vetnek ki, de földadót nem - csupán 17 %-a rendelkezik ingatlannal, mégpedig ugyyszólván kizárólag házzal, földtulajdon nélkül. A napszámosok közül például, akik a csoport 75 %-át teszik ki, csupán 18-nak van háza, ezek közül is 5-nek fél háza telekkel.

A XIX. század elején a személyi adó fizetőinek száma lényegesen csökken. 1786-ban az összes regisztrált adófizetőknek alig 54 %-át teszik ki, közéjük számítva a föld nélküli háztulajdonosokat is. Csupán 69 személynek nincs ingatlan vagyona. Az akkori konjunktúra világosan megmutatkozik a tárgyalta csoport számában és összetételében, a mezőgazdaság, az ipar, valamint a kereskedelem sokkal több munkalehetőséget kínál - a beköltözötteknek is, - mint 1785-ben.

A következő 30 év folyamán a személyi adó és a házadó (föld nélkül) fizetőinek a száma 80 %-kal emelkedett. A számbeli növekedés leginkább a napszámosok esetében feltűnő, számuk kb. 120 %-kal nőtt. Az egész csoport jövedelme alacsonyabb, mint 1809-ben, a legtöbben a legalacsonyabb adótételt fizetik.

IV. Iparosok

A személyi adót fizetők csoportját tárgyalva nem egyszer találkoztunk adózókkal, akik valószínűleg kitanultak valamilyen iparosmesterséget. Ennek ellenére az irnokok nem sorolták őket az iparosok közé. Nem feltételezhetjük, hogy ez a körülmény csupán az irnokok tájékozatlanságából ered. Az iparos ipar utáni adót csupán akkor fizethet, ha iparos-ságot üz. Nem tarthatjuk kizártnak, hogy bizonyos időszakokban az iparosok szakmájukban nem találtak munkát. A személyi adót fizetők és az ipar utáni adót fizetők számában beállt változások szorosan összefüggnek. Az iparostermelés kedvező trendje megmutatkozik abban, hogy a személyi adót fizetők száma csökken.

1579-ben és 1584-ben a bejegyzések az ipar utáni adót fizetők számának 20 %-os csökkenését mutatják. Abban az időben Nagyszombatban vagy 40 iparosszakma lehetett, legnagyobb számban a szücsök, szabók, kovácsok és cipészek dolgoztak. Nem állapíthatunk meg olyan irányzatot, mintha csupán

bizonyos szakmák lettek volna képviselve. A szakmák, valamint az egyes szakmákat űzők nagy száma azt igazolja, hogy az iparosok Nagyszombatban a szükségletek nagy skáláját elégítették ki. Tekintettel a működő iparosok nagy számára, feltehető, hogy azok a környező vidék szükségleteit is kielégítették.

Az iparosok csoportjára kivetett adó ill. ingatlan vagyonuk elemzéséből következtethetünk arra, hogy a XVI. század végén kifizetendő volt-e az iparüzés, vagy sem.

1579: Ipar utáni adó	Iparos összesen	Ingatlan nélküli	Közülük: Csupán háztulaj- donos	Földtu- lajdonos
150 dénárig	75	14	15	46
151-300 dénár	121	18	18	85
301-500 dénár	9	1	2	6
501-1000 dénár	2			2
1001 és több dénár	3			3

Ebben az évben gabona vagy bor után a regisztrált iparosok kétharmada fizet adót. Nagy számban vannak köztük olyanok, akik az ipar utáni legkisebb adótételt fizetik. Ebből arra következtethetünk, hogy a XVI. század végén az ipari termelés aránylag magas jövedelmet hozott.

1584-ben 171 megadóztatott iparos közül 131 fő, tehát az iparosok 75 %-a rendelkezik földdel. Ez azt bizonyítja, hogy az ipari termelés hanyatlása, (amire az iparosok számának csökkenéséből következtethetnénk) nem következett be. Még a legkevésbé jövedelmező iparágakban sem mutatkozik kedvezőtlen tendencia. A 150 dénár adót fizető iparosok közül 39 fő fizet földadót, s a közepeseknek mondható iparosok közül 102 személynek van földtulajdona. Csupán ipar utáni adót 1584-ben 23 fő fizet, tehát sokkal kevesebben, mint 1579-ben. 1584-ben 150 dénár ipar utáni adót 65, 151-300 dénárt 105 és 3 forinton felüli adót 11 személy fizet. Ami a kivetett adó nagyságát illeti, az iparosok strukturájában az 1579. évhez viszonyítva nem áll be változás.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az iparosok a XVI. század végén jövedelmüket ingatlan vételére fektetik. Ennek ellenére iparosok birtokában nagyobb földbirtok ritkán van. 40 kereszt gabona, esetleg 40 akó bor után adót 1584-ben összesen 69 iparos fizet. 1612-ben az 1584. évihez viszonyítva a bejegyzett iparosok száma lényegesen megnőtt. Gabona, illetőleg bor után 111 iparos fizet adót, tehát az összes iparosok 63 %-a, s így kevesebb, mint 1584-ben. Az iparosok kereseténél befektetése ingatlanba a XVII. század elején ritkább. Legkevésbé azok vásárolnak ingatlant, akik a legalacsonyabb adótételt fizetik. 1584-ben a 150 dénárig terjedő adót fizető

iparosok közül 35 főnek van földje, 1612-ben pedig csupán 60 főnek. 1584-ben 85 középiparosnak van földje, 1612-ben 120-nak. A legmagasabb adótételt fizető iparosok közül 35 főnek van földje, 1612-ben pedig csupán 60 főnek. 1584-ben 85 középiparosnak van földje, 1612-ben 120-nak. A legmagasabb adótételt fizető iparosok száma az 1584-i létszámhoz viszonyítva csökken. Az ingatlan a XVII. század elején a közepes iparosok kezében összpontosul, s ez természetes jelenség, mivel abban az időben lényegesen megnőtt a középiparosok száma, ahogy azt az alábbi áttekintés igazolja:

Ipar utáni adó	Az adófizetők száma	
	1584	1612
150 dénárig	55	16
151-300 dénár	105	156
301 és több dénár	11	4

Ez a körülmény az ipari termelés fellendülését bizonyítja. A termelés nagyobb műhelyekben összpontosul. Az iparüzéstől befolyó jövedelmet továbbra is befektetik ingatlan vásárlásába.

A XVI. és XVII. század folyamán az ipari termelés - a megadóztatott iparosok számából ítélve - a XVII. század első harmadában éri el virágzása tetőfokát. A megadóztatott lakosságnak ugyyszólván egyharmada üz valamilyen ipart. A városban legalább 39 szakmában tevékenykednek. A céhek közül, a tagok számát tekintve, a legerősebbek a következők: a csizmadíák, gombkészítők, szabók, szücsök, kádárok, kovácsok, mészárosok, pékek, cipészek, lakatosok. A szakmák számát, sajnos, nem lehet pontosan megállapítani, 46 iparos szakmája egyáltalában nincs megjelölve.

Az adótétel nagysága és ingatlan birtoklása alapján az iparosokat a következő csoportokba soroljuk:

Ipar utáni adó	Ingatlan nélküli	Adófizetők száma	
		Csupán háztulajdonos	Földtulajdonos
150 dénárig	19	17	12
151-300 dénár	44	30	55
301-500 dénár	18	13	59
501-1000 dénár	5	2	51
1001 és több dénár			3

1634-ben az iparosok többsége a kisiparosok kategóriájába tartozik. Az 1612. évihez viszonyítva megváltozik a helyzet. A legkisebb adótételt - itt felső határnak 300 dénárt kell vennünk, mivel az adótétel általánosan emelkedett - az 1612-ben fizető iparosokhoz viszonyítva négyszer annyian fizetik. A középiparosok száma, akik 301-1000 dénár adót fizetnek, az 1612. évi létszámmal összevetve lényegében változatlan. Az ipar fejlesztői a XVII. század első harmadában mindenekelőtt a középiparosok. Ami az iparosok ingatlanbirtoklását illeti, megállapíthatjuk, hogy a kisiparosok 36 %-ának semmiféle ingatlan vagyona nincs és 33 %-a csak házzal rendelkezik. A középiparosok közül csupán a csoport 15 %-ának nincs ingatlana. A keresetnek ingatlan vásárlásába való befektetésére a XVII. század első harmadában is törekednek. 1612-ben az iparosok 16 %-ának nincs ingatlan vagyona, és 21 %-a rendelkezik csupán házzal. 1634-ben az iparosok 26 %-ának nincs ingatlana, és 18 %-ának van csupán háza. Az iparosok számának lényeges, 70 %-os növekedésével 1634-ig igazolható feltevésünk az ipari termelés fellendüléséről. Még a kisiparosok jövedelme is elegendő ingatlan vásárlásához, az iparosok többsége pedig mellékfoglalkozásként bort is termel. A földtulajdonos iparosoknak csupán 8 %-a termel gabonát. Az iparosok többsége csak kis mennyiségben termel bort, 40 akónál több bor után csak 56 iparos fizet adót.

A XVII. század harmincas éveig tehát az ipari termelés folyamatosan kedvező trendje figyelhető meg Nagyszombatban.

1656-ban, amikor Nagyszombatban 20 %-kal kevesebb személyt adóztatnak, mint 1634-ben, kb. ugyanilyen arányban kevesebb a megadóztatott iparosok száma is. A város regresszív fejlődése, ami a lakosság számának csökkenésében mutatkozik, nem indokolható az ipari termelés depressziójával. Az ipar lényegében nincs még hanyatlóban. Nagyszombatban ebben az időben még legalább 43 iparosszakma létezik, az ipar struktúrája még változatlan. Ha az ipar utáni adótételeket figyeljük, megállapíthatjuk, hogy ebben az évben csökken a kisiparosok száma. Az összes iparosok 40 %-át teszik ki, míg 1634-ben az összes iparosok 54 %-a volt kisiparos. Az ipari termelés a XVII. század derekán nagyobb műhelyekben összpontosul, s így növekszik a gazdag iparosok száma. 1634-ben még csak 6 iparos fizet ipara után 11 forintnál magasabb adót, 1656-ban 34. Ha az ipari termékek értékét az egész évi adó alapján akarjuk megítélni, a következőt állapíthatjuk meg: 1634-ben a kis iparosműhelyek az összes ipari termékek 29 %-át, a közepes kategóriájú műhelyek 68 %-át, és a nagy műhelyek 3 %-át termelték; 1656-ban a kis műhelyek az össztermék 15 %-át, a közepes műhelyek 49 %-át, és a nagy műhelyek 36 %-át termelték. Ha ezeket a körülményeket figyelembe vesszük, nem beszélhetünk a XVII. század derekán az ipari termelés stagnálásáról. Az iparosok kategóriájában történt átcsoportosítás (a magasabb adót fizetők számának növekedése

következtében) azt igazolja, hogy az ipari termelés növekszik annak ellenére, hogy az iparosok száma a városban csökken. Annyi bizonyos, hogy ebben az időben a kisiparos sokkal több nehézséggel küzd, mint azelőtt. Ami az ingatlanok birtoklását illeti, 1634-ben az iparosok 55 %-ának van földje, ezek egyharmada kisiparos. 1656-ban a csökkentett létszámú iparosok 52 %-ának van földje. 1656-ban az iparosok birtokában levő mezőgazdasági üzemeknek kb. 70 %-a kis méretű, tulajdonosaik azonban nagyrészt közép- vagy nagyiparosok.

A XVIII. század elején az ipari termelés helyzete kedvezőtlen. Az adóztatott iparosok száma alig éri el az 1656. évi szám 77 %-át. A kifejtett iparosszakkák száma változatlanul megmaradt, de az iparosok háromnegyed része a legalacsonyabb adótételt fizeti. 1656-ban ingatlan nélküli az iparosok 29 %-a, 1711-ben már 40 %-a; 1656-ban az iparosok 48 %-a, 1711-ben már 67 %-a nem művel földet. Az ipari termelés keveset jövedelmez, az ipart többnyire kisiparosok üzik. Az összes iparos 14 %-a közepes iparosműhely tulajdonosa, és alig 9 %-ának van nagy műhelye. A kisiparosoknak alig 19 %-a művel földet, a közepes és nagyobb iparosok - legalábbis számukat illetően - földtulajdonjogukat megtartották. Az iparosok birtokában levő mezőgazdasági üzemek 76 %-a kisméretű. Az iparosok részvétele a mezőgazdasági termelésben sokkal nagyobb arányban csökkent, mint az összlakossághoz viszonyított létszámuk. Az iparosok elszegényedése, amint az az elmondottakból nyilvánvaló, arra vall, hogy az adott számú iparosnak nincs elég munkalehetősége. Kisebb méretű munkahiány jellemzi az ipari termelést a XVIII. század elején.

20 évvel később, 1731-ben az ipari termelés fellendülő irányzatot mutat. Az adóztatott iparosok száma 20 év folyamán kb. 50 %-kal növekszik, ez már magában is a kedvező trend bizonyítéka. A szakkák száma is növekedett, mégpedig 54-re. Ha a fellendülés kritériumaként 450 dénáros kivetett adótételt veszünk alapul, akkor megállapíthatjuk, hogy kb. az iparosok fele viszonylag szép jövedelemmel rendelkezik. Az 1711. évi állapotokkal összevetve, amikor az iparosok alig 15 %-a fizette a 450 dénárnál több adót, ez jelentős haladás. Az ingatlantulajdonos iparosok száma is növekszik. 1711-ben az összes iparosok 62 %-ának, mégpedig 124 személynek van háza, esetleg földje, 1731-ben 181 iparosnak van ingatlana, tehát az összes iparosok 59 %-ának, ebből háza 86 személynek.

Az említettek igazolják, hogy a szakmában munkahiány már nem létezik. Az adófizető iparosok száma meghaladja az 1656-ban adózókéét. Nagyszombat lakosságának számban leggazdagabb rétegét az iparosok alkotják, az adófizetők 38 %-a iparos.

1753-ban az ipari termelés 1731-ben kialakuló kedvező helyzete tovább javul. Ebben az évben 386 iparosra vetnek ki adót, azaz a lakosság 42 %-ára. A XVIII. század máso-

dik felében Nagyszombat várost tulzás nélkül az iparosok városának nevezhetjük. 58 szakmában dolgoznak itt. Ha az ipari fellendülés kritériumaként az 5-10 forintos adótételt tekintjük, akkor az iparosok 30 %-át tekinthetjük kevésbé prosperálóknak, 38 %-át közepesen és 32 %-át jól kereső iparosnak.

Ha az iparosok ingatlan birtokát is figyelembe vesszük, akkor igazolódik az a megállapítás, hogy az ipari termelés a XVIII. század derekán fellendült. 386 iparos közül 121 főnek nincs ingatlan vagyona. 1731-ben az iparosok 59 %-ának van ingatlana, 1753-ban ez az arány 66 %-ra emelkedett. Természetes, hogy ingatlan vagyonnal főleg a jól kereső iparosok rendelkeznek. Az 5 forintnál kevesebb adót fizető iparosoknak csupán 35 %-a rendelkezik ingatlannal.

A fejlődés trendje leginkább azokban az ágazatokban jelentkezik, amelyek a textiliák feldolgozásával foglalkoznak. A személyi adót fizetők rétege - itt ugyanis 46 fonó-asszonyt adóztatnak - is igazolja megállapításunkat, hogy a textiliák termelése és feldolgozása a fejlődést meghatározó tényező.

1770-ben a megadóztatott iparosok száma a városi lakosság számával arányosan csökken. Ebben az évben Nagyszombatban 340 iparos működik. Ez a megadóztatott lakosság 41 %-a. A megadóztatott iparosok számának csökkenése szükségszerűen nem jelenti az ipari termelés hanyatlását, ahogy erre az 1656. évi állapotok elemzése során rámutattunk.

Most is a szakma után kivetett adó nagyságát vesszük figyelembe, és kritériumnak az 5-10 forintos adótételt tekintjük. 5 forint ipar utáni adót 89 iparos fizet, tehát az összes iparosok 26 %-a, 5-10 forintot fizet 135 iparos, vagyis 40 %, és 10 forintnál többet 116 iparos, tehát az összes iparosok 34 %-a fizet. Az 1753-i állapotokkal egybevetve főleg a kisiparosok számában mutatkozik csökkenés, az 1656. évvel való analógia nyilvánvaló. A kedvezőtlen feltételek akkor is első sorban a kisiparosokat érintették.

Az 1770. évben az iparosok ingatlanbirtoklása a következő képet mutatja: az összes iparosok 41 %-ának nincs ingatlana; 1753-ban az iparosok egyharmada volt ingatlan nélküli. 116 gazdagabb iparos közül csupán 20 nem fizet ingatlan után adót.

A szakmák tekintetében a helyzet változatlan. A városban 57-féle szakágazatban dolgoznak az iparosok. A legnagyobb méretű az iparosok számának csökkenése a textilfeldolgozás terén. Az 1753. évi állapotokhoz viszonyítva a kalaposok száma 17-ről 6-ra, a szabóké 32-ről 19-re csökkent, harisnyakészítőket egyáltalában nem adóztatnak és így tovább. A fonóasszonyok száma 39 fővel kevesebb. A kezdődő stagnálás főleg azokat az ágazatokat érinti, amelyek az előző évtizedekben a fejlődésben az élen voltak.

1786-ban az adóregiszter az ipari termelésben beállt kedvezőtlen állapotot mutatja ki. Ipar után adót csupán 239 személy fizet, vagyis az egész lakosság 29 %-a, az iparosok 1770. évi létszámának alig 70 %-a. 54 szakmát adóztatnak, tehát a strukturában lényegesebb változás nem ment végbe. Nem léteznek ugyan már az ismert posztókészítők, festők és kesztyűkészítők. Kevesebb szabót, szűrszabót és kalapost adóztatnak.

Ami a kivetett adó nagyságát illeti, nem végezhetünk osztályozást, mivel 15 szakma után az adót a céhek közösen fizetik. Az ingatlan birtoklását illetően a helyzet az 1770. évihez viszonyítva javul. 43 az ingatlan nélküli iparos, azaz az összes iparos 18 %-a, 1770-ben ez az arány 41 % volt. A szántóföld a krízis éveiben az iparosoknak igen nagy segítséget nyújt. A ház- és földtulajdonos iparosok száma 16 év folyamán alig változott. Számuk 1770-ben 196 volt, 1786-ban 184. A termelés strukturájának egészében az ipar a mezőgazdasághoz viszonyítva előnytelen helyzetbe jut. 1746-ban, amikor az ipari termelés intenzív fejlődésére mutattunk rá, a házakra és a földekre 2381 forint 61 dénár adót vetette ki, az iparosságból és kereskedésből származó jövedelem után viszont 1988 forint 40 1/3 dénárt [9], azaz az egész kivetett összeg 45 %-át. 1786-ban az összesen kivetett adó 6566 forint 47 krajcár; az ipar utáni és a kereskedésből befolyt jövedelem utáni adó 2562 forint 51 krajcár, vagyis az egésznek kb. 39 %-a. 1786-ban azokat az iparosokat, akik munkájukat objektív okoknál fogva, tehát kereslet hiányában nem fejthetik ki, többnyire a napszámosok közé sorolva találjuk, úgyhogy a napszámosok száma ebben az évben szembeötlően megnövekedett.

A XIX. század elején az ipari termelés Nagyszombatban újból a fellendülés fázisába került. A lakosság száma az 1786. évihez viszonyítva 12 %-kal emelkedett, a megadóztatott iparosok száma ugyanebben az időben 40 %-kal emelkedett. A város lakosságának 36 %-a iparos. A piac számára ebben az időben 59 iparág dolgozik. Az építkezési ágazatokon kívül a fejlődésben a legnagyobb intenzitást a textiliákat termelő és feldolgozó iparágakkal kapcsolatosan jegyezték fel. Amint látható, a textiliák termelése irányadó tényező az ipari termékek fejlődésében. A kereslet ösztönzésére nagyon érzékenyen reagál.

A pénz elértéktelenedése következtében az ipari termelés nyújtotta jövedelem megállapításához a 10 és 20 forintos adótételeket vesszük alapul. Így 169 iparos, az összesek fele, viszonylag kis jövedelmet mutat ki. 96 iparos 7 forintnál kevesebb adót fizet. Aránylag jól keresőnek mondható 112 iparos, tehát 33 %, viszont prosperálónak 57 iparos, vagyis az összlétszám 17 %-a.

Az ingatlan vagyont illetően a XIX. század elején az iparosok helyzete más, mint az előző időszakokban. A kis-iparosok 72 %-a, vagyis 123 személy nem rendelkezik ingatlannal, a közepesen tehetősek iparosok 66 %-ának, tehát 74-nek nincs ingatlana, s a gazdagok 20 %-a ingatlan nélküli, tehát 11 személy. Összesen az iparosok 62 %-ának, azaz 209 személynek nincs ingatlana, 1786-ban az összes iparosok 18 %-ának, vagyis 43 személynek nem volt ingatlan vagyona. Ez a körülmény igazolja, hogy nemcsak az újabban beköltözött iparosok képtelenek a városban ingatlant szerezni, de sok régebben betelepített iparos is elvesztette ingatlan vagyonát. Az előző évszázadokban konjunktúra idején az iparosok könnyűszerrel jutottak ingatlanhoz.

A XIX. század elején szociális-gazdasági egyoldalúság felé irányuló szembeötlő intenzív tendenciát figyelhetünk meg. Az ipari termelés a mezőgazdaságtól a viszonylag kis városban is elhatárolódik. 1786-ban az iparosok 77 %-a dolgozott a mezőgazdaságban, 1809-ben 36 %. 1753-ban, az ipari fellendülés idején, amikor az iparosok száma 30 fővel több, mint 1809-ben, 235 iparos művel földet, tehát az összes iparosok 70 %-a. 1809-ben csupán 123 iparos művel földet. A XIX. század elején az iparosok földhöz és házhoz (azok ára miatt) nehezebben juthatnak. A városi társadalom strukturális változáson megy át. Az ingatlan vagyon értéke sokkal nagyobb, mint régebben.

1839-ben ipar után a város lakosságának 30 %-a fizet adót, vagyis 327 személy. A városi lakosság számának a növekedése idején az iparosok száma az 1809. évi állapotokhoz viszonyítva kissé csökken, ami arra mutat, hogy az ipari termelés a XIX. század elején megfigyelhető ígéretes fejlődési trendje nem érvényesül. A városban az iparosok 51 szakmában dolgoznak, némelyek az ipari termelés kevésbé jelentős ágazatában, így kardkészítők, harisnyakészítők stb. Őket nem is tartják nyilván. Az ipar struktúrája arra mutat, hogy a technológia forradalmi változásainak korában az iparosok termelésének szintje változatlan marad.

Az ipari termelésből származó jövedelem kritériumaként a 3 és 7 forintos adót alkalmazzuk. 170 iparos, tehát 52 % a nem prosperálók közé tartozik, 96 fő, azaz 29 % a közepesek kategóriájába sorolható, és 61 fő, vagyis 19 % prosperál. Az 1809. évi állapotokhoz viszonyítva nem figyelhetünk meg különösebb változásokat. Ami az iparosok ingatlanbirtoklását illeti, a XIX. század elején megállapított trend tovább erősödik. 236 iparosnak, tehát az összes 72 %-ának nincs földje. 91 földtulajdonos közül 56 művel 6-6 holdat.

1839-ben az összesen kivetett adó 15,5 %-a ipar utáni adó. Az összesen kivetett adó 70 %-át ingatlan és annak jövedelme után irták ki. Az ipari és a mezőgazdasági termelés

elkülönülésének folyamata a XIX. századeleji állapotokhoz viszonyítva veszít intenzitásából, de nem szűnik meg. Az ingatlan-vagyon és a belőle származó jövedelem egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, s az ipari termelés egyre kedvezőtlenebb helyzetbe kerül.

Röviden összefoglalva megállapításainkat a nagyszombati ipari termelés 3 és fél évszázados fejlődéséről azt mondhatjuk, hogy a XVI. század, valamint a XVII. század első fele az iparosok prosperitásának időszaka. Az iparosok száma, a termelés terjedelme növekszik, mégpedig legintenzívebben 1630 körül. A stagnálást, amit a XVIII. század elején megfigyelhetünk, és amelynek kezdete valószínűleg a XVII. század huszas-ötvenes éveit nyulik vissza, 1730 előtt viszonylag intenzív fejlődési irányzat váltja fel, és a XVIII. század derekán éri el az ipari termelés Nagyszombatban a tetőfokát. 1770 előtt a stagnálás bizonyos jelei mutatkoznak. A XVIII. század nyolcvanas éveit a depresszió évei.

A XIX. század eleje bizonyos fellendülést hoz, ami a háborús konjunkturának köszönhető, s ezért nem hosszú tartamu. A XIX. század harmincas éveiben nem beszélhetünk az ipari termelés felvirágzásáról. Az összlakosság számának növekedése mellett az iparosok száma csökken.

V. Kereskedők

Említettük, hogy a feudalizmus idejére vonatkozóan a kereskedő fogalmának a meghatározása nem könnyű. A mi megállapításaink ezért kizárólag az adóregiszterek feljegyzéseire támaszkodnak. Számunkra az "a quaestura" adóalap döntő, még akkor is, ha piaci kereskedőről van szó, aki a legkisebb adótételt fizeti.

Ennek az objektív fogyatékoságnak az ellenére megállapíthatjuk, a kereskedői tevékenység trendjének alapvető vonásait. A kereskedők száma közti nagy különbség az 1579. (154) és az 1584. (101) évben - véleményünk szerint - első-sorban az irnokok különböző felfogásával magyarázható. A kivetett adótétel és az ingatlan birtoklása alapján a kereskedőket a következőképp osztályozzuk:

1579:

Kereskedés utáni adó	A megadóztatottak száma		
	Ingatlan nélküliek	Csupán ház- tulajdonosok	Szántóföld tulajdonosok
150 dénárig	9	3	25
151-300 dénár	7	8	18

táblázat folytatása

Kereskedés utáni adó	A megadóztatottak száma		
	Ingyatlan nélküliek	Csupán ház- tulajdonosok	Szántóföld tulajdonosok
301-500 dénár	4	1	29
501-1000 dénár	2		17
1001-2000 dénár			15
2001 és több dé- nár		1	15
Ö s s z e s e n	22	13	119

1584:

Kereskedés utáni adó	A megadóztatottak száma		
	Ingyatlan nélküliek	Csupán ház- tulajdonosok	Szántóföld tulajdonosok
150 dénárig	6	2	11
151-300 dénár	5	4	23
301-500 dénár	3	1	9
501-1000 dénár	1	3	14
1001-2000 dénár			7
2001 és több dénár		2	10
Ö s s z e s e n	15	12	74

A két táblázat egybevetése igazolja, hogy a kereskedésből származó átlagos jövedelem, valamint az ingatlan birtoklása tekintetében a különböző számú adózók esetében nincs lényeges eltérés, hogy a depresszió, amit a lakosság számának néhány év alatti kb. 30 %-os csökkenése következtében feltételeznénk, nem áll fenn. A kereskedők számának egy bizonyos lényegtelen csökkenése az 1579. és 1584. évek közt lehetséges. 1584 után a lakosság számának növekedésével a kereskedők száma nem növekszik. Az 1579-1584-es időszakig - figyelembe véve az 1556-i adatokat - a kereskedők száma Nagyszombatban jelentősen megnövekszik.

1612-ig, amint a kereskedés utáni adózóknak a kivetett adó nagysága szerinti 1584-beli osztályozása mutatja, a kereskedelmi vállalkozások, egy bizonyos, bár gyenge, de kedvező trendje ismerhető fel.

Kereskedők - a megadóztatottak száma

Kereskedés utáni adó	1584	1612
150 dénárig	27	23
151-300 dénár	30	27

táblázat folytatása

Kereskedés utáni adó	1584	1612
301-500 dénár	17	19
501-1000 dénár	10	9
1001-2000 dénár	6	13
2001 és több dénár	11	11
Ö s s z e s e n :	101	102

1612-ben a legalacsonyabb adótételt fizetők száma kb. 17 %-kal csökkent, és a 10 forintnál többet fizetők száma kb. egynegyedével emelkedett. Ugyanakkor csökken a bor- és gabonatermeléssel foglalkozó kisebb és közepes kereskedők száma. A földtulajdonos kiskereskedők száma 1612-ig 8 fővel lett kevesebb, a közepes kereskedőké 3 fővel, a nagykereskedők közül viszont már 21 főnek van földbirtoka, míg 1584-ben a földtulajdonosok száma csupán 17 volt.

1634-ben kb. 75 %-kal több kereskedőt adóztatnak, mint 1612-ben. Ez a számbeli növekedés részben az osztályozásban követett újabb kritériumok érvényesülésének a következménye. A városok és csaposok 1612-ben a személyi adót fizetők csoportjába kerülnek.

A kivetett adó nagysága és az ingatlan-vagyon birtoклása szerint a megadóztatott kereskedőket az alkalmazott kritériumunk alapján a következőképp csoportosítjuk:

Kereskedés utáni adó	A megadóztatottak száma		
	Ingatlan nélküliek	Háztulajdono- sok	Földtulajdo- nosok
150 dénárig	16	9	6
151-300 dénár	24	11	23
301-500 dénár	10	2	17
501-1000 dénár	6	1	20
1001-2000 dénár		1	13
2001 és több dénár	1		17
Ö s s z e s e n	57	24	96

A megadóztatottaknak ugyyszólván a fele kiskereskedő. Az egyes csoportokban az 1612. évi állapotokhoz viszonyítva a következő fejlődés állapítható meg: a kiskereskedők száma 78 %-kal növekszik, a közepeseké 100 %-kal, a nagykereskedőké 50 %-kal. Számban és százalékban leginkább a kis- és közepes

kereskedők kategóriája mutat növekedést, az ipari termelés fejlődésével való analógia szembeötlő.

Az összes kereskedők 54 %-ának, tehát 96 főnek van földtulajdona, 1612-ben 68 főnek volt földje, azaz a kereskedők 65 %-ának. 1634-ben kis mezőgazdasági üze me (40 akó bort vagy 40 kereszt gabonát termelő üzem) 49 kereskedőnek volt, 29 kereskedőnek közepes kategóriába tartozó mezőgazdasági üze me volt, és 100 akónál több bort vagy 100 keresztnél több gabonát 20 kereskedő termel. 1612-ben a mezőgazdasági üze mek nagyságuk szerint 23,35 és 19 kereskedő birtokában vannak. Lényegesen nő azoknak a kereskedőknek a száma, akiknek kis terjedelmű földbirtokuk van. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg az iparosokkal kapcsolatban is. A kereskedők többsége bortermeléssel foglalkozik.

Az említett tények igazolják, hogy a kereskedelmi tevékenység, főleg a belkereskedelem, intenzíven fejlődik, s növekszik főképp a kiskereskedők száma. 1656-ban az adóregiszter 130 kereskedőt tart nyilván, tehát kb. 30 %-kal kevesebbet, mint 1634-ben. Ezt a csökkentett létszámot a szokott kritériumok szerint osztályozzuk:

Kereskedés utáni adó	A megadóztatottak száma		
	Ingtalan nélküliek	Háztulaj- donosok	Földtulaj- donosok
150 dénárig	5	8	9
151-300 dénár	15	9	18
301-500 dénár	4	2	13
501-1000 dénár	3	3	19
1001-2000 dénár			7
2001 és több dénár	1		14
Ö s s z e s e n	28	22	80

Az adóztatott kereskedők számának csökkenése szembeötlő. Ez arra mutat, hogy a XVII. század derekán stagnálás következett be. Ez legkevésbé a közepes kereskedőket érintette. Ezek száma az 1634. évihez viszonyítva 20 %-kal csökkent.

A kereskedelmi tevékenység megbénulása a föld birtoklásában is tükröződik. A kiskereskedők 42 %-ának van földje, a közepesek 73 %-ának, a nagykereskedők közül csupán egynek nincs földtulajdona. A kereskedők birtokában levő kis mezőgazdasági üze mek száma csupán 5 fővel csökken, nagyobb mértékben adnak tul a kereskedők a nagyobb mezőgazdasági üze meken, úgy hogy csupán 16 ilyen fajta üzem marad kereskedők kezén. A kereskedők birtokában levő mezőgazdasági nagyüzemek száma kettővel növekszik.

A kereskedelmi tevékenység stagnációja a XVIII. század elején éri el tetőfokát. 1711-ben a regiszter csupán 37 kereskedőt tart nyilván, tehát az 1656. évi létszám 28 %-át. Hatot közülük vásári árusként jelöl meg, kimutat továbbá 29 kereskedőt és 2 patikust.

A kereskedők ingatlantulajdonos voltát az alábbi táblázat mutatja:

Kereskedés utáni adó (havonta)	A megadóztatottak száma		
	Ingatlan nélküliek	Háztulaj- donosok	Földtulaj- donosok
25 dénárig	4	1	1
26-50 dénár	2	2	4
51-75 dénár			2
76-100 dénár			2
101-150 dénár	2		4
151 és több dénár	3		10
Ö s s z e s e n	11	3	23

A fentiek közül 19 főt (52 %) nagykereskedőnek tekinthetünk. Ha a XVII. századbéli körülményeket vesszük figyelembe, megállapíthatjuk, hogy a stagnálás a kis- és közepes kereskedőket tönkretette. A nagykereskedők száma csak 3 fővel csökkent, a kiskereskedőké 50 fővel, és a közepeseké 40 fővel. A kis- és közepes kereskedők részaránya a kereskedők által birtokolt földekből ugyancsak kisebbedik. Csak 9 főnek van kisebb kiterjedésű szőlőkertje. 1711-ben feljegyzik a birtokok differenciációjának folyamatát, ennek kezdete a kereskedőkkel kapcsolatosan már a XVII. század derekán megfigyelhető. 1711-ben a nagykereskedők kezében összpontosul mindannak a földbirtoknak több mint 90 %-a, amelyet a kereskedők összesen birtokolnak.

1731-ben kereskedés után adót 41 személy fizet. A kereskedők száma a város lakosságának számával arányosan növekszik. A kereskedők specializálódásáról a regiszter gazdag adatgyűjteményt közöl. 17 vásári árus tevékenykedik, 1 személy használt ruhával kereskedik, ketten borral, 1 hallal, ketten vasáruval, két görög kereskedő van itt és két "kereskedő" (mercatores). A kivetett adó után ítélve legjobban megy a vaskereskedők, patikusok, görög kereskedők és az 5 "kereskedő" üzlete; az utóbbiak valószínűleg gyarmati áruval vagy posztóval kereskednek. Ami az ingatlan birtoklását illeti, 20 kereskedőnek nincs ingatlan vagyona, 7 főnek csak háza van, 14 főnek pedig szántóföldje is, szőlője is van.

Az elmondottakból kiviláglik, hogy a kereskedelem fejlődésére nézve kedvezőtlen körülmények a XVIII. század első harmadában az ipari termelés ígéretes fejlődése ellenére

sem szüntek még meg, ellenkezőleg, az 1711. évi állapotokhoz viszonyítva a nagykereskedők létszámát illetően kedvezőtlen a fejlődés, és az ingatlan-vagyon birtoklása tekintetében is visszaesés mutatkozik. 1753-ban a kereskedők és csaposok száma együtt 92, mégpedig az egész lakosság 11 %-a. A városban 40 kocsmáros van, ezek azelőtt más csoportokban szerepeltek. Korábban, amikor a nagyszombatiak aránylag nagy mennyiségű bort termeltek, azokat a kocsmárosokat és csaposokat nem sorolták a kereskedők közé, akik más adózók csoportjában voltak bejegyezve. 1753-ban és később, amikor nem adóztatták a saját termésű bort, mindazokat, akikre alkoholos italok mérséért adót vetettek ki, a kereskedők közé kell sorolnunk.

Ha csupán a kereskedőket vesszük szemügyre, megállapíthatjuk, hogy a regiszter számuk aránylag intenzív, kb. 25 %-os növekedését tartja nyilván. Az adótétel nagysága és az ingatlan birtoklása szempontjából osztályozva 21 kereskedőt gazdagnak mondhatunk, közülük 2 fő vasáruval kereskedik, 13 "kereskedő", 3 patikus, 1 gyarmati áruval kereskedik, 2 fő vásári árus. A közepes kereskedők közül 3 sóval kereskedik, 27 vásári árus, és 1 görög kereskedő. 17 kereskedőnek nincs ingatlana, 5 vásári árusnak van háza, föld nélkül, 14 főnek fél háza van földdel, és 16 főnek van egész háza földdel, közülük 2 főnek írtványföldje. A XVIII. század derekán a nagyszombatiak vagyoni helyzete javult, de a XVII. század derekán volt színvonalat nem érte el.

1770-ben 88 személyre, azaz a lakosság 11 %-ára vetnek ki kereskedésért és kímérésért adót. A csaposok száma 34 főre csökkent, a kereskedőké 2 fővel emelkedett. Ez a körülmény még nem vall prosperitásra. A gazdaság stagnálása a kereskedőket is érinti. 1770-ben Nagyszombatban 15 prosperáló kereskedő él, 1753-ban 21. Az említett 15 mind ingatlantulajdonos, és 1 patikus kivételével mind 30 forintnál több adót fizet. A többi 39 kereskedő 10 forintnál kevesebb adót fizet. Amikor folyamatban van a differenciáció, a kereskedők negyed része aránylag nagy jövedelemre tesz szert, a többi pedig vásári árus, szatócs és házaló kereskedő. A kiskereskedők közül 3 főnek van egész háza, 9 főnek fél háza és ugyancsak 9 főnek föld nélkül van háza.

16 évvel később, amikor a már 1770-ben észlelt válság elmélyül, több kereskedőre és csaposra vetnek ki Nagyszombatban adót, 126 főre, vagyis az egész lakosság 15 %-ára. Főképp a csaposok száma gyarapszik: 34-ről 52-re. Ezek többnyire kis jövedelemmel rendelkező személyek (kivéve 7 főt, köztük a városi kocsmák 4 bérlejtjét), akik 7 forintnál kisebb adót fizetnek. Egész háza 15 és fél háza 5 csaposnak van.

A kereskedők száma 16 év alatt 20 fővel nőtt, így létszámuk 74. Tíz kereskedő együtt 331 forint 2 krajcár adót fizet, s két patikus együtt 54 forint 59 krajcárt. A kereskedők közt ezek a leggazdagabbak. Három zsidó kereskedő 10-20 forint adót fizet. A többi, tehát 59 kereskedő 10 forintnál

kevesebbet. Az utóbbiak közül 54 még 5 forintnál is kevesebbet fizet. A megadóztatottak 75 %-a vásári, továbbá házaló kereskedő vagy kis boltos. A kivetett adó összegéből arra következtetünk, hogy legtöbb esetben alkalmi foglalkozásról van szó. S ez nem más, mint a kereskedés stagnálásának a jele.

Az említett jelenségekkel összefügg az ingatlan birtoklása is. A gazdag kereskedők közül 5 főnek van fél háza, 8 főnek egész háza, ezek közül 2 főnek van irtványföldje is. A kiskereskedők közül egész háza csupán 2 főnek van, fél háza 9 főnek, és 15 vásári árus is háztulajdonos, de földjük nincs. Így 35 kereskedőnek, tehát majdnem az összesek felének egyáltalán nincs ingatlan vagyona.

A XIX. század elején a kereskedők száma rohamosan nő. Ebbe a kategóriába sorol a regiszter 216 adófizetőt, vagyis a lakosság 23 %-át. A csaposok száma ugyanakkor 36 főre csökken. A csaposok jövedelme a mult században alacsony volt, 1809-ben viszont csak a csaposok 22 %-a fizet 10 forintnál kevesebb adót. Valamennyien ház- és földtulajdonosok, többnyire saját termésű borukat csapolják. 15-20 forint adót fizet 17 csapos, tehát majdnem az összesek fele, és 50 forintnál több adót fizet 11. Csupán 6 csaposnak nincs ingatlan vagyona, ezek azonban a városi kocsmák bérlői, akiknek igen nagy a jövedelmük. 20 csapos ház- és földtulajdonos, 7 csaposnak van fél háza, és 3-nak háza föld nélkül.

A tagok számát illetően a kereskedők csoportjában mutatkozik aránylag a legintenzívebb növekedés. Az adóztatásban 1786-ban követett kritériumok alkalmazásával a létszám növekedése nem volna annyira szembeötlő. 8 borkereskedőt, 3 pálinkakereskedőt és 9 marhakereskedőt tartanak nyilván. Az ilyen foglalkozásukat azelőtt a csaposok közé sorolták, esetleg a mészárosok közé. A valódi többlet az 1786. évihez viszonyítva 115 %-os. 23 év alatt ez valóban figyelemreméltó szaporulat, és a konjunkturát igazolja.

Nemcsak a kereskedők száma, de keresetük átlaga is lényegesen emelkedett. 63 fő (35 %) fizet 10 forintnál kevesebb kereskedés utáni adót, ezek csaknem valamennyien alkalmilag kereskednek mezőgazdasági termékekkel, 10-30 forintos adót 72-en fizetnek (40 %), 30-100 forint adót 31, és 100 forintnál többet 14 kereskedő fizet. Így hát kb. a kereskedők 60 %-át a tehetősek polgárok közé számíthatjuk. Ha az ingatlan birtoklását is figyelembe vesszük, akkor látjuk, hogy a XIX. századeleji prosperitás igen nagy méretű. Az összes kereskedőknek csupán 47 %-a, tehát 84 személy nem birtokol ingatlant.

1839-ben a kereskedés prosperitása már nem mutatkozik. Ebben az évben 138 fő fizet kereskedés után adót, kimérés után pedig 57 fő; ez együttesen a lakosság 19 %-át teszi

ki. A lakosság száma viszonylag intenzív növekedése mellett a kereskedők száma nagymértékben csökkent. A csapások száma 21 fővel nőtt, kereskedő azonban 42 fővel lett kevesebb, mint volt 1809-ben. Ami a specializációt illeti, 12 "kereskedőt", 6 gyarmati áruval kereskedőt, 16 borkereskedőt, 3 vasárukereskedőt, 2 patikust, 21 gyümölcskereskedőt, 3 vásári kereskedőt, 5 baromfikereskedőt, 1 sajtárust, 5 hüvelyesveteménykereskedőt, 16 lisztkereskedőt, 3 dohányárust, 3 só- és szalonnakereskedőt, 2 rövidáru-kereskedőt és 15 más fajtát adóztatnak. Már ez a specializáció is mutatja, hogy itt főképp kis-, esetleg alkalmi kereskedőkről van szó.

A kivetett adó összege sem segíti elő a kereskedés fejlődését. 3 forint 50 dénárt fizet 81 kereskedő, tehát az átlagosan 58 %-a. Ugyanakkor 51 személy a minimumot fizeti, vagyis 150 dénárnál kevesebbet. A közepes módban levő kereskedők száma 26, tehát az egész csoport 20 %-a, ezek 3 forint 50 dénár - 10 forint között fizetnek adót. Nagyobb jövedelemmel rendelkezik 30 kereskedő, és 30 forintnál több adót 11 fizet. Leginkább a közepes kereskedők kategóriája fogyatkozott meg, alig érik el az 1809. évi létszám 28 %-át.

Ahogy várható, a kereskedők részaránya az ingatlanok birtoklásában is nagymértékben csökkent. A kereskedék utáni adót fizetők 80 %-a nem tulajdonosa semmiféle ingatlanoknak, míg 1809-ben a kereskedők nagyobb létszáma ellenére csupán azok 46 %-a volt ingatlan nélküli. A kereskedők is eltávolodnak a mezőgazdasági termeléstől, még ha az iparosokhoz viszonyítva náluk ez a folyamat valamivel később játszódik is le. A mezőgazdasági termelésből származó jövedelem aránya a kereskedők jövedelmének strukturájában nagymértékben csökken.

Röviden összefoglalva az adóregiszterek elemzésének segítségével a nagyszombatiak kereskedéséről a következőket mondhatjuk: a XVI. század második fele és a XVII. század első harmada a konjunktúra időszaka; a XVII. század első harmadában a konjunktúra sulypontja a belkereskedelemre helyeződik. A XVII. század derekán a stagnálás jelei mutatkoznak. Ez a következő évtizedekben elmélyül, és mélypontját a XVIII. század első harmadában éri el. A XIX. század derekán a kereskedői tevékenység felélénkül, főleg az ipari termelés fellendülése következtében. A konjunktúrális trend, amelynek intenzitása sokkal gyengébb volt, mint a XVI. században és a XVII. század elején, már 1770 előtt megszűnik. A XIX. század elején azután újból fellendül a kereskedelem.

VI. Földművelők

Ebben a fejezetben tárgyaljuk a földtulajdon birtoklásában végbement fejlődést általában, továbbá azoknak az adófizetőknek a számbeli változásait és vagyoni helyzetét, akik a mezőgazdaságból és bortermelésből származó jövedelmük utáni adón kívül csupán házádot fizetnek.

A mezőgazdasági és szőlőtermelés fejlődéséről egészében már tárgyaltunk a bevezető fejezetben, így ezen a helyen felesleges erről szólnunk. A strukturális változások nagyon fontos mutatója az üzemek részvétele a termelésben, mégpedig az üzemek számát és a termelt mennyiséget illetően.

Először táblázatba foglaljuk az összes mezőgazdasági és szőlőtermelő üzemek számát, mégpedig nagyságuk szerint, tekintet nélkül arra, hogy tulajdonosaik más téren is tevékenykednek-e vagy sem, esetleg csupán mezőgazdasági-, vagy szőlőtermeléssel foglalkoznak, akár mindkettővel egyszerre.

Bortermelés - az üzemek száma nagyságuk szerint:

A megadóztatott adók száma	Üzemek száma az egyes években							
	1584	1612	1634	1656	1711	1723	1731	1746
1-5	46	30	15	12	14	15	7	38
6-10	66	35	45	44	17	31	17	24
11-20	80	51	91	59	31	27	28	31
21-40	97	57	99	75	33	37	33	23
41-60	36	48	50	50	18	23	25	18
61-100	41	49	58	46	14	26	18	9
101-150	21	26	23	28	10	5	2	2
151-200	16	9	12	18	5	4	2	
201 és több	13	26	19	29	7	9	6	
Összesen	416	331	412	361	149	177	138	145

A nagyságuk szerint csoportosított üzemekben termelt bor mennyisége akóban:

A megadóztatott adók száma	Akók száma az egyes években					
	1584	1612	1634	1656	1711	1746
1-5	158 1/2	112	51	52	49	156
6-10	509	290	365 1/2	379 1/2	136	221
11-20	1213	856	1403	1006 1/2	485	523
21-40	2562	1655	3015 1/2	2285	1011	678
41-60	1786	2405	2498 1/2	2536	951	764
61-100	3153	3784	4455 1/2	3687	1037	463
101-150	2405	3220	2845	3440	1263	283
151-200	2930	1459	2053	3080 1/2	865	
201 és több	4426	8905	5644	8882	2057	
Összesen	19142 1/2	22776	22331	25348 1/2	7854	3087

Az 1723. és 1731. évbeli állapotokat, mivel az 1711. évi állapotoktól lényegesen nem térnek el, nem vesszük figyelembe. Jobb szemléltetés végett az üzemeket 3 kategóriába soroljuk: kis üzemek, amelyek 40-nél kevesebb akó bort termelnek, közepes üzemek, amelyek 40-100 akót termelnek, és nagy üzemek, amelyek 100 akónál több bort termelnek.

A nagyságuk szerint 3 csoportba osztályozott üzemek részvételét a termelésben abszolút számokban és százalékban az alábbi táblázatban tüntetjük fel:

Az üzem kategóriája	1584	1612	1634	1656	1711	1723	1731	1746
1-40 akó	289	173	250	190	95	110	85	116
41-100 akó	77	97	108	96	32	49	43	27
101 és több akó	50	61	54	75	22	18	10	2

%-ban

	1584	1612	1634	1656	1711	1723	1731	1746
1-40 akó	69,5	52,5	60,5	52,5	64	62	62	80
41-100 akó	18,5	29	26,5	26,5	21,5	27,5	31	18,5
101 és több akó	12	18,5	13	21	14,5	10,5	7	1,5

Bortermelés - a 3 alapkategóriába sorolt üzemek részvétele %-ban:

Az üzem kategóriája	1584	1612	1634	1656	1711	1746
1-40 akó	23	13	22,5	14,5	21,5	51
41-100 akó	26	26,5	30,5	24,5	25,5	40
101 akó és több	51	60,5	47	61	53	9

Az egyes kategóriába tartozó üzemek részvételét a gabonatermesztésben a termesztett mennyiség szerint 1711-ig követjük figyelemmel. A XVIII. század huszas éveiben és később az adót a föld nagysága szerint vetik ki, és ezért az 1723-1753 közti időszakban az üzemeket földjeik kiterjedése szerint csoportosítjuk, miközben az alapegység a 12 holdas sessio (telek). 1748-ban adminisztratív beavatkozással visszaállították a földbirtoklás eredeti állapotát, ti. hogy minden polgárházhoz vagy annak részéhez meghatározott földterület tartozik, vagyis a polgárház gyakorlatilag sessióval

azonosnak tekinthető. Ezt a körülményt a vizsgált időszak végéig respektálták. Az irtványföld és az un. terra fiscalis nem volt házhoz kötve, és ezért ezekkel kapcsolatosan nagy a fluktuáció. Erről a rájuk vonatkozó fejezetekben lesz szó.

A XVIII. század derekáig a földtulajdonosok változását gazdasági tényezők idézik elő. Az alábbi táblázatok a szántóföldek birtoklásában és a mezőgazdasági termelésben beállt változásokat szemléltetik.

Gabonatermesztés - az üzemek száma nagyságuk szerint:

A megadóztatott keresztek száma	Üzemek száma az egyes években				
	1584	1612	1634	1656	1711
1-5	26	5	17	22	7
6-10	57	25	36	31	27
11-20	64	51	56	40	37
21-40	92	61	69	49	38
41-60	81	37	21	19	16
61-100	46	52	30	9	14
101-150	27	29	7	6	2
151 és több	13	14	4	1	2
Összesen	406	274	240	177	143

A nagyságuk szerint csoportosított üzemek által termesztett gabonakeresztek száma:

A megadóztatott keresztek száma	Az összes keresztek' száma az egyes években				
	1584	1612	1634	1656	1711
1-5	86	23	74 1/2	93	27
6-10	462 1/2	209	264 1/2	254 1/2	225
11-20	1007	763	878 1/2	589	623
21-40	2879	1743	2029	1390 1/2	1126 1/2
41-60	3070	1705	1078 1/2	912	799
61-100	3354 1/2	3831	2238 1/2	699	1159
101-150	3147	3505	824 1/2	750	263
151 és több	2602	2724 1/2	706 1/2	172	366
Összesen	16608	14438 1/2	8094 1/2	4878 1/2	4588

A 3 alapkategóriába tartozó üzemek részvétele a gabonatermesztésben:

K a t e g ó r i a	1584	1612	1634	1656	1711
1-40 kereszt	239	142	178	142	109
41-100 kereszt	127	89	51	28	30
101 és több kereszt	40	43	11	7	4

%-ban

1-40 kereszt	59	52	75	80	76
41-100 kereszt	31	32,5	21,5	16	21
101 és több kereszt	10	15,5	4,5	4	3

A gabonatermesztésből az egyes alapkategóriába tartozó üzemek %-ban az alábbi táblázat szerint veszik ki részüket:

K a t e g ó r i a	1584	1612	1634	1656	1711
1-40 kereszt	27	19	40	48	44
41-100 kereszt	39	38	41	33	42
101 és több kereszt	34	43	19	19	14

A mezőgazdasági üzemek száma területük nagysága szerint osztályozva:

Terület sessióban	Az üzemek száma			
	1723	1731	1747	1753
1/2	24	22	55	227
1	50	38	64	219
1 1/2	13	12	18	4
2	21	22	20	3
2 1/2	11	14	15	2
3	19	11	7	2
3 1/2	3	8	11	
4	3	4	9	
4 1/2	5	2	3	
5	3	5	4	
5 1/2	7	3	3	
6	2	1		
6 1/2	1			
7	2	4	1	
7 1/2		1	1	
8	1		2	
8 1/2			1	
9	2	1		
Az összes üzemek	167	148	212	457
Sessio összesen	356	324	380 1/2	355 1/2

A bor a feudális gazdaságban is tipikus kereskedelmi cikk. Csak kis részét hagyták meg a termelők saját szükségletre. A termelés egésze és a különböző nagyságu üzemeknek a termelésben való fluktuáló részvétele a piac fejlődésének, illetőleg stagnálásának a mutatója. Természetesnek vehetjük, hogy a kis üzemek a termelésben kismértékben vesznek részt, és így a nagy üzemek termelése és számbeli fejlődése hűen mutatja a piac helyzetét. Nagyszombatban a XVII. század derekáig növekszik a 100 akónál több bort termelő üzemek száma. Ezek az üzemek állítják elő a kitermelt bornak több mint felét. Ez, továbbá a termelés fokozódása azt igazolja, hogy a boreladás feltételei a XVII. század végén és a XVIII. század első felében nagyon kedvezőek. Ebben az időszakban, azaz a XVIII. század elején és derekán a termelés nagyobb üzemekben való koncentrálására törekvő irányzat figyelhető meg. A kereskedés ösztöne ebben az időben a legnagyobb intenzitással jelentkezik, és ennek eredménye, hogy a kis üzemek részvétele a termelésben nemcsak csökken, hanem a kis üzemek száma is csökken. Az áruforgasztás konjunktúrájának kicsúcsosodó időszakára tehát nem kedvez a kis üzemeknek, a termelés a nagyobb egységekben összpontosul. Ki kell emelnünk azt is, hogy a konjunktúra idején a 10 akónál kevesebb bort termelő, önellátó üzemek száma tartósan csökkenő irányzatot mutat. A fogyasztás depressziójának időszakában, amint azt a XVIII. századbeli adataink tanúsítják, elsősorban a nagy üzemek szűnnek meg. Sokkal kisebb mértékben érzik meg ezt a kicsi és a közepes üzemek; 1711-ben a termékek 47 %-át, 1746-ban pedig 91 %-át adják. A fogyasztásban beállt válság idején, ha az hosszabb tartamu, az önellátás jellegzetes vonásai alakulnak ki.

A mezőgazdasági termelés, ahogy az általában feltehető, kevésbé van kitéve a kereskedelmi viszonyok hatásának. Elsősorban a termelő szükségletének kielégítésére szolgál, s csupán a felesleg kerül piacra. Amint adataink elárulják, a termelés fejlődését nagymértékben befolyásolja a fogyasztás is. Ha figyelemmel kísérjük a lakosság számának a növekedését is, csupán az említett okkal indokolhatjuk a mezőgazdasági termelés 1634. évi, de főleg 1656. évi nagyfokú hanyatlását. A fogyasztás konjunktúrája idején, adataink tanúsága szerint az 1584. és 1612. évben a gabonatermelésben ugyanaz az irányzat mutatkozik meg, amelyet már a szőlőtermeléssel kapcsolatosan észleltünk: a kis üzemek száma, valamint részarányuk a termelésben lényegesen csökken. A nagy üzemek száma növekszik. A depresszió időszakában ezzel ellentétes tendencia érvényesül: a kis üzemek részaránya a termelésben növekszik. A közepes nagyságu üzemek az egész termelésben viszonylagos stabilitást mutatnak ki.

A XVII. század első harmadában a mezőgazdasági termelésben nagy változás áll be, mivel Nagyszombat közelebbi és távolabbi környékén a földművesek számára az eladási lehetőség csökken. A korlátozott mennyiségű gabona termesztésének fel-

adata a közepes és kis üzemekre hárul, s a termelés jellegzetessége elsősorban az önellátásra való törekvés. Ez a helyzet a XVIII. század derekáig nem változik, sőt a föld 1748. évi repartíciója állandósítja.

A mezőgazdasági és szőlőtermelés Nagyszombat gazdasági és szociális fejlődésében rendkívül fontos szerepet játszott. A város lakosságának aránylag nagy része kizárólag ezekkel a termelési ágazatokkal foglalkozott, esetleg a kettő közül az egyikkel. 1579-ben 89 fő csak boradót fizet, 52 fő csak gabona után fizet adót, és 96 fő gabona és bor után fizet. Ez a 237 adófizető az összes adófizetőnek kb. 30 %-a. 1584-ben az ebbe a kategóriába tartozók száma nagymértékben növekedett. Gabona és bor után 153 fő fizet adót, csak boradót 97 fő, és csak gabona után adót 78 fő fizet. Az említettek részaránya az adófizetők között 36 %-ra emelkedik. A mezőgazdasági termelés csúcspontját a XVI. század végén éri el. 1612-ben földadót még csak 225 személy fizet.

1584-ben 40 akónál kevesebb bor után 79 fő fizet adót, 1612-ben ezek száma 59. A közepes szőlőgazdák száma 10-ről 17-re, a nagy szőlőgazdák száma pedig 7-ről 9-re emelkedik. Meghökkenően csökken ezzel szemben azok száma, akik csak gabona után fizetnek adót. 1584-ben 61 a kisparaszt, 1612-ben csak 29, ugyanakkor a középparasztok száma 12-ről 5-re csökken. 1612-ben 3 nagyparasztot adóztatnak, 1584-ben egyet sem. Azoknak a gazdáknak a száma, akik 40 akónál kevesebb bor és 40 keresztnél kevesebb gabona után fizetnek adót, 1584-ben 65, 1612-ben pedig csak 27. A 41-100 keresztt gabona után adózók száma 1584-ben 60, 1612-ben csak 34. Akik 100 akónál több bor vagy 100 keresztnél több gabona után fizetnek adót, azok száma az 1584. évi 29-ről 1612-ig 41-re emelkedett. A XVI. és XVII. század fordulóján a koncentrációra törekvő irányzat érvényesül. Sok kis szőlőgazda és kisparaszt eltűnik az adóregiszterekből, ennek magyarázatát adja nagyrészt a csak házadót fizetők számának nagyfokú növekedése. A volt földtulajdonosok házukat többnyire megtartották.

A földművelők létszámának csökkenése a XVII. század első harmadában sem szűnik meg. 1634-ben csupán gabonát 14 fő, gabonát és bort 75 fő, és csak bort 82 fő termel. A gabonatermesztés hanyatlóban van, a kis és közepes üzemek főlénybe kerülnek.

A XVII. század derekán a mezőgazdasági termelés igen alacsony fokot ér el. Az összes földművelő 44 %-a szőlőtermelő, 49 %-a gabonát és bort termel, és csupán 11 gazda termel kizárólag gabonát. Az összes gazdaságok 55 %-a kis üzem. 1634-ben 6 olyan üzemet adóztatnak, amelyik 200 akónál több bort termel, 1656-ban az ilyenek száma 20.

A XVIII. század elején a bortermelés is nagyfokú hanyatlásnak indul. Kizárólag bortermeléssel a gazdák 25 %-a foglalkozik. A mezőgazdasági termelésben a XVII. század első

harmadában mutatkozó trend továbbra is érvényesül. A kizárólag gabonát termelő személyek száma az 1656. évihez viszonyítva 28 %-kal csökken. A termelést többnyire kis egységekben végzik, az összes gazdaságok alig 20 %-a közepes nagyságu. Ebben az időben mut a mezőgazdasági és szőlőtermelés a legalacsonyabb színvonalra. kb. 150 éves időszak folyamán. A megadóztatott gazdák száma, az említett időszakban fordított arányban növekszik azok számával, akikre csupán házadót vetnek ki. Ezek kategóriája képviseli többségében a lakosság szegény rétegét, mivel a stagnálás kiszorította őket a mezőgazdasági termelésből.

A XVIII. század derekán a mezőgazdasági termelésben nem áll be nagyobb foku fellendülés. Az adatok szerint nyilvánvaló ennek az ágazatnak önálló jellege. 1723-ban a gazdaságok 44,5 %-a a kicsi, tehát 12 holdon aluli, 27 %-a a közepes, vagyis 18-30 hold közötti üzemek közé tartozik. 1731-ben a gabonatermelésben 45,5 %-ban kis, és 32,5 %-ban nagy üzemek vesznek részt; 1747-ben a kis üzemek a termelő üzemek 56,7 %-át, a közepesek pedig annak 25 %-át teszik ki.

Az 1748. utáni fejlődési irányzatok megállapítása céljából elsősorban megadóztatott földterületek változásait figyeljük meg. 1753-ban 4338 holdnyi sessió esik adóztatás alá, ezenkívül 472,5 holdnyi irtványföld, tehát összesen 4810,5 hold; ebből 1804,5 hold van olyan tulajdonosok birtokában, akik más után nem fizetnek adót. 166 földművelő közül csupán 12 művel 12 holdnál többet. 1770-ben ennél több földművest tartanak nyilván, mégpedig 180 főt. 1753-ban 166 volt a számuk. Közülük egész sessió tulajdonosa 91 személy, 3 főnek személyenként 1 és fél, 4 főnek 2-2, és 3 főnek személyenként 2 és fél sessiója van. 505 hold irtványföldből 263 holdat művelnek meg a gazdák. A 4771 holdat kitevő földterület 13 %-a az 1-1 sessiónál többet birtokló gazdák kezében van. Nyilvánvaló a nagyobb üzemek létrehozására irányuló tendencia. Hat földművelő birtokában több mint 30-30 hold irtványföld van. A gabonapiac fejlődő irányzatot mutat, ami főképp a lakosság kereskedő tevékenységének az eredménye. 1711-ben az elővárosokban 11 "alódiát", azaz gazdasági udvart adóztatnak. 1786-ban már 77 ilyen udvarra vetnek ki adót. A fejlődésre vall az is, hogy egyre több a megadóztatott háziállatok száma. 1770-ben 312 tehénre, 75 üszőre, 21 lóra (a fuvarosok lovain kívül) vetnek ki adót, 1786-ban 278 tehén, 62 üsző, 179 ló és 56 ökör után fizetnek adót. A megadóztatott föld egy újabb fajtája lép előtérbe, az ún. "terra fiscalis", mégpedig összesen 414 hold. Ez olyan föld, amelyet a város adott el néhány polgárnak. Összesen 5227 hold földre vetnek ki adót.

1786-ban 6-6 holdja 56 földművesnek, 12-12 holdja 76-nak, 18-18 holdja 3-nak, 24-24 holdja 2-nek, és 36-36 holdja 2-nek van sessióként. Az irtványföld és az ún. terra fiscalis tulajdonosai a következőképp osztoznak a földeken:

5 holdnál kevesebb van 5 főnek, 6-10 holdja van 9 főnek, 11-15 holdja 8 főnek, 16-25 holdja 7 főnek, 26-50 holdja 9 főnek, és 50-nél több holdja 2 földművelőnek van. Az összes földtulajdonosok közül 14 főnek van több mint 50 holdja. A nagyobb birtokok létesítésére irányuló tendencia nyilvánvaló.

A XIX. század elején a mezőgazdasági termelés kedvező trendje erősödik. Növekszik azok száma, akik kizárólag mezőgazdasági termeléssel foglalkoznak: az összlakosságnak majdnem egy negyedrészt teszi ki, vagyis többet, mint a XVII. és a XVIII. század elején. 1809-ben összesen 5616 hold földre vetnek ki adót; ez az 1786-i állapotokhoz viszonyítva 9 %-os növekedést jelent. Az elővárosokban 104 gazdasági udvarra, az az kertre vetnek ki adót. Az elővárosok ingatlanaiból származik az egész város adóbevételének 6,5 %-a. Gazda (oeconomus) jelzővel jelöli a regiszter a város 133 lakóját. Közéjük sorolhatunk még 14 kertészt, 6 földbérletet és még 45 adózót, akik az elővárosokban laknak, és nem művelnek sessióhoz tartozó földet. A mezőgazdasággal foglalkozik továbbá, mégpedig a saját költségére, a város 21 funkcionáriusa vagy hivatalnok és 3 ügyvéd. Az adófizetők többi csoportjából 168 fő birtokol földet. 1809-ben a város lakosságának kb. 40 %-a foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. Irtványföldet és un. terra riscalis-t többen birtokolnak, mint 1786-ban, a nagyobb birtokok létesítésére irányuló tendencia megszűnik.

A XIX. század második felében a földművelők aránya az összlakosság számán belül emelkedik. Az elővárosokban 121 udvar és 33 kert után fizetnek adót. A sessiók terjedelmének 54 %-a a földműveléssel foglalkozó adófizetőké. Az övék az irtványföldek és az un. terra fiscalis 82 %-a vagyis 965 hold. A gazdasági udvarok tartozékaként még 316 holdra vetnek ki adót, ebből 241 hold földművesek birtoka. A földművesek összesen 3872 holdat birtokolnak, közülük 107 személy 6-6 holdat, és 105 személy 12-12 holdat. 62 család kezén van 1970 hold. 3 család több mint 100-100 holdat birtokol, 11 családnak 81-100 holdas és 15 családnak 51-80 holdas birtoka van. Kb. a földterület egynegyede néhány család kezében összpontosul. A föld 1748-ban véghezvitt repartíciója az egyes házakhoz továbbra is érvényben van, de ez az egész megadóztatott földterületnek csupán 77 %-ára vonatkozik. A többi 23 % nagyrészt néhány család kezén van.

Összefoglalás

Tudatában vagyunk annak, hogy a felhasznált forrásanyagban rejlt valamennyi lehetőséget nem merítettük ki. Forrásanyagunk elemzésének célja Nagyszombat város szociális-gazdasági strukturájában a késői feudalizmus idején beállott fejlődési alapirányzatok meghatározása volt.

Nagyszombat lakosságának abban az időben, amikor az a környék egyik legjelentősebb városa volt, legfőbb jövedelmi forrását a mezőgazdálkodás, a szőlőtermesztés, az iparüzés és a kereskedés alkotta. A gazdasági tevékenység említett ágazatainak a fejlődésétől függött a szociális struktúra fejlődése. A nagyszombati lakosság összetétele a XVI. század utolsó negyedében viszonylag magas gazdasági színvonal kifejezője. Nagyszombat ebben az időben a bel- és külkereskedelem jelentős központja, az iparosok a lakosság egészében nagyszámú és jómódu csoportot alkotnak, és a gabona- s bortermelés is magas színvonalat ér el. A lakosságnak kb. 40 %-át az iparosok és kereskedők alkotják, egyharmadát a földművelők és szőlőművesek, végül kb. 25 %-át a vagyontalan és kvalifikálatlan egyének. A kereskedésből és iparüzésből bevett jövedelmet föld vásárlásába fektetik, a föld biztos jövedelem forrása, és az iparosoknak és kereskedőknek kb. 70 %-a birtokol földet.

A XVII. század elején a várcsi lakosság struktúrájára bizonyos kedvezőtlen befolyások hatnak. Számuk lassabban növekszik, az iparosok és kereskedők részaránya csökken, ugyanúgy a szőlőtermelők és földművelők aránya is. A föld birtoklásában intenzív koncentrációs folyamat játszódik le, a kis gazdaságok száma nagymértékben csökken. Ezzel szemben nagy területi egységek létesülnek. Bizonyos koncentrációs folyamatot az ipari termelésben is megfigyelhetünk. 1584-ben kb. az adófizetők felének volt földje, 1612-ben már csupán ezek 35 %-ának.

Súlyosabb termelési és fogyasztási válságról a XVII. század elején aligha beszélhetünk. Az iparosok bevétele a földművesekéhez és szőlőtermelőkéhez képest csökkent, a földszerezés nehezebb, mint azelőtt. A társadalomban ellentétek kialakulására irányuló tendencia jelentkezik. A nagybirtokok létesítése sok befektetést igényel, s ezért a készpénzt megvonják a termelési folyamatától, ez viszont káros hatással van a kereskedelemre.

A XVII. század első harmadában a társadalom struktúrájában ellentmondások keletkeznek. Ugrásszerűen kisebbedik a személyi és házádot fizetők száma, ugyanakkor a földművelők, főleg a parasztok száma 25 %-kal csökken. Előtérbe kerül a bortermelés. A kereskedés a prosperitás időszakát éli, 75 %-kal több a kereskedő adófizetők száma, mint 1612-ben. Az iparosok száma szintén 75 %-kal növekszik. A kereskedők és iparosok az összlakosságnak kb. 45 %-át teszik ki. Ezen a téren főleg a kis üzemek fejtenek ki tevékenységet. A bortermelésben 80 %-ban a kis birtokosok vesznek részt. Az ipari termelésben ugyancsak a kisiparosok vannak az élen, és csupán az iparosok felének van földje. A kereskedők kategóriájában túlsúlyban vannak a kis- és közepes kereskedők. A kis mezőgazdasági üzemek száma a nagyobbak rovására növekszik, és az iparosok, valamint a kereskedők kezükbe kaparintják a földművelők birtokának egy részét. 1612-ben az összes mezőgazdasági üzem 53 %-a

a földművelők kezén van, 1634-ben már csupán 38 %-a, 1630 körül két jellegzetes városi ágazat prosperál: az iparosság és a kereskedelem, és pedig a kis és a közepes üzemek vannak főként. Az egész mezőgazdasági termelésben érezhető a hanyatlás. Ez a jelenség aligha jellemző csupán a városra és a legközelebbi környékére. A feudális gazdaság alapvető ágazatában beállt stagnálás válságos jelenségeket idéz elő egyéb ágazatokban is; ennek kezdetét észlelhetjük a XVII. század derekán.

1656-ban a korábbinál sokkal kevesebb adófizetőt tartanak nyilván. Ez a számbeli fogyatkozás elsősorban a lakosság legaktívabb csoportjainak, az iparosoknak, a kereskedőknek és a személyi adó fizetőinek körében feltűnő. A földművelők létszáma változatlan, de lényegesen növekszik a csupán házadót fizetők száma. A gabonafélék termesztése továbbra is nagymértékben csökken. A bortermelést - elsősorban a nagy üzemek - egy kissé fellendítik. Az ipari termelés, amely az 1634-ben nyilvántartott iparosok 75 %-ának kezében van, nagyobb műhelyekben összpontosul; ebből arra következtethetünk, hogy az ipari termelés terjedelme az iparosok számának csökkenésével nem hanyatlott. Az iparúzésből származó jövedelem ugyan kisebb, mint azelőtt, ezt az a tény is igazolja, hogy a földtulajdonos iparos kevesebb lett. A kereskedők száma 30 %-kal csökkent. A bortermelés, amely ebben az évben a legmagasabb fokot éri el, bizonyos mértékig korlátozza a mezőgazdasági termelésben bekövetkezett stagnálás kedvezőtlen hatását.

A stagnálás a mélypontra a XVIII. század elején süllyedt. A lakosság létszáma csökken. A város a falai közé összpontosítja főképp a kisparasztokat és a szőlőműveseket, az alkalmazott iparosok egy részét, továbbá sok szakképzetlen és rendszeres jövedelemmel nem rendelkező egyént. A válság elsősorban a kereskedőket érinti. 1711-ben csupán 37 kereskedőre vetnek ki adót, ezeknek is kb. a fele vásári árus és szatócs.

A gazdaság stagnálása még néhány évtizeden keresztül tart. A mezőgazdasági és szőlőtermelés nem fejlődik, ugyanugy a kereskedelmi tevékenység sem. Kivétel csupán az ipari termelés. 1731-ig az iparosok száma kb. 50 %-kal növekszik, s az iparosok felét prosperálónak tekinthetjük. Az ipari termelés fellendülésének köszönhető, hogy a város lakosságának a száma is megnövekszik. Ez a trend később is érvényesül, s a XVIII. század derekán a megadóztatott lakosság 42 %-a iparos.

Nagyszombat a XVIII. század derekán az ipari termelés jelentős központjává válik. Főleg a textiltermelő és -feldolgozó szakmák indulnak virágzásnak. Az ipari termelés fellendülésével fellendül a kereskedelem is. A XVIII. század derekán süllyed mélypontjára a bortermelés terén már a XVII. század végén jelentkező válság. 1746-tól bort már nem adóztatnak. 1748-ban adminisztratív intézkedéssel a földbirtoklás

terén visszaállították az eredeti állapotokat, minden polgári házhoz egyenlő területű földet csatoltak. Ez a beavatkozás, amint azt a későbbi fejlődés igazolta, szerencsés megoldás volt, mert sok család számára biztos jövedelmi forrást nyújtott, és segítette átvészelni a válságos időszakot, amely a XVIII. század utolsó harmadában az ipari termelést és a kereskedelmet sújtotta.

Ebben az időszakban csökken az iparosok és a kereskedők száma, ugyanakkor csökken a város összlakosságának létszáma is. 1786-ban az adófizetők 59 %-a a legkisebb adótételt fizeti. Az összlakosság alig 29 %-a iparos. A fellendülés irányzata csupán a mezőgazdasági termelésben jelentkezik. Ez feltétlenül összefügg az egész vidék lakosságának létszámnövekedésével.

A XIX. század elején - elsősorban a háborús konjunktúra eredményeként - a gazdaság általában fellendül. A város lakossága szaporodik, a vagyonátlag növekszik. Az összlakosság 59 %-át az iparosok és kereskedők alkotják; az iparosok száma az 1786. évihez viszonyítva 32 %-kal emelkedett. A XIX. század elején az iparosság tradicionális egybekötöttsége a mezőgazdasági termeléssel megszakad, már sokkal kevesebb iparos birtokol földet. Az egyes ágazatok specializálódásra törekcszenek.

A XIX. század első felében, valószínűleg a béke helyreállása után, az ipar és kereskedelem fcllendülési irányzata megszakad. 1840-ben a kereskedők és iparosok vagyonátlagja kisebb, mint 1809-ben volt, és ha számításba vesszük a lakosság, valamint az adófizető iparosok és kereskedők számának növekedését, a két ágazat stagnálásáról is beszélhetünk. Az iparosoknak - és ebben hozzájuk csatlakoznak a kereskedők is - megválása a földtől folytatódik. Már a kereskedők 80 %-ának és az iparosok 72 %-ának nincs földje. Ami a földbirtoklást illeti, a nagyobb birtokok alakítására irányuló tendencia mutatkozik meg. Az iparostermelés és a kereskedelem különválása a földbirtoklástól Nagyszombat város szociális-gazdasági fejlődésének legjelentősebb eredménye a XIX. század első felében.

Štefan Kazimir

Jegyzetek

1. Okresný Archiv, Trnava (Nagyszombati Járásí Levéltár) - Nagyszombati Városi Levéltár - Contributionális. A továbbiakban NVL.

2. 1 capetia - 80 kéve (Nagyszombat város regisztere a tizedekről, 1648, NVL.

3. NVL - Conscriptiones.

4. NVL - a Batthanyi-küldöttség iratai 1745-49.

5. Fennmaradt az 1529-es évfolyam, mégpedig a 4 városnegyed közül 3 számára, az 1530-as évfolyam 2 városnegyed, az 1534-es 1 városnegyed, az 1537-es 2 városnegyed, az 1539-es 1 városnegyed, az 1546-os 2 városnegyed, az 1548-as 1 városnegyed, az 1556-os mind a 4 városnegyed és az 1558-as 1 városnegyed számára.

6. Minthogy az 1529-es évfolyam csupán 3 városnegyed számára tartalmazza a kimutatást, a 4. negyed kimutatását az előző évfolyamból vesszük át.

7. Békesi Emil, A nagyszombati kalmár czéh szabályai 1547 és 1604-ből és régi jegyzőkönyve 1556-1651-ből. Történelmi Tár 1883, 169 an.

8. NVL - Rationes camerae.

9. NVL - 1746-47-beli statutumok.

BERNOLÁK (1762-1813) ÉS A SZLOVÁK ÉBREDEÉS KEZDETEI

Marxista tudományunk feladata, hogy megtisztítsa Bernolák életművét a burzsoá ideológia által ráarakott színektől és bemutassa az objektív történeti valóságot. A szlovák marxista történészek - egyetértésben a cseh történészekkel - ma már méltányolják a szlovák nyelvnek, mint írott nyelvnek Bernolák által elvégzett szabályokba foglalását, minden olyan törekvést, legyen az az övé vagy követőié, amely a szlovák irodalom fejlesztésére irányult és általában mint kétségek nélkül haladó jelenséget értékelik a Bernolák és követői által kezdettől fogva hirdetett koncepciót a szlovákság törzsi vagy nemzeti függetlenségéről. Ez, természetesen, nem jelenti azt, hogy a Bernolák-mozgalom egyedi képviselői társadalmi és politikai felfogásának kevéssé haladó voltától, vagy esetleg reakciós jellegétől eltekintենek vagy elsiklanának felette. A Bernolák-mozgalom eredete és fejlődése szorosan kapcsolódik a feudáliskori szlovák nemzet egész gazdasági, társadalmi és kulturális-politikai helyzetének polgári nemzetté való minőségi átváltozásához. Bernolák maga objektíve olyan történeti irányzatokat valósított meg, amelyek épp az ő idejében értek be. Stur valójában ennek fényében vizsgálta a szlovák nyelv szabályokba foglalását és kijelentette, hogy erre a vállalkozásra "nem egyéni szeszély indította, hanem hűsége ahhoz, ami a nemzet sajátja és meggyőződése, hogy a szlovákság csak akkor juthat el valahova, ha saját nyelvéből indul ki. [25]

II. A felvilágosodás kora, II. József hatása és a szlovák nemzeti ébredés kezdetei

Régóta érződött annak szüksége, hogy meghatározott helyesírási szabályokat kapjon az a "magyar szlovák" nyelv, amelyet a tanult szlovákság jórésze beszélt és írott nyelvként használt - szögeztek le Bernolák disszertációjának első szavai. "Mostanig - írja Bernolák - a szlovák nyelv sok magyarországi kedvelőjében forró és dicséretes vágyként élt az óhaj, hogy akadjon végre valaki az annyiféle tudományban járatos emberek között, aki hajlandó egy időre félretenni a fontosabb és tudományosabb jellegű munkákat, hogy figyelmét arra fordítsa és tudományos érdeklődését afelé a cél felé irá-

nyitsa, hogy a szlovák nyelv helyesírási és kiejtési szabályait kidolgozza és e nyelvet megtisztítsa azoktól a kiejtési és helyesírási hibáktól, melyeket a cseh nyelv befolyása okozott benne. [26] E szavakat olvasva akaratlanul is felmerül bennünk a kérdés: kik voltak ezek az emberek, mi volt a fő indítók, mely Bernolákot történelmi akciójához vezette. Ez a probléma keltette fel az ifjú Ján Hollý érdeklődését abban a korszakban, amikor az új szlovák nyelvet már szabályokba foglalták és ő maga sikerrel próbálta azt ki, erre a nyelvre fordítva le régi költők verseit, egy csapásra híressé válva ezzel mind a szlovákoknál, mind a cseheknél. Egyik levelében, melyet protektorának, a Bernolák-mozgalom egyik szemtanujának, J. Palkovičnak írt, azt kérdezi, vajjon helyes-e Jungmann állítása Cseh irodalomtörténetében, ahol azt írja, Bernolákot az vezette az új írott szlovák nyelv bevezetésére való igyekezetében, hogy a központi papnevelde könyvtárában néhány régi bibliát talált, melyeket, szerinte, szlovák nyelven írtak. Palkovič röviden azt válaszolta Hollý ugyanazon levelének a hátlapján, hogy "az igazi ok József császár rendelete volt arról, hogy művelni kell a nemzeti nyelveket". [27] Nem kétséges, hogy Palkovič állításban van némi igazság, de távolról sem ez a teljes valóság. Számtalan komplex ok éreztette itt befolyását. J. I. Bajza például (1755-1836) a fenti rendelet közreadása előtt, már 1782-ben rátért a szlovák nyelv használatára, a szlovák nyelven való írásra, noha nyelvjárása eltért Bernolákétól. [28] Az új írott szlovák nyelv érdekében megindult egész u.n. Bernolák mozgalom, beleértve a Bernolák-féle szlovák nyelvet, elsősorban a XVIII. század felvilágosodási és nemzeti ébredési hullámából és forrongásából fakadt. II. József rendelete a nemzeti nyelvek kötelező használatáról a közös szemináriumokban csak némileg meggyorsította ezt a folyamatot. De előbb vagy utóbb e rendelet nélkül is rá került volna a sor.

Valójában a régi feudális társadalmi rend már a XVIII. század derekától kezdve súlyos és gyakorlatilag győgyithatatlan válságba jutott még a szlovákoknál is, ez elsősorban a robotmunka gyors csökkenésében nyilvánult meg, de mint egy rosszindulatu daganat, fokról fokra terjedt a gazdasági és társadalmi élet minden területén. Míg azonban a feudális urak elégedettek voltak az adott helyzettel, addig a bécsi udvar magára vállalta a kezdeményezést, hogy a régi társadalmi rendet kigyógyítsa betegségeiből, felszámolja a legkirívóbb, megkövesedett középkori szokásokat. A felvilágosodás és az abszolutista reformok kora már Mária Terézia idejében elkezdődött és II. József uralkodása alatt ért tetőfokára. Különösen ez utóbbi uralkodását jellemzik viharos változások. A türelmi rendelet, a jobbágyág eltörlése, udvari reformok, a holt latin helyett a német nyelv bevezetése az iskolákban, a mélyreható beavatkozás az egyház külső és belső életébe és számtalan császári rendelet a szlovákoknál az élet szinte minden vonatkozását érintette, szétrombolva itt is a feudális és - sokak szerint - Isten által szentesített

társadalmi rend rothadó elemeit. Különböző felfogások kristályosodtak ki. A fő- és köznemesség, az egyházi hierarchiával karöltve, makacsul ragaszkodott a régi rendhez és elszántan szemben állt minden változással. II. József türelmi rendeletével megnyerte a protestánsok rokonszenvét. A városi polgárság körében is voltak hívei. II. József "zsarnoksága az elvek terén" a népi, vagy esetleg birtokos eredetű városi értelmiségben talált a leglelkesebb követőkre Szlovákiában is, hála legalábbis a maga részéről jószándéku, de demagóg jelszavainak a "közjóról". Tekintetbe véve a korabeli szlovák értelmiség társadalmi strukturáját, a papok, katolikusok és protestánsok egyaránt, többnyire szintén érintve voltak. A pozsonyi várban a közös szeminarium 1784-től kezdve fő melegágyává vált a józsefi "felvilágosodásnak" és a szlovák reformprogram abszolutista eszméinek, melyek fő célja "olyan papok nevelése volt, akik megértik a népet és hasznos polgárok". Vagy ötszáz fiatalember tanult itt, közel a felük szlovák, akik a történelem során első ízben kerültek össze ennyien a mai Szlovákia minden részéből. Mindez erősen befolyásolta nemcsak a jozefinista eszmék terjedését, de hatott az új, írott szlovák nyelv jellegének kialakulására, és végül a Szlovák Tudós Társaságnak a Felvidék minden tájára kiterjedő, erjedő erőként való megalakulására. Ezzel azonban később fogunk foglalkozni.

A felvilágosodás eszméi és a jozefinista reformok által kiváltott viharos forrongás oda hatottak, hogy a szlovák irodalom eddig szűk és főleg vallási jellegű horizontja hamarosan gazdasági, társadalmi, kulturális vagy akár tisztán emberi elemekkel kezdett bővülni. A nyelv és a művészetek iránti igény olyan erős lett, mint soha azelőtt. A felvilágosult szlovák ember lerázta magáról a középkori egyházi fegyelem szorító jármát és igyekezett magába szívni az új idők szellemét. Az ifju Fándly kortársai nevében méltatja ezt a jelenséget és optimistán úgy véli, hogy "egy sáros kor-szak, századok sötétsége után végre felhasadt a felvilágosodás hajnala". [29]

A szlovákokhoz már a XVIII. század derekán (-néha közvetlenül forrásaikból,-) eljutnak az új, modern áramlatok Montesquieu, Rousseau, Voltaire és mások jólismert eszméi, de többnyire Mária Terézia és II. József felvilágosult abszolutizmusa révén, melynek ideológiájából alaposan kiirtották a forradalmi elemeket. [30] ...

Míg a felvilágosodás katolikus szlovák hívei körében inkább Bécs kulturális befolyása érezhető, a protestáns intelligencia az európai felvilágosodással kerül kapcsolatba - főleg a német egyetemek "felvilágosult abszolutizmusa-nak" szűrőjén át, - otthon viszont szintén lelkes követője és támogatója lesz a józsefi reformoknak. [32] Egy protestáns értelmiségiekből álló csoport, élükön a besztercebányai plébánnal, O. Plachy-val, már 1785-ben felvilágosult társa-

ságot alakított, Societas slavica néven és egy havonta megjelenő folyóirat kiadását indította meg - Staré noviny literáriumi címmel, (Az irodalomtudomány régi tárháza, Besztercebánya, 1785-1786.) telítve az új felvilágosodás és az ébredő korszak szellemével.

Nagyon jellemző és kétségtelenül haladó vonása a szlovák nemzeti ébredésnek a XVIII. sz. 80-as éveire eső kezdeti korszakában a felvilágosodás eszméinek egyesülése és összekapcsolódása az ébredés, ujrászületés törekvéseivel. Semmi esetre sem lehet véletlen ez az egybeesés. Ennek megvannak az objektív társadalmi okai. Ez kapcsolatban van a szlovák értelmiség új generációjának előtérbe kerülésével és részben a városi polgárság növekvő aktivitásával; II. József a nemesség és az egyházi hierarchia bizonyos privilégiumai ellen indított harcával függetlenségi illuziókat ébresztett bennük, elősegítette foglalkozásbeli büszkeségük megnövekedését és felébresztette társadalmi ambícióikat. Mindez többek között a nemzeti öntudat formájában jelentkezik, mely ebben az időben éli reneszanszát és ébredő lelkesedésben teljeseedik ki.

1780-ban a nyugat-szlovákiai Kuklóban született Juraj Papánek kiadta az első szlovák történelmet Historia gentis Slavae. De regno regibusque Slavorum címen. Közvetlenül utána a kelet-szlovákiai születésű pozsonyi tanár, Juraj Sklenár tudományos tézist adott közre, mely a Nagy Morva Birodalom kiterjedésével, határaival foglalkozik és ebben komoly vitára kel a magyar történész Katona Istvánnal. [33] Vitájuk hangja a bizonyíték, mennyi ellenségeséggel és bizalmatlansággal volt telítve mindkét oldal. Papánek Historia gentis Slavae c. műve tipikus terméke a barokk történetírásnak. Írásával a szerzőnek elsősorban az volt a célja, hogy megvédje a szlovák nemzetiséget, a szlovákokat, a feudális "natio Hungarica" keretein belül (ez késztette Sklenárt is arra, hogy tollat ragadjon) - de Papánek a felvilágosodás nemzedékét nem annyira munkája védelmező jellegével nyerte meg, mint a szlovákok dicső múltjának leírásával, akik "a szlaven nemzet" részei. A katolikus pap Juraj Papánek sok dicséretet kapott a protestáns lelkész Ján Hrdlička részéről, aki a szlovák nemzetről szóló, a Staré noviny-ban megjelent cikkében bőséges kivonatot adott közre Papánek könyvéről és "nem talál elég dicsérő kifejezést, hogy megadja e munkának a neki járó méltatást". Semmiféle kritika nem illetheti e könyvet, melyet minden szlováknak el kellene olvasnia, - "mert szlovákokról szól". [34] Történelmi áttörésnek vagyunk itt tanúi. Látjuk, hogy kezd megtörni a még bizonyos megnevezések körül, amelyek miatt még nemrég elszánt küzdelem folyt; a nemzeti ideológia és kultúra alapján létrejöttek az első kapcsolatok.

A szlovák nemzeti újraébredés egyik legjellemzőbb vonása, kezdeti korszakában, a nemzeti múlt felé vonzódás mellett a nyelv iránti érdeklődés. Ján Hrdlička közreadta a Staré noviny-ban jólismert cikket: Vznosenost' řeči české neb

vubec slovenské - (A cseh vagy szlavon nyelv méltósága) - ez tele van védelmező igyekezettel, de az ébredés, az újjászületés szellemével is. Hrdlička apológiájának ideológiabázisát a szlovák népről kialakított hagyományos koncepció alkotja, "mely az északi tengertől a déliig terjedt" [35] (Az angol szövegben szószerint - tévesen - : "from the boreal to the septentrional sea" - [35] az északi tengertől az északi tengerig.) és e nemzetről szólva beszél "a szlavon-cseh" nyelvről, melynek a szokásos dicsőítések formájában leírja ősi gyökereit, elterjedtségét, kellemes, tetszetős, hasznos voltát, stb. Hrdlička Méltóságában (és ezzel találkozunk A szlovák nemzet c. cikkében is) két új és fontos momentum szerepel: éles bírálattal sújtja azokat, akik szégyenlik nyelvüket, "mert a szlovák nyelv a parasztok nyelve" [36] - itt már elsősorban a plebejus származású tanult ember tesz öntudatosan hitet hivatása és a néphez való tartozása mellett - másodsorban pedig az ébredés hangjai csendülnek fel benne. "Igy hát, drága szlovákok - biztat Hrdlička - emeljétek fel fejteket, mert közel megváltástok ideje. A fűgefá rügvezik, így közel már nyaratok, melyben újra virágozni fog nyelvek méltósága." [37] A XVIII. sz. első felében semmi hasonlival nem találkozunk és nem is találkozhatunk az idősebb szlovák tudósok körében: J.B. Magin-nál, S.Timon-nál vagy M.Bél-nél. A szavak értelme szimbolikus, szimbolikusan jelentik be a szlovák nemzet fejlődésében az új korszak érkezését - átalakulását "modern" polgári nemzetté.

Amíg azonban a protestáns értelmiség képviselői, Ján Hrdlička (1741-1810), Juraj Ribay (1756-1812), Štefan Leška (1851-1909), Ondrej Plachý (1755-1810) és még sokan mások a "szláv-cseh nyelv", a cseh nyelv művelését propagálják, a szlovák értelmiség és városi lakosság körében még sürgetőbb hangok hallatszanak a hazai nyelv, a "magyar szlovák" fejlesztése és művelése érdekében. Az ifjú J.I. Bajza, a felvilágosodás eszméitől áttüzesedve, még a Hrdlička-féle 1782-ben kiadott védírat megjelenése előtt szlovák nyelven írt epigramma-gyűjteményt adott nyomdába, Rozličné verše - Vegyes versek címen, kiadását azonban az egyházi hatóságok megakadályozták, az egyházat és a társadalmi viszonyokat érintő éles kritikájuk miatt. [38] Bajza nem bátortalanodott el - a következő évben kiadta René mládenca prihodi a skusenosti - Az ifjú René kalandjai és tapasztalatai c.művének első kötetét, melyben, ami a nyelvet illeti, megpróbálja, ahogy maga mondja előszavában "kiemelni a nyelvből, ami a legjobb és ragaszkodni az eredeti szlovák nyelvhez vezető ösvényhez, lévén az a legészszerűbb, az általános szabályokhoz legközelebb álló, és ezért - ahogy mondja - igyekezni fog, hogy megtisztítsa a szlovák nyelvet mindentől, ami fölösleges, és még attól sem riad vissza, hogy eltérjen a "morva-cseh" helyesírás szabályaitól. [39] Regénye számos helyen bírálja a szlovák irodalom szegényes állapotát, melyet, ahogy mondja, csak néhány imakönyv képvisel; nehezményezi a nyelv területén uralkodó zűrzavart is. Mindezt "őseink romlottsága" rovására írja,

akik, szemben más nemzetekkel, elmulasztották nyelvük művelését, nem őrizték meg a szlovák nyelvet eredeti tisztaságában és épségében. Ezért van az, hogy ő, teljesen tudatában e feladat fontosságának, magára vállalja ezt az uttörő munkát. J.I. Bajza talán az első volt az országban, aki már 1784-ben "zbuditel"-nek nevezi magát, a szlovák nép ébresztőjének, [40] aki már Bernolák előtt kijelenti, hogy ő szlovák nyelven fog írni, "hogy a szlovák nép felismerje, hogy az ő nyelvük is képes rá, igaz, eleinte nehézségek között, hogy az írásművészet eszközeül szolgáljon, hogy kiemelkedjen így a porból, hogy a többi nemzethez hasonlóan elkezdjen valamit, hogy a szlovákok ne idegen könyvekből éljenek, amikor sajátjuk is van". [41]

... Ilyen légkörben jött létre a történelmi elhatározás: helyesírási szabályokba kell foglalni a "magyar szlovákokat". Valószínűnek látszik, hogy az elhatározás kezdeményezője ugyanaz a professzor, a pasztorációs teológia tanára, Michal Kratochvila [50] lehetett. A közös szeminárium fiatal szlovák hallgatói lelkesen fogadták indítványát, mely a szó szoros értelmében felvillanyozta őket. Tagadhatatlan, hogy II. József uralkodása, melyről már beszéltünk, pozitív szerepet játszott itt és a gyakorlati lelkeszi munka kíváncsi talán még döntőbb befolyást jelentettek. A Felvidék különböző részeiből összekerült fiatalemberek tömörülése még intenzívebb tette a különböző szlovák nyelvjárásokat; ezek a fiatal emberek a cseh nyelvet egyáltalán nem is ismerték, így még nyilvánvalóbbá vált, mekkora szükség van egy kulturális és irodalmi nyelv szabályozására. Hogy ez az elhatározás kezdetől fogva, kifelé és befelé egyaránt, tud meggy a gyakorlati és hasznossági szempontokon és konstruktív, nacionalista tartalommal telik meg, látszik többek között azokból az u.n. epistola invitatoria- (meghívó levelek)-ből is, melyeket ugyan-csak prof. Kratochvila küldött szét kiemelkedő katolikus művelt embereknek, felszólítva őket, működjenek közre a készülő műben "a szlovák nyelv helyesírásá"-ban. Sajnálatos módon egyetlen ilyen levél sem maradt ránk, de a válaszok közül - epistola responsoria - a bajmóci plébános, Ondrej Mésáros (1741-1812) válaszát megtalálták. J. Palkovič hagyatékában került elő, A.A. Banik egy téziséhez csatolva, aki A. Bernolák fő segítőitársairól tájékoztat és az u.n. "meghívás" tartalmáról ad némi fogalmat. [51] A levél első sorban arról az elhatározásról számol be, hogy ki akarják adni a szlovák nyelv helyesírási szabályzatát, Cirill és Metód emlékének szentelve. A levél biztat mindenkit, aki szereti a szlovák nyelvet, hogy keressenek régi írott dokumentumokat és járuljanak hozzá a tervbevetett munka előkészítéséhez.

O. Mésáros fent említett levele különösen érdekes dokumentuma annak a patrióta légkörnek, mely a XVIII. sz. 80-as éveiben kialakult, nemcsak Pozsonyban, de minden fontosabb kulturcentrumban is, - ez a légkör telítve van nemzeti öntudattal és hazafias érzelmekkel. Örömmel fogadja az elhatáro-

zást, hogy művelni és javítani kívánják a szlovák nyelvet. Szerinte ezt követeli a nemzetünkhöz és anyanyelvünkhöz fűződő szeretetünk, ezt várják el vallási és egyházi tradícióink és végül "azoknak a fejlettebb nemzeteknek példája, akik nyelvüket, hogy úgy mondjuk, a dicsőség csucsára emelték". Mésáros ugyanúgy, ahogy előtte Bajza is, adótnak veszi, hogy a szlovák nyelv valaha, a magyarok bejövetele előtt, virágzó volt, mikor "hatalmas birodalom volt a szlovákok kezén és más megkülönböztető jeleken kívül az uralkodó nyelv különbözőségével is kiváltak. De miután a magyarok és a németek megdöntötték a szlovák királyságot - folytatja Mésáros - és miután nemzetünket rabszolgaságba süllyesztették, sorsunk ezentúl, és mindazoké, akik magyar uralom alatt éltek, a megfeszített munka volt". Később a latin és részben a magyar kultúra és nyelv terjedése nem segítette elő a szlovák nyelv fejlődését. "Az anyanyelv ebben az időben parlagon hevert és oly szegény volt anyanyelvünk, hogyha valami kis beszédet kellett összeállítani, a cseh nyelvhez kellett folyamodni" - folytatja. Ezért alig várja az időt, mikor már határozott szabályok alapján beszélhet és írhat, és kifejezi meggyőződését, hogy a régi írott dokumentumok tanulmányozása, melyet az epistola invitatoria szorgalmaz, be fogja bizonyítani, "hogy a mi szlovák nyelvünk az igazi anyja minden egyéb, a szlovákokkal rokon nyelvnek". Minden lehetséges segítséget megígér ezen a vonalon. "Hálátlanság lenne hazámmal, népemmel, anyanyelvemmel szemben nem teljes erővel résztvenni e munkában."

Nagyon valószínű, hogy számos ilyen válasz és értékes tanács futhatott be a pozsonyi várba. Tudjuk például, hogy a protestáns lelkész M. Institoris Mošovský (1733-1803) [52] filológiai és egyéb speciális irodalmat kölcsönzött a szeminaristáknak. Azonban a szlovák nyelv helyesírását kidolgozó munka oroszlánrésze a pozsonyi közös szeminárium "patrisztikai filológusaira" hárult, akik közül leginkább kiemelkedett A. Kubica és elsősorban persze A. Bernolák. [53] Mikor végre az 1787-es év közepén napvilágot látott a *Dissertatio philologico critica de litteris Slavorum*, a letűnőben lévő *Presporské noviny* kiadója ajándékként küldte el megmaradt olvasóinak (e célból 36 példányt kapott a pozsonyi Landerer nyomdától és a szeminaristáktól) azzal a megjegyzéssel, hogy ez a könyv "a szlovák nyelv számos kedvelője" együttműködésének gyümölcse. Ezek köszönetet mondanak a szeminaristáknak az ajándékért és elismerésüket fejezik ki, amiért "ennyire tördnek saját nyelvükkel. E szép kezdet után maradjanak szilárdak elhatározásukhoz, folytassák így tovább, de szégyeljék magukat azok a magyar földön élő szlovákok, akik szívesen vennének egy, az övéktől különböző szlovák nyelvet, de akik tettekkkel nem segítik ezt a nyelvet, sem valódi érdeklődést nem fordítanak iránta". [54] Ugyanebben az évben Bernolák elhagyja a szemináriumot és káplán lesz a cseklészi plébános mellett (ma Bernolákovo). Szorgalmasan dolgozik *Grammatica slavica*-ján és *Etymologia vocum slavicarum*-án, melyek közül az elsőt 1790-ben adták ki, a másodikat a következő évben. Már *Grammatica slavica*-jában kijelentette,

hogy "az én szlovák nyelvtanom", mely, ahogy mondja, nélkülözhetetlen a hibátlan szlovák kiejtés és helyesírás szabályokba foglalásához, "készen áll kétszáznál több füzetben, latin, magyar és német magyarázatokkal ellátva és várja a szlovák nyelv pártolóinak jóakarátát". [55] Az új írott szlovák nyelv filológiai alapjai 1790-re teljesen készen álltak.

III. A Bernolák-féle írott nyelv. - A szlovákizáló irányzatok természetes kiteljesedése a feudális kori szlovák nemzetiség fejlődésében. Első komoly esemény a szlovákok modern nemzetté formálódásának folyamatában.

Az új, írott nyelv, a Bernolák-féle nyelv elfogadása 1787-ben fontos kulturális-politikai mérföldkő történelmünkben. Egyrészt egy hosszú korszak csúcspontját jelenti a szlovák nemzet fejlődésében; másrészt olyan tényezők siettettek, melyek egy új, minőségileg más fázist képviselnek a szlovák történelemben. Ez a korszak a szlovák feudális kori nemzet "modern" polgári nemzetté való fokozatos átváltásának kezdetét jelzi, melyre hatott a kapitalista termelési viszonyok alakulása, a feudális feldaraboltságnak, a különböző szlovák vidékek elszigeteltségének a megszüntetése, de természetesen befolyást gyakoroltak rá más nemzeti kulturák hatásai és példái is. A 80-as évek mind katolikus, mind protestáns művelt rétegeinek nyelvművelésre való törekvései, ahogy az egész újjászületési légkör is hasonló társadalmi okokból fakad. De míg a protestánsok arra fordították erejüket, hogy egy elkorcsosult cseh nyelvet, a Biblia nyelvét műveljék, a katolikus értelmiség, történelmi körülmények közrejátszása folytán, melyről később még beszélni fogunk, az önmagából kifejlődött "magyar szlovák" nyelv megszépítésének szentelte magát. Ez különben összhangban volt nemcsak a régóta uralkodó történelmi irányzatokkal, de egészében összhangban volt a további fejlődéssel is, a szlovákok modern polgári nemzetté válása folyamatának korszakában.

Bernolák A Szlovák nyelv helyesírásában kifejtette - bár ismerte és egyetértett M. Bél véleményével, hogy a legtisztább és legjobban megőrzött szlovák kiejtés azokon a vidékeken található, melyek legtávolabbra esnek mind a cseh-morva nyelvi befolyásoktól, mind a lengyel vagy magyartól - hogy véleménye szerint "nem is annyira a nép legáltalánosabb kiejtését kell alapul venni, mint inkább azokét a tanult, művelt embereket, akik a legkevesebb hajlamot mutatják a csehesedésre", ezért tartja főleg szótára esetében elengedhetetlennek az oly művelt emberekkel való együttműködést és közvetlen tanácskozásokat, "akik Pannónia különböző vidékeiről jöve kivétel nélkül megbízható tanúságot adhatnak vidékük szlovák nyelvéről". [56] - Ahogy tudvalévő, 1787 óta az írott nyelv

alapja az a művelt nyelv lett, mely fokozatosan fejlődött ki már a XV. században, a szlovák elemek csehbe való behatolásával, a Biblia nyelvéné, különösen a nyugati szlovákoknál, de természetesen nemzeti elemekkel gazdagodva. Hangsúlyoznunk kell, hogy e nyelvi fejlődési folyamat elsődleges okai kapcsolódnak magához a szlovák feudális nemzet fejlődéséhez, ebben a konkrét esetben az adott tájnak az egyéb vidékek feletti gazdasági-kulturális-politikai felsőbbbségével, olyan központokkal, mint Nagyszombat, mely egyetemi és primási székhely volt, vagy Pozsonnyal, mely fővárosa volt az egész államnak.

A cseh nyelvnek a nyugat-szlovákiai nyelvjárással való szoros rokonsága pozitív befolyással is járt, így minden olyan nyelvi elem, mely egybeesett a cseh nyelvével, a nemzet sajátjának, vagyis szlováknak volt tekinthető - (ahogy ez a Bernolák-féle szlováknál történt). Felekezeti motivumok is játszottak itt némi szerepet, de csak másodlagosan, a körülményekből adódóan; tudni kell ebben a vonatkozásban, hogy a katolikus litterátus emberek nem voltak annyira a cseh nyelvhez kötve, mint a protestánsok, akik számára ugyanakkor ez a liturgia nyelve is volt, így papi hivatásuk nem kényszerítette őket, hogy e nyelvben jártasak legyenek. Végül is az irodalomtörténész B. Tablic (1769-1832) világosan látta: "A cseh nyelv nem bírása az ok, amiért Szlovákia róm. kath. köréből Bernolákhoz csatlakoztak..." [57] Természetesen még a multban sem volt alapja annak az érvnek, hogy e szlovákizáló folyamatnak valami köze lett volna egy tudatosan végrehajtott ellenreformációs nyelvi gyakorlathoz... [58]

... A szlovák nyelv Bernolák-féle kodifikációjának ideológiai alapja a tradicionális felfogás az egyetlen szlapon nemzetről és egyetlen szlapon nyelvről. Ami a strukturát és irányzatot illeti, a Bernolák-féle bevezetés nagyon közel áll Hrdlička Vznesenost řeči české neb vůbec slovenské (A cseh vagy szláv nyelv méltósága) c. művéhez. Bernolák bevezetésének legnagyobb részét szintén a szlapon nyelv magasztalásának szenteli - kiemeli régi voltát, elterjedtségét az Adriától az Északi tengerig, idézi Bél ismert szavait a szlapon nyelv gazdagságáról, tetszetősségéről, szépségéről, emlékezteti az olvasót a Miklós és János pápa által adományozott híres privilégiumokra, melyek liturgikus nyelvűvé tették az ószlapon nyelvet, felhozza IV. Károly okiratát, melyben megparancsolja a főméltóságoknak, hogy részesítsék előnyben, ami szláv, elmondja, hogy kerültek előtérbe egykoru konkrét kulturális és politikai kérdések, különösen az új irodalmi nyelv, az irodalom fejlesztése; látjuk végül, hogy nőttek és erősödtek a Bernolák-mozgalomban az új ébredési és ujjaszületési elemek, összefüggésben a XVIII. sz. végi gazdasági és társadalmi átalakulásokkal, a városi polgárság és értelmiség bizonyos fokú emancipációjával.

IV. A Bernolák-mozgalom társadalmi strukturái.
A Slovak Učené Tovaristvo (Művelt társaság). Bernolák követőinek programja és céljai

Az új szlovák irodalmi nyelv legalizálása mint varázspálca hatott a kulturális körülményekre; olyan volt, mint a mesékben szereplő élő víz. A hazafias megmozdulás olyan hatalmas hullámát észleljük egész rövid idő alatt, amelyet szlovák ember azelőtt nem látott. Ezeknek a gazdagon bimbózó, kulturális-nemzeti ébredési küzdelmeknek központja, szorosan kapcsolódva az új szlovák nyelv alakulásához, egyideig a pozsonyi közös szeminárium marad, még Bernolák távozása után is. A hazafias szlovák fiatalság, a "pozsonyi bentlakók" megnyerték az új szlovák nyelv számára a fiatal nahácsi plébánost, Juraj Fándlyt. Ez utóbbi hamarosan, fej-fej mellett haladva A. Bernolákkal, lelke lett az új irodalmi nyelv fejlesztését és a szlovák irodalom felvirágoztatását szolgáló mozgalomnak. Az ő segítségükkel, kiadóként használva fel őket, terjedelmes irodalmi munkáját (Duverné zmluva mezi mnichem a diablom - Bizalmas egyesség egy barát és az ördög között) "az új helyesírási szabályzathoz igazodva írja", ahogy ebben a felvilágosult XVIII. században más nyelveknél is szokás...

A. Bernolák, miután számos példa segítségével kimutatja, mi mindent tettek a "szlapon" nyelv érdekében a csehek, lengyelek és oroszok, lakonikusan megjegyzi, hogy egyedül a "pannoniai szlávok", a szlovákok nem tettek semmit saját szláv nyelvük előmozdítása érdekében, noha, idézve a cseh krónikás Dalimilt és a történész K.J. Jordant, a szlovákok nyelvét őrizték meg legjobban, "és a magyar-szlovák nyelvjáras, vagyis a magyar földön élő szlovákok dialektusa áll a legközelebb ahhoz az anyanyelvhez, melyből a szláv nyelvcsaládhoz tartozó minden nyelv származik". [65] Ezért van az, ahogy mondja, hogy ő maga már 1787-ben, tudós emberekkel való tanácskozások után, kiadta Disertation-ját, és tekintve e munka kollektív jellegét, nem saját neve alatt adta azt ki, hanem hazafias nyelvészek védnöksége alatt. Most szlovák nyelvtanát nyújtja a szlovák közönségnek, melynek célja "főleg az, hogy másokat arra késztessem, ajánljanak fel még többet hazájuk számára, mert nem nehéz valamit hozzáadni ahhoz, amit már kitaláltak". [66]

Az alapvető ideológiai bázis, melyen Bernolák áll és amelyről történelmi tettét elindítja, az egyetlen szláv nemzetéről kialakított koncepciója, melynek szerves részét képezik nemcsak a csehek, oroszok, lengyelek, horvátok, de a "pannoniai szlávok" (Slovania Pannonie) "magyar szlávok" (Uhorski Slovania), vagyis "magyar szlovákok" (uhro-Slováci); egyszerűen szlávokról beszél, akiknek egy szlapon nyelvük van és ennek a nyelvnek az egyik dialektusa a szlovák, melyet legjobban megőriztek és legközelebb áll, legszorosabb rokonságban van az ószlapon ősanyával. Bernolák, ahogy J.I. Bajza

és O. Mésáros is, abból a koncepcióból indul ki, hogy valaha, főleg a Nagy Morva Birodalom korszakában, a szlovák nyelv virágzott, később azonban lehanyatlott, részben, mert utat engedett a cseh nyelvi befolyásoknak, részben, mert azok kiszorították. Ezért van, hogy Bernolák és iskolája, a szlovák irodalmi nyelv bevezetésével kapcsolatban csak a szlovák nyelv "megtisztításáról" beszél. Ezt a gondolatot fejti ki pl. Holý is Chválspev na Antona Bernoláka (A. Bernolák dicsérete) c. munkájában.

A szlapon nemzetről, a szlapon nyelv említett tulajdonságairól kialakított koncepció - ősi volta, a szlávok autonómiája, nevük eredeztetése a dicsőséget jelentő szóból, a szlapon nyelv elterjedtsége, gazdagsága, szépsége, tetszetős volta stb. a feudáliskori szlovák nemzet ideológiájának tipikus jellemzői közé tartozik. [67]

... Valamivel később Bernolák vállalta magára a Bizalmas egység védelmét, teljesen egyetértve modern, felvilágosult szellemével és törekvéseivel. [78]

1789-ben fontos kezdeményezés indult meg a pozsonyi vár falai között. A közös szeminárium hazafias fiatalsága Oznámení-t, Felhívást küldött szét a szlovákok-lakta vidékekre, felszólítva az új szlovák irodalmi nyelv kedvelőit és művelőit, csatlakozzanak a Szlovák Művelt Társasághoz (Slovenské učení tovarišstvo). [79] Közvetlenül ezután azonban, 1790. februárjában meghalt II. József, fellángoltak a francia polgári forradalom tüzei, nyugalanság lett úrrá az országon, zűrzavaros állapotok hatalmasodtak el és ennek első következménye volt, hogy az új irodalmi társaság tevékenysége rövid időre a pozsonyi közös szeminárium közvetlen körére korlátozódott (tevékenysége azonban tagadhatatlanul szorosan kapcsolódik a Bizalmas Egység kiadásához). [80] Ahogy a körülmények kicsit nyugodtabbá váltak, újra előtérbe került az irodalmi társaság működésének kérdése, mely elsősorban az új nyelven írt új könyvek kiadásának elősegítését tűzte ki célul és az egész kulturális-nemzeti program, a mozgalom újjászülési-ébresztési törekvéseinek terjesztését. 1792-ben végül is a Szlovák Művelt Társaság új, szervezett alapokat kapott. A. Bernolák lesz a társaság "legfőbb igazgatója", és Juraj Fándly "a társaság kincstárnoka". Az első az agya, a második a szíve és idegrendszere lesz a mozgalomnak.

Ezzel kapcsolatban csak futólag szeretnék érinteni bizonyos nemrég kifejezésre jutott felfogást, miszerint Fándly ideológiai vonatkozásban valójában nem tartozik a Bernolák-mozgalomhoz, hogy Bernolák nemzeti érzelmei, J. Fándlyéval összehasonlítva, a fejlődés alacsonyabb fokán állnak. [81] Megengedhetjük, hogy Bernolák "patrióta érzelmei" nem kellett, hogy olyan hevesek legyenek, mint Fándlyéi. Nacionalizmusának jellege, ahogy speciális érdeklődési köre is, J. Dobrovodský-ével [82] közeli rokon (még ha szakmai vonalon nem is éri el

az előbbi szintjét). Megengedhetjük azt is, hogy lehettek itt felfogásbeli különbségek, mikor korabeli társadalmi problémák kerültek szőnyegre (figyelembevée származásbeli különbségeket; de ez csak feltételezés) ameddig azonban nemzeti érzéseik jellegét nézzük és az ébredési mozgalom céljait, teljesen közös alapokon állnak. Jólismert tény, hogy Fándly mindig elismerte A. Bernolák vezető szerepét a Társaságban és a mozgalomban egyaránt. Amellett nem szabad elfelejtenünk, hogy Bernolák a szerzője nemcsak a Disertation-nak és a Grammatica slavica-nak, de számos vitacikknek is, melyek az új, szlovák nyelvvel foglalkoznak és ezekben ő maga is elveszti tudós, felvilágosult hidegségét.

Térjünk vissza hát a Szlovák Művelt Társasághoz. "Sokan kételkedtek benne - írja egy bizonyos idő után Fándly - vajjon egyáltalán megalapításra kerül-e, vagy ha megalapítják, életre kel-e, vagy ha életre kel is, meg fog-e erősödni, szét fog-e terjedni egész szlovák országunkban. Ez most már az egész nemzet előtt bebizonyosodott és örvendetes sikerrel koronázott nagyszabásu tapasztalattá vált." [83] Egész szlovák országunkban! Itt most igazán nagy, és az igazat megvallva, első nemzeti vállalkozásról volt szó. Rövid időn belül a nagyszombati főhadiszálláson kívül, ahol A. Bernolák dolgozott, kisebb központokat alapítanak Nyitrán, Rónyán, Besztercebányán, Rozsnyón, Szepeskáptalanon, Sóváron, Kassán, Egerszegen, sőt magában Bécsben is. Az egész szlovák területet behálózó fiókvállalatok alapítása magyarázható elsősorban a pozsonyi közös szeminárium volt növendékei tevékenységével, akik a különböző egyházközsegekben lelkipásztori munkát folytattak. A társaság működésének első két évén belül J. Fándlytól két kötetet adtak ki: Pilni domajši hospodár (A szorgalmas gazda), továbbá a Compendiata historia gentis Slavae-t, és a Krizat a Daria neb hra smutná (Krizat és Daria - tragédia) c. könyvet a nagyszombati szeminárium prefektusától, Michal Klimko-tól (1814) és a Zelinkár-t (Gyógyfüvek); ahogy látjuk, e kiadványok közül egyik sem vallásos jellegű.

Juraj Fándly és A. Bernolák-mozgalom egyéb tagjai is közvetlenül a szlovák nemzethez intézik felszólításukat. Fándly a szlovák népnek ajánlja Szorgalmas gazdáját, máskor a "szlovák világ"-ról beszél, J. I. Bajza pedig a "szlovák közönséghez" fordul.

Milyen volt valójában a szlovák nemzet strukturája, ki képviselte a szlovák világot, (melynek még hölgyei is "himzett főkötőket" viseltek, asszonyai "színezték arcukat, hogy piros legyen"), kikből állt ez a szlovák közönség? [84]

A Tanult Társaság taglétszáma nem volt meghatározva; a tagság általában a könyvekre előfizetőkől állt, különben pedig katolikusokra korlátozódott. Ennek ellenére, ha elemezzük, érdekes következtetésekre juthatunk. Néhány tény

szeretnénk itt felsorolni. A tagok 75 %-a papokból állt, nagy többségükben plébánosokból, káplánokból, szeminaristákból és csak jelentéktelen hányad tartozott a magasabb egyházi hierarchiához (360 papból 15-17 volt kanonok, a többiek csak később kaptak egyházi rangot), 20 %, csaknem száz tagja a társaságnak világiakból állt. Ezek tanítók voltak, tanárok, hivatalnokok, jegyzők, önképzett orvosok, néhány birtokos, és viszonylag sok "városi ember", kézművesek és kereskedők (sokan kerültek ki a rajeci cserzőközpontból). J. Schkal, a sasvári manufaktura vezetője az irodalom művészetének nagy csodálója, valóban kivételt jelent a társaság tagjai között. Tekintettel a szervezés lehetőségeire, a ma alig elképzelhető nehézségekre a különböző vidékek közötti kapcsolatok létesítésében, de a szerényebb értelmiség, iparosság rendelkezésére álló anyagi eszközök hiányára is, a szlovák művelt társaság programjával és hazafias céljaival egyetértő vagy szimpatizáló emberek száma összehasonlíthatatlanul nagyobb (aránylag nagynak számít?). De tagjait a fent említett Fándly-féle "szlovák világ", a szlovák közönség képviselőiként lehet tekinteni. Vajjon visszatükröződtek-e a képviselők igényei valamely módon a társaság tevékenységében és egész ideológiájában, közvetlen politikai követeléseiben?

Ilyen szempontból a legmegbízhatóbb és legértékesebb forrás a *Compendiata historica gentis Slavae* c. munka, melyet a Szlovák Művelt Társaság segítségével állított össze, egészített ki és adott ki kincstárnoka, Juraj Fándly. A könyv fő célja, hogy a történelmi fejlődéshez kapcsolódó ideológiai alapokat adjon az új nyelvnek. Függelékében ezért nyomtat újra részeket a *Disertation-ból* és Bernolák *Grammatica Slavica*-jának egész bevezetését; további célja a nemzeti öntudat felébresztése, de a szlovák közönség nevében az uralkodó osztályokhoz és a magyar közönséghez intézett komoly politikai és társadalmi követelések is kifejezésre jutnak benne. Ez volt az egyik oka, amiért a könyvet latin nyelven adták ki.

A Supplementumban (emellett még négy függelék van a könyvben, a rövid történetnek kb. egyharmad részét téve ki) Fándly idézi J.B. Magin *Apológiájának* lényegét, melyben utóbbi védi a szlovákoknak a "natio Hungarica"-hoz való tartozásának jogát, ahogy azt a történész S. Timon kifejtette és bebizonyította. Juraj Fándly mindezt Timon nemessége, a régi családok sarjai védelmében hozza elő könyvében, akik nélkül, ahogy jelképesen kifejezi magát, az udvar termei és egyéb magas helyi intézmények épületei egészen a parlamentig csak a csendtől visszhangoznának. [85] Sok adatunk van Fándlynak a birtokos nemesség ellen intézett kirohanásaira.

Fándly még itt is beszél egy más osztály és társadalmi csoport érdekeiről. Mindenekelőtt emlékezteti mindazokat, akikre vonatkozik II. József utódának, Lipótnak az 1790-es országgyűlésen elhangzott ígérete, mely szerint kijelen-

tette, hogy immár nyitott az ut a helytartótanács, az udvari tanács és természetesen az alacsonyabb intézmények felé a városi polgárság és az agrárosztály tagjai előtt; hogy ezentul nem a születés, hanem az alkalmasság lesz a döntő tényező.[86] Hogy ez az igény miért került be a Compendiata-ba, teljesen világos. Ugyanezt a célt szolgálja a régi 1728-as törvényre való emlékeztetés, mely határozottan megtilt minden nemzeti megkülönböztetést, amivel a németek éltek Szlovákiában a szlovákokkal vagy magyarokkal szemben. Gyakorlatilag azonban ez a megkülönböztetés tovább tartott és a törvényt nem vették figyelembe. Fándly végül az 1791-es törvénynek a magyar nyelv műveléséről szóló 16-os és 73-as artikulusaira is hivatkozik. Nincs e törvények ellen, inkább további kiterjesztésüket szorgalmazná. "Ez kifejezi a dicső szlovák nemzet kívánságát - mondja ezzel kapcsolatban - hogy nyilvános szószólója nyelvének legyen", aki kijelentené, hogy ezt addig fogja ismételtetni az országgyűlés minden elkövetkező ülésén, míg kívánsága teljesülést nem nyer. [87] Ezután Fándly reformot javasol az u.n. középiskolák alsóbb osztályai tanrendjében a szlovák mezőgazdasági és kézműves ifjúság érdekében olymódon, hogy a latin nyelv hátrányára nagyobb figyelmet fordítsanak az anyanyelvre, a szlovákra a szlovákok esetén, a magyarra a magyarok esetében, olyannyira, hogy "a tehetséges szlovák gyerekek ne kényszerüljenek rá a vizsgákon, hogy mint a vak ember, akit színek vezetnek, beleessenek az utolsó árokba és hajlamaik ellenére vissza kelljen menniük a szántáshoz vagy más szolgai munkához". [88] Összefoglalva e politikai, társadalmi és nemzeti kívánságokat, ezzel zárja: "Ha ezek az igények kielégítést nyernek, a magyar királyságnak több tanult és kitágult szlovák (alattvalója) lesz a hivatalokban és több literátus emberek, akik a királyság javáért dolgoznak, emberek, akik nemcsak a szabad művészetekben, de a mesterségekben is kiválnak, tehetséges szlovák mesterek..." [89] Teljesen világos, kikért és kik nevében beszélt Fándly.

Ez az egész politikai és hazafias légkör, mely a XVIII. sz. utolsó két évtizedében kialakult a szlovák értelmiség körében, függetlenül attól, hogy nevezzük őket, szükségképpen tükröződött azon nép iránti magatartásukban, amely népet szolgálni kívánták. A gazdag népszerűsítő irodalom, mely ebben az időben életre kel, beleértve Fándly nyolckötetes Szorgalmas gazdáját (csak négy kötet került nyomtatásba) nemcsak az udvar részéről kezdeményezett felvilágosult abszolutista reformtörekvéseknek tudható be, de értelmiségünk új magatartását is tükrözi az általában vett nép iránt. A nyolcvanas évektől kezdve egyre több rokonszenvnyilvánulásnak vagyunk tanui a jobbágyok nyomorult helyzete iránt, ahogy a szlovák paraszt földesura által történő korlátlan kizsákmányolása éles elítélésével találkozunk és a jobbágy helyzetének és az egész gazdasági életnek a megjavítására vonatkozó javaslatokkal...

... Bernolák követőinek e generációjában a hazafias buzgalom és a szlovák nemzet iránti szeretet általában a nemzeti mult iránti érdeklődésben nyilvánult meg, továbbá a szlovák nyelv megtisztítására és terjesztésére irányuló igyekezetben, végül pedig az egész szlovák irodalom és kultura fejlesztésében. Az érdeklődés szlovák-központossága látszik a Compendiata historia sajtó alá rendezésében is. Bár e nemzedéknek még nem sikerült feladnia a középkori képzletszüleményeket, a barokk magasztalásokat, dicsőítéseket - Fándly Compendiata historia-jában mellőzte a kitalált szlovák királyokat még a kereszténység korszaka előttről is és területi vonatkozásban a politikai értelemben vett szlovák vidékekre szorítkozik. A Bernolák-követők ébredő történeti érdeklődésének lényegét elsősorban J.I. Bajza fejezte ki, aki már Bernolák előtt felállított bizonyos helyesirási rendszert és tudatában volt, talán éppen tulságosan is, a maga kezdeményező szerepének, mert, ahogy maga mondja: "ő törte meg a jeget a szlovákok és nyelvük számára". Egész sor éles és szenvedélyes vita lángolt fel egyrészt Bernolák és Fándly, másrészt Bajza között, főleg a szlovák nyelv vonatkozásában. A különbség lényege abban a tényben rejlik, hogy a nyelvészeti vonalon konzervatívabb Bajza amellett volt, hogy őrizzenek meg a cseh és szlovák nyelv között bizonyos helyesirási és nyelvészeti egységet, [102] Bernolák viszont a szlovák nyelvet következetesen és teljesen különálló nyelvként akarta felépíteni, mely független nemcsak a lengyeltől, oroszról, horváltól, de a cseh nyelvtől is. Bajza azt a felfogást hirdette, hogy "a magyar-szlávot észszerű okok nélkül nem lehet kiemelni a szlovák nyelvből. Mert tudvalévő, hogy a magyar és cseh-szláv egy cseh apának a leszármazotta és ezért minden kétséget kizáróan a kettejük nyelve egy volt a kezdetek kezdetén. A csehek gyakorolták nyelvüket és most is gyakorolják azt, szépitették mind a mai napig, nemugy azonban a magyar-szlovákok. Ezért van az, hogy észszerű ok nélkül a magyar szlávoknak nem szabad feladniuk a cseh-szlávon nyelvet". A továbbiakban azt javasolja, hogy bizonyos szlovák kifejezések helyett inkább a cseh megfelelőket kellene használni. [103] Bernolák viszont fenntartja azt, amit a csehek maguk is elismernek, hogy a szlovák nyelv tisztább, szebb, mint az övék. [104] Bajza nyelvét a cseh, morva és hanák nyelvjárásból, a lengyelből és ukránból álló keveréknek jelenti ki és saját koncepciójához hiven, ahol csak lehet, mindenképpen kiáll a tiszta és eredeti szlovák nyelv mellett. Bernolák és Fándly felfogása ezen a téren kétségtelenül helyesebb volt, mint Bajzáé és ezt igazolja irodalmi és nyelvészeti munkásságuk gyakorlata is, mely alig hasonlítható össze Bajza stílusának és nyelvének nehézkességével.

A szlovák nyelv megtisztítására és az egész szlovák területen való elterjesztésére irányuló igyekezetek minden érdekelt fél helyesléssel találkoztak, ahogy bizonyítja ezt az ország nyugati, keleti, déli részéről, egyszóval a vidék minden szögletéből a társasághoz intézett nagyszámu levél.

Sok levélíró lelkesen felsorakozik, hogy segítse a szlovák irodalom, a szlovák nyelv fejlesztését, hogy támogassa a társaság terveit, "és további sikereiért munkálkodjon". [105] A levelekből az a hír is kiderül, hogy még keleten is "érdeklődés ébred az a szlovák nyelv iránt". [106] Említés történik a Bajzával való konfliktusról is, a társaság egyik tagja írja, hogy mikor megkapta tagsági könyvét, nagy öröm töltötte el, mikor látta, "hogy a szlovák kifejezések jutottak diadalra". [107] Felhangzottak az első hangok is általában a szlovák nyelv ellenzői ellen, akik azt szeretnék, hogy "minden szlovák idegen nyelvet használjon"; az összefüggések arra vallanak, hogy ezek a bibliai cseh hiveinek szólnak a protestáns táborban. [108] Még szókimondóbb egy "nyugatról" írt levél 1793-ban: "Semmit sem fogadunk szívesebben, jobb nem is történhetett volna számunkra, mint amikor hallottunk bizonyos tudós embereknek szokatlan és rendkívül dicséretre méltó törekvéseiről, akik minden elismerést megérdemelnek, annyira telítve vannak érdemmel szlovák népünk szemében, mivel nemcsak azon fáradoznak, hogy nyelvünk kiejtését megtisztítsák, de megtesznek mindent, ami módjukban áll azért is, hogy magasabb, tökéletesebb szintre emeljék nyelvünket, más nemzetek példája alapján, (látva, hogy nyelvünket káros, vad tüskékkel nőttek tele idegen nyelvek), hogy már majdnem belepusztult néhány keményfejű honfitársunk által rajta ejtett seibe, akik makacs erőszakkal kényszerítették rá írásaikban a cseh nyelvet - és ezt régi, szép anyanyelvünk, a szlovák nyelv nem kis kárára." [109]

E vonatkozásban szeretném újra hangsúlyozni, Bernolák és követőinek igyekezete, hogy megtisztítsák a szlovákot a csehtől, később pedig támadásaik a bibliai nyelv szlovákiai hirdetői ellen távol álltak a cseh-ellenes gyűlölettől, vagy a cseh nyelvtől való huzódozástól azért, mert az "eretnek nyelv". Amennyire tudjuk, Bernolák először fel sem tettezte, hogy Csehországban ellenállással fogja magát szembe találni. Következetesen ragaszkodik a szlovákoknak a "szlavyon nemzet" keretein belüli "törzsi" és "nyelvi" függetlenségéhez, és erről az álláspontból indulnak törekvései - ahogy mondja - egy tiszta és szennyezetlen szlovák nyelv elérésére. Soha nem állt szándékában megszakítani a csehekkel az irodalmi kapcsolatokat és hogy Fándlyt és a többieket milyen közeli kötelékek fűzik a cseh kultúrához, bizonyítja, hogy milyen gyakran hivatkoznak cseh példákra a Bajzával folytatott vitákban. Bernolák követőinek támadásai a bibliai cseh nyelv ellen mindig e nyelv hazai, szlovákiai követői ellen irányultak. Mikor később hangok hallatszottak az új írott szlovák nyelv ellen, Bernolák helyesnek tartotta kijelenteni, hogy távol áll tőle minden gyűlölet a cseh nyelv iránt, mely, ahogy mondja, a lengyel és orosz nyelvvel együtt a lehető legműveltebb". [110]

E patrióta törekvések fő célja mindenekfelett a kulturális élet minden területének fejlesztése volt, különösen a

szlovák irodalomé és végeredményképp egy fokozatosan erőre kapó nemzet nemcsak nyelvi, de politikai egységének elérése. Bernolák mellett, aki "bölcs szabályokat irt elő nyelvünk számára és lefektette egy kulturáltabb irodalom alapjait" [111] e törekvések és nemzeti eszmék élén a lelkes vezér, Juraj Fándly állt. Lelkesít, propagandát fejt ki minden vonalon. "Keljünk fel, buzgó tagjai a társaságnak, ébredjünk fel a lustaság álmából, segítsük elő új szlovák könyveink kiadását." [112] Próbáljuk meg beszéddel, írással, könyvek kiadásával felemelni népünket, ha nem is az aranykorig, legalább is egy ezüst korig. Tegyük meg mindent, amit tudunk, akarjunk egymásért dolgozni, egyesítsük erőnket..." [113] Egyetlen év se muljon el új könyv kiadása nélkül. Biztat az együttműködésre, az egységre. "Jegyezzük meg - int - hogy az egyedülálló ember társaságunktól függetlenül (mely az új szlovák helyesírás és kiejtés mellett kötelezte el magát) - önmagában semmi". [114] Juraj Fándly szilárdan hisz a szlovák kultúra, különösen az irodalom erőteljes fejlődésében. "Néhány éven belül az egész világ meg fogja látni, hogy a szlovák nyelv és irodalom dicséretesen megállja a helyét minden más jól ismert és sokat magasztalt európai nyelv mellett mind valóságos, mind világi könyveivel". [115]

... A Bernolák-mozgalom első fázisában a fő igyekezet az új szlovák nyelven kiadott szlovák ujság kiadására irányult. Az előkészítő folyamatról két levélben is olvashatunk a társaság levéltárából, 1795 januárjából és februárjából. Mindkettőt áthatja a mély hazafias érzés és nemzeti öntudat. A kezdeményezés a társaság bécsi leányvállalatától indult ki, ahol egy közgyűlés alkalmával "bátorszívű szlovákok, akik nemzetük dicsőségét akarják emelni, - egyhanguan elhatározták, hogy szlovák ujságot kell alapítani", amilyen, ahogy kifejezték magukat, már Európa minden nemzetének van, kivéve a szlovákokat". [118] Egy ujság kiadásának - mondták - nagy szerepe van az irodalmi nyelv tisztaságának fenntartásában. Az ujság bécsi kiadását azzal a ténnyel indokolják, hogy itt futnak össze a világ minden részéből származó ujságok és hírek. A társaság bécsi tagjai a főhadiszálláshoz fordultak és indítványozták, hogy az egész Szlovák Művelt Társaság nevében kérvényt adjanak be, császári és királyi privilégiumért. "A majdnem az egész országot behálózó társaság kérése az egész nemzet kérése és igénye." [119] Mindent előkészítettek, mindent fontolóra vettek. Az ujság kétszer jelenjen meg egy héten, egy ívnyi terjedelemben. Az évi előfizetés tíz zlatých (forint) legyen és terjesztése a Szlovák Művelt Társaság tagságán keresztül történjék. Sajnos, ez a vállalkozás, mely kétségtelenül a szlovákok kulturális, politikai és nemzeti életének legjobb szervezőjévé válhatott volna abban az időben, nem került megvalósításra.

1795-ben leleplezték a magyar jakobinus összeesküvést és brutális terror korszaka következett. Tény, hogy ettől az időtől a Bernolák-mozgalom első - és legerőteljesebb - hulláma fokozatosan gyengülni kezdett.

V. A Bernolák-mozgalom tevékenységének
XVIII. sz. végi gyengülése és ennek
okai

A Bernolák mozgalomnak ez az időszakos gyengülése számos oknak tudható be. A XVIII. sz. utolsó évtizedeiben a gazdasági, politikai és kulturális sulypont, mely valójában létrehozta a "magyar szlovák nyelv" fejlődését és a Bernolák-féle koncepciót, észrevehetően kezdett délre tolni. Az egyetem már 1777-ben elköltözik Nagyszombatról, míg a 80-as években egész sor központi hivatalt elhelyeznek Pozsonyból. Ez, természetesen, Bernolák szlovák nyelvének kezdetei és a Bernolák-mozgalom megindulása után akkor nem volt még döntő fontossága. Hiszen végeredményben a Stúr-féle szlovák nyelv kezdetei sem nyugodtak gazdasági alapokon; kulturális-politikai központ itt nem volt, olyan kifejező kulturális és irodalmi tradíciói sem voltak, mint Bernolák szlovákjának és mégis fennmaradt és fokozatosan terjedt még a XIX. században is. A Bernolák-féle szlovák és a Bernolák-mozgalom legkomolyabb hátráltatója az volt, hogy felekezeti vonatkozásban korlátozott maradt. A protestáns szlovák patrióták hívek maradtak a bibliai nyelvhez, melyhez nemcsak évszázadok tradíciói kaptak, hanem azért is, mert ez volt számukra a liturgia nyelve. Az egyesítési folyamathoz az idők sok szempontból még nem voltak teljesen érettek.

A gyengülés közvetlen okát kereshetjük talán II. József halálában, más szavakkal a felvilágosult jozefinista abszolútizmus bukásában, programjával és ideáljaival együtt. II. József nem volt atyja az új szlovák nyelvnek, sem a szlovák irodalomnak, sem a XVIII. sz. nyolcvanas éveiben kezdődő egész patrióta feljutásnak, mégis valamilyen módon pártfogójuk volt. A pozsonyi közös szeminárium nélkül alig képzelhető el, hogy a Bernolák mozgalom jellegében azonnal nemzetivé váljon. A Szlovák Tanult Társaság leányvállalatainak az ország minden részében való megalapítása kétségtelenül szorosan összefüggött a szeminárium növendékeinek a szlovákok közötti szétszórásával. A józsefi atmoszféra, a cenzurarendszer bizonyos fel lazulása, a plebejusi származású értelmiség relatív szabadság-érzete és számos magas helyről származó pozitív intézkedés nélkül nehezen képzelhető el az, amit irodalmunk számára a 80-as évek felvilágosodása jelentett, széleskörű érdeklődéssel, társadalmi kritikájával, mely sokszor lépte túl a józsefi korszak osztálykorlátait. Hova ért volna el társadalmi viszonyaink fejlődése, hova jutott volna el nemzeti kulturánk, irodalmunk, ha a jozefinista "felvilágosult" despotizmus csak valamivel hosszabb ideig tartott volna?

A Bernolák mozgalom időleges elerőtlenedésében fontos része van elsősorban az egyházi szervezeteknek. Az egyházi cenzura a szlovákoknál Mária Terézia és II. József uralkodása idején nyitott szemmel figyelt a szabadság, szabadgondolkodás, természetimádás, materializmus jeleire az egyházi munkák kézírataiban is...

A József halála utáni első években még tartott a liberális légkör és a társadalmi problémák, melyekkel uralma alatt olyan lázasan kezdtek foglalkozni, még mindig vita tárgyat képeztek. Azonban a viszonyok romlani kezdtek, legalábbis a Bernolák mozgalom vonatkozásában. Ne tévesszen meg bennünket az a tény, hogy a Szlovák Művelt Társaság megalakult és eleinte virágzásnak indult. A helyzet rosszabbodása, a Bernolák-mozgalom strukturáját tekintve, elsősorban az egyházi hierarchia hatalmának megerősített helyzetében keresendő. [120]

Juraj Fándly a Szorgalmatos gazda első kötetével kapcsolatos szomorú tapasztalatai után szükségesnek látja magyarázkodni és igazolni magát, hogy a gazdasági dolgok iránti érdeklődés semmiképpen nincs ellentétben papi hivatásával és egyértelműen ki is jelenti, hogy "nem nyomtathatott ki mindent, amit szeretett volna, csak azt, ami másoknak tett szert". [121] Bernolák másrészt ezt írja: "Vannak néhányan, akik azt tartják, a szlovák nyelv megnevesítésére irányuló törekvéseim nem illenek papi hivatásomhoz", és hogy inkább a Szentírást kellene fordítanom. [122] A magasabb egyházi körök nyomására - mert ez kétségt kívül fennállt - kijelenti, hogy a Biblia fordítása a végcélja minden nyelvészeti munkájának, noha tudjuk, hogy ő maga semmit sem tett ezen a vonalon, míg 1808-ig hétszer dolgozta át terjedelmes Szótár-át. Hihetetlen, mennyi kifogást és szemrehányást tud felhozni Tomáš Chovanček esperes, egyike az Anti-Fándly névtelen szerzőtársainak, hivatalos egyházi cenzor, még a népszerű gyógyító könyv, a Füveskönyv ellen is, melyet a Társaság adott ki. [123] 1796-ban Tomáš Chovanček tájékoztatta Batthyány hercegprímást a publikációról Ňečo o epigramatech anebožto máloradkoch Jozefa Ignáca Bajzi (Néhány szó J.I. Bajza publikációjáról és verseiről) és az Ešte něčo o epigramatéch (Továbbiak az epigrammákról) c. vitalevelekről. A hercegprímás titkára, M. Rauscher őccsellenciája elé fektette az ügyet a szükséges lépések megtétele érdekében. A jelentés leszögezi, hogy az első munka szerzője az érseki hivatal titkára, vagyis A. Bernolák, akinek tevékenysége hebehurgya, éretlen akcióként van elkönnyelve, míg a Továbbiak az epigrammákról írója J. Fándly, nehácsi plébános, "aki már közismert embertelen szatirái és haszontalan írásai miatt, melyeket már számon is kértek tőle és meg is tiltották neki az írást". A püspök titkára ezzel kapcsolatban hosszú tirádát ír az egyházi és állami cenzura közötti viszonyról és hogy megmentse a helyzetet, a következő következtetéshez jut el: "Az érseki hivatalnak éberem kell ügyelnie, hogy a papok részéről történő ilyenfajta tévedéseknek elejét vegye és hogy ne történhessék meg a fennhatóságuk alá tartozó területen az, ami ebben a kellemetlen esetben bekövetkeztett." [124] Így mindkét vitairat eljutott a hercegprímás levéltárába (nem könyvtárába), azonban nyilvánvalóan nem azért, hogy őccminenciája elolvassa őket és tájékozódjon rajtuk keresztül a szlovák kulturális élet égető problémáiról.

Ugy tűnik, szoros kapcsolat van a fenti eset és a közt a tény között, hogy a második idézett munkának olyan kevés példánya jutott el a közönséghez vagy magánkönyvtárakhoz és talán az is ennek tudható be (bár ez csak feltevés), hogy az érseki hivatal fegyelmezetlen titkárárt Nagyszombatról az érsekujvári plébániára helyezték át...

Természetesen voltak más okai is A. Bernolák első követői hazafias buzgalom-szitotta tevékenysége gyengülésének, belső, objektív és szubjektív jellegű okok.

A szlovák társadalmi osztályok ebben a korszakban kevésbé voltak differenciáltak, és arra sem voltak képesek, hogy szélesebb kulturális érdeklődést juttassanak kifejezésre, vagy több kulturális táplálékot fogyasszanak. Bernolák haláláig nem talált szlovák pártfogót Szótára és annak kiadása számára; a Szótárt eredetileg A. Bernolák nyelvészeti munkája organikus részének szánták és az irodalmi nyelv bázisának; később már a szerző maga szélesebb perspektívát ad szótárának. Ebből a célból készült az az inkriminált szöveg, melynek alapján Bernolákot pro-magyar szimpátiákkal vádolták, természetesen minden alap, minden történelmi összefüggés nélkül.

A szlovák ujság kiadását előkészítő tervek már kezdetben megbuktak. Világos, hogy a Bernolák mozgalomnak és társaságnak társadalmi összetétele, melynek 75 %-át papok alkották, nem kedvezett a mozgalom szélesebb kiadói és kulturális politikai programjának kialakításához. Ilyen volt viszont patrióta értelmiségünk strukturája és még hosszú ideig ilyen is maradt. A francia polgári forradalom, különösen a vele járó ateista (vagy deista) és materialista hullám természetesen visszariasztotta értelmiségünk tulnyomó részét és sok tagjában jelentősen lelohasztotta a jozefinista felvilágosodás iránti érdeklődést. A legismertebb példa erre a Bajzában végbement változás. A XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején a patrióta törekvések mindkét oldalon ellanyhultak, katolikusok és protestánsok között egyaránt, és a Szentoszövetség légköre, a trón és az oltár egységének atmoszférája rájuk nyomja bélyegét.

E végső megjegyzések ellenére is a Bernolák mozgalom egyértelműen haladó szerepet játszott a szlovák történelemben. Bernolák a szlovák feudális nemzet történelmi fejlődésével összhangban kodifikálja a szlovák irodalmi nyelv első szabályait és impulzust ad egy, már a modern szlovák polgári állam formálódásához kapcsolódó, erőteljes patrióta hullámnak. Bernolák szlovák nyelve kitárta a kaput a nép nyelve előtt és összehasonlíthatatlanul alkalmasabb eszköze lett nemcsak a felvilágosulás irodalmának, de az irodalmi és művészeti kifejezésnek is a haldokló bibliai nyelvnél, mely még a fejlődő cseh nyelvvel sem bírt lépést tartani. Bernolák szlovák nyelve nélkül Ján Hollý nagy költői munkáinak kezdeteit sem tudnánk megfogni.

A. Bernolák és mozgalma fő jelentősége a szlovák nemzeti ébredés korszakában, ahogy az egész szlovák történelemben is, abban a tényben rejlik, hogy vezetői következetesen a szlovákság független törzsalakulásának elvét vallották, a szlapon nemzeten belüli szlovákokét, a szlovák nyelvet mint független nyelvjárást tekintették, vagy hogy mai nyelven beszéljünk, abból indultak ki, hogy a szlovákokat független nemzetnek tekintették. Ebben az értelemben, az egész szlovák nemzeti reneszánsz folyamán, pozitív befolyást gyakoroltak (akkor is, ha befolyásuk sokszor csak viták és ellentétek formáját öltötte) a szlovák protestáns hazafias értelmiségre és polgárságra is, meggyorsították elhatározásukat, hogy elfogadják az irodalmi nyelv jelenlegi alapjait és közös nemzeti ideológiai és politikai alapon egyesüljenek.

JÁN TIBENSKY némileg lerövidített cikke a "Studia Historica Slovaca" II. 1964. számából.

Jegyzetek

25. Stur L., i.m. 99.

26. Dissertatio philologico-critica de litteris Slavorum, Posonii 1787, Praefatio A.2. Ld. még Pavelek J., in Gramatické dielo A. Bernoláka (A. Bernolák nyelvtani munkái), melyben bennfoglaltatik Bernolák összes nyelvészeti munkája, Pozsony 1964; a továbbiakban uo.

27. Hollý J. Levele Palkovichhoz 1827 jul. 7-ről. A Matica Slovenská irodalmi archivuma.

28. Tibensky J., J.I. Bajza. Az ifju René kalandjai és tapasztalatai c. munkához való bevezető tanulmányból klny. Pozsony, 1955, 16-19.

29. Fándly J., Vyber z diela (Válogatott munkái) Pozsony 1954. Pilni domajsi a polni hospodár. Druhé obetovani (A szorgalmatos gazda és mezőgazdasági termelő. 2. kiad.) 252.

30. Winter E., Josefinismus a jeho definy (A jozefinizmus és története), Praha 1945; Meszlényi A., A jozefinizmus kora Magyarországon. Bp. 1934; Eckhart S., A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1924; Münz T., Filozofia slovenskéhoz osvietenstva (Filozófia a szlovák felvilágosodásban) Pozsony 1861.

32. Peukert H., Die nichtkatolische Slawen und der Josefinismus. Zeitschrift für Slawistik. Bd. I, Heft 4, 93-107.

33. Tibensky J., Papánek - Sklenár, Obráncovia slovenskej národnosti v XVIII. stor. (A szlovák nemzet védői a XVIII. században.) Litószentmárton 1958, 88-116.

34. Hrdlička J., Národ slovensky (A szlovák nemzet) in Staré noviny literního umení dvanácta knizecka mesyce dubna 1786 (Régi irodalmi ujság, 1786 ápr.) 734.

35. Hrdlička J., Vznesenost reci české neb vubec slovenské (A cseh vagy szlavyon nyelv méltósága.) Uo. 1785 nov. 7. könyv. 417-438, 422. Hrdlička itt a német történész Schlözer A.L. adatait idézi.

36. Hrdlička J., i.m. 434-436.

37. Hrdlička J., uo. 433.

38. Tibensky J., J.I. Bajza, 17.

39. Bajza J.I., René mládenca prihodi a skusenosti, Pozsony 1955. Előszó. 58-59.

40. Bajza J.I., i.m. 286.

41. Bajza J.I., Právo o ziveni faráruv (A plébánosok joga az aktív közreműködéshez) 1787. Előszó (3)

50. Radványi C., Vzácný pomocník A. Bernoláka a organizátor jeho hnutia (Bernolák értékes segítőtársa és mozgalmá szerzője.) Katolícke noviny 68, 1953, No. 8, p. 5; Fabián J., Kratochvila Mihály (1753-1829) Magyar Sion 3, 1863, 506-514; Halmos I., A pozsonyi generális szeminárium (Magyar Sion 6, 1892.

51. Banik A.A. i.m. A Mensáros O. leveléből való idézet is innen való.

52. Dissertatio philologico critica, 2. Kohl J.P. Introductio in historiam et rem literariam slavorum c. munkája idézésével kapcsolatban Bernolák megjegyzi: "E könyvhöz, más értékes munkákkal együtt a kitűnő és művelt Michal Institoris Moszoczy közvetítésével jutottunk, aki gondos gyűjtője főleg a szlovák történelemre vonatkozó régi kéziratoknak és értékes könyveknek."

53. A Dissertation egyik megmaradt példányában A. Bernolák iskolatársához, J. Osvaldhoz intézett 1787 máj. 21-i dedikációja mellett egy nyomtatott ajánlás is található Kubica Antontól A. Koloszához, az üregi plébánoshoz és J. Krpelechez, a pozsonyi közös szeminárium növendékéhez, melyben Kubica kifejezetten ezt írja: "Ez a munka, melyet hűséges barátom, A. Bernolák munkája és tehetsége hozott létre, és melyről elismeréssel beszél sok kitűnő ember, akikkel

megismertettük ezt a könyvet..." További részletekért ld. A.A. Banik id. tanulmányát.

54. Prespurské noviny, 1787 jun. 23.

55. Bernolák A., Grammatica slavica. Ad systema scholarum nationalium in ditionibus Caesarei Regiis introductum accommodata. Editio prima in Pannonia, Posonii 1790, 265.

56. Bernolák A., Linguae slavonicae per regnum Hungariae usitatae compendiosa simul et facilis orthographia, Posonii 1787, 8; Grammatica slavica 265.

57. Tablic B., O literních svazcích Slovákuv s Čechy a Moravany v nyejsi i někdejsi době. Hlasové o potrebe jednoty spisovnéhoho jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky. (Az egyrészt a szlovákok, másrészt a csehek és morvák közti irodalmi kötelékekről most és a múltban. Hangok a csehek, morvák és szlovákok közös egységes irodalmi nyelvének szükségességéről.) Prága 1846. Tablic 23. tervezete a XIX. sz. huszas éveinek közepéről származik és csak a szerző halála után került kiadásra, először a Cseh Muzeumi Magazin-ban 1842-ben.

58. Wollmann F., i.m. 149.

65. Bernolák A., Grammatica slavica, Praefatio XIII-XIV.

66. Uo. XV-XVI.

67. A feudáliskori szlovák nacionalizmus ideológiájának fejlődésével kapcsolatban a részleteket ld. Tibenský J., Predstavy o Slovanstve na Slovensku v 17. a 18. storoci (Szlavon koncepció Szlovákiában a XVII. és XVIII. században.) Historicky časopis VIII, 1960; Problémy vyskumu a vyvoja slovenskej národnosti (A feudáliskori szlovák nacionalizmus keletkezésének és fejlődésének kutatási problémái.) Uo. 9, 1961; Schlözers Bedeutung für die in der Slowakei im 18. Jahrhundert herrschenden Ansichten über die Slawen. Lomonosov-Schlözer-Pallas Berlin 1962, 228-244.

78. Bernolák A., Adassék e kis levél Anton Fándly ur saját kezébe. Hale (Nagyszombat) 7. Szlovák nyelven.

79. Fándly J. a Szorgalmatos gazda második kiadásában beszél erről. J. Fándly, Válogatott munkái, 250.

80. Ignac Város, ötödéves teológus a pozsonyi vár összes szlovák szeminaristája nevében egy 1790 márc. 11-én irt, csak most felfedezett levélben Batthyány hercegprimáshoz fordul és segítségét kéri szlovák könyvek kiadásához, melyek-

ben nagy a hiány. Beszámol róla, hogy társaságot alapítottak azzal a céllal, hogy minden erejükkel támogassák a szlovák könyvkiadást - "*Experientia teste non aliam ob causam*" - olvassuk a levélben ezzel kapcsolatban - "*tantum defectum slavieorum spectare cogimur, quam et unice sumptuum typum adiurantium defectum; idcirco Societatem constituimus in eo consistentem ut quocunque huius idiomatis publica auctoritate aprobandos libros suis edere satagat sumptibus quamcunque difficulter comparatis*". Könyvjegyzéket mellékelnek a hercegprimásnak, zömükben természetesen vallásos tárgyú könyvekről (sokakra közülük, pl. a Muratoroi-féle erősen hatott a jansenizmus) engedélyt kérve lefordításukra. Végezetül hangsúlyozzák, hogy mivel oly sokféle szlovák nyelvjárás van, igen fontos, hogy a papok jól ismerjék az irodalmi szlovák nyelvet. Esztergomi primási lvt. Archivum ecclesiasticum Batthyány J. lvt. Acta ecclesiastico-literaria 1790-1799, old. 3-5. Fotókópia a Szlovák Tud. Akadémia Történeti Intézetében.

81. Votruba F., id. tanulmánya 57. Fándly társadalmi felfogásának egyértelműen pozitív értékelésével, sőt bizonyos fokig tulbecsülésével kapcsolatban a szerző felteszi magának a kérdést: "Honnan jönnek ezek az alapvető ellentétek, ez a mély ellentmondás Bernolák táborában? Honnan? Onnan, hogy Juraj Fándly valójában nem tartozik Bernolákhoz. Hogy Fándly csak nyelvi szempontból, formálisan tartozik körükhöz." Hasonló véleményen van Wollman F., i.m.

82. Bernolák "Dobrovskyval párhuzamos utamon"; továbbá Krcméry S., Százötven év szlovák irodalom. I. Liptószentmárton 1943. 23.

83. Fándly J., Zelinkár (Füvek gyűjtője) Előszó. Válogatott munkái 332.

82. Fándly J., Zahambeni posmicav Anti Fándly (A megszégyenített csufolódó Anti.Fándly.) Válogatott munkái 206. Bajza J.I., Slovenské epigramatá (Szlovák epigrammák), 15.

85. Timon J., i.m. 356.

86. A 90-es évek elején a francia forradalom közvetlen hatására népi és polgári származású értelmiségiek Magyarországon jogokat kezdtek követelni nemcsak a hivatalviselésre, de demokratikus jogokat is kértek. E mozgalom egyik legfontosabb központja Pozsony volt, ahol a protestáns kollégium tanára, Belnay A. professzor a következő felterjesztést nyújtotta át az országgyűlésnek: *Reflexiones cunctorum Hungariae civium non nobilium*, 1790. Fándly követeléseit összhangban vannak e demokratikus mozgalommal. A részletekért ld. Mályusz E., A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Tört. Intézet Évkönyve, Budapest, 1931.

87. Fándly J., *Compendiata historia gentis Slavae*.
Válogatott munkák, id. 387.

88. Uo.

89. Uo. 388.

102. Így Fándly Bizalmas egyesség c. munkájával kapcsolatban Bernolák szlovák nyelvről ezt a kifejezést használta hivatalos egyházi cenzora, Kluch kanonok. Id. A.A. Bannik, i.m. 534. Egy, az ország keleti részéből származó levél 1797 szept. 7-ről, melyet a társaság levéltárában találtak, azt panaszolja, hogy ezeken a tájakon "a plébániák papjai és mások semmit sem tesznek, vagy csak nagyon keveset, a szlovák nyelv megtisztítása és felemelése érdekében", és azt mondja, hogy mikor ő ezt szóvátette előttük, "Ujitónak, kiejtésünk megrontójának" nevezték. Ugyanazon év szept. 27-ről származó következő levelében elsősorban "sok idősebb, kevésbé bátor szlovákra" panaszkodik, akik nem akarják elfogadni az új irodalmi szlovák nyelvet és az író itt elsősorban a katolikus tanult emberekre gondol, főleg papokra, akik "ne szégyeljenek bennünket, fiatalokat, akik egy tisztább nyelvet terjesztünk". J. Fándly, A szorgalmatos gazda III, Nagyszombat 1800.

103. Bajza J.I., *Prikladni ze Svatihho Pisma stariho a noviho zákona* (Példák a Szentírásból, az Új- és az Ótestamentumból), I. Nagyszombat 1820. Előszó.

104. (Bernolák A.), Néhány szó az epigrammákról...
i.m.

105. Egy délről származó levél 1793 máj. 9-ről.
A Társaság levéltára. Fándly J., i.m.

106. U.o.

107. U.o.

108. U.o.

109. U.o.

110. Bernolák A., Szlovák szótár (Cseh, latin, német, magyar) I. Budae, Praefatio IX. Bernolák itt nyomatékosan kijelenti: "Cave autem existimes, Benevole Lector! haec per me eo fine dici, ut Bohemicum sermonem, hactenus cum Russico et Polonico inter omnes Slavos cultissimum, in odium vel eontemnum apud Slavos adducam. Eo dumtaxat mei conatus tendunt, ut Slaviam a Bohemica Dialecto probe secernam, quas nonnulli ignari, ut in genere Linguae ita in specie quoque Dialecti ac pronuntiationis, substantive et adequate convenire contra omnium Philologorum, ipsorum etiam Bohemorum sensum, perperam contendunt."

111. Fándly J., *Compendiata historia. Dedicatio.*
Válogatott munkái, 359.
112. Fándly J., *A szorgalmatos gazda I. Második kiadás.* Uo. 256.
113. Uo. 252.
114. Uo. 254.
115. Fándly J., *Füves könyv, Előszó,* uo. 332.
118. Egy 1793 jan. 16-ról kelt levél. Uo.
119. Egy 1795. febr. 8-ról kelt levél. Uo.
120. Jellemző példa erre a 81. jegyzetben idézett levél, melyet a pozsonyi szeminaristák intéztek Batthyány hercegprimáshoz II. József halála után, 1790. márc. 11-én szlovák könyvek kiadásához kérve segítséget. A hercegprimás azonban, ahogy általában az egyházi hierarchia is, egészében negatív álláspontot foglalt el Bernolák és követői irodalmi törekvéseivel kapcsolatban.
121. Fándly J., *A szorgalmatos gazda. I. Előszó.*
Válogatott munkái, 249.
122. Bernolák A., *Etymologia vocum slavicarum.*
Nagyszombat 1791. Előszó 3.
123. A szelőcei pap, Chovancek T., Batthyány hercegprimáshoz intézett 1796 márc. 11-i jelentésében, melyben beszámol az esztergomi egyházmegyéhez tartozó papok által irt legújabb szlovák könyvekről, meglepetését fejezi ki főleg a *Füves könyv* azon részei fölött, ahol az nemi betegségek gyógyítására ad tanácsot. (211-213 pp.) A jelekből ítélve, úgy látszik, nagyobb port felvert ügyről lehetett szó, mert e korszakra vonatkozólag egy levél maradt fenn a Chovancek kerületéhez tartozó főesperes, plébánosok, káplánok aláírásával, melyben ezek megbotránkozásukat fejezik ki a *Füves-könyv* bizonyos részei felett, "melyek paphoz nem méltók" és kirohanásokat tesznek a Társaság tevékenysége ellen. Érdekes felfedezésre jutottunk viszont; Juraj Fándly csak az előszó szerzője, és egy másik, a nyitrai egyházkerülethez tartozó, meg nem nevezett pap írta a könyvet magát. Esztergomi lvt. Archivum eccl. Batthyány J. levéltára. *Acta ecclesiastico-literaria* 1790-1799. Protocol II. Nro. 34, 3-10 és 13-61 pl.
124. Chovancek T. egy 1796 márc. 11-i külön feljegyzésben tájékoztatta Raucher M.-t a két levélről. Raucher Batthyányhoz intézett feljegyzésének fogalmazványa 1796. márc. 26-ról való. Tekintettel fontosságára, idézzük a vonat-

kozó részeket: "Insuper vigilantia quoque dominorum vicariorum hac in parte emenda esset, quo paroches contra similes abusus praemuniant, ne fieri intra suum vicariatum, prout in praesenti casu male profecto accidit, admittant.

D.E. Quantum porro ad duos libellos sub D.E. quorum unus a secretario officii vicarialis Tyrnaviensis (immaturum sane consilio), alter a perocho Nahatiensi, viro iam alias ob similes inhumanas satyricas, sed et periculosas scriptitationes, subsumto, imo scribere prohibito, cimpolari esse referentur; et quorum utroque Josephus Bajza, Parochus Dombensis et ipsa Slavonicum, sed probatus alias et utilis autor, traducitur (si praesertim ii, prout quidem non apparet, censuram publicam transierunt) dissimulatione uti magis expedit; ut enim auctores mutuo se non vexent, alter alteri errorem seu in merito, seu in stilo non exponat (dummodo a vitiis personalibus et moralibus absteineat) impediri vix potest et alioquin quotidianus est, nec censura notatur..." Archivum eccl. Batthyány lvt. Acta ecclesiastico-litteraria 1790-1799, Nr. 34, p. 71-75. Fotokópiák a Szlovák Tud. Akadémia Történeti Intézete levéltárában.

FORRADALMISÁG ÉS REFORMIZMUS A XIX. SZÁZADI NEMZETISÉGI MOZGALMAKBAN

(Tipológiai jellemzés)

I.V. FREJDZON szovjet történész neve ismert Magyarországon.

1975. januárjában a MTA Történettudományi Intézetében zajlott az a vita, amelyen a magyar és szovjet történészek megvitatták a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete által készített kéziratot, melynek témája: "Az Osztrák Birodalom népeinek nemzeti-felszabadító harca, 1790-1870",

s melynek egyik szerzője és szerkesztője: I.V. FREJDZON.

A jelen cikkben a szerző mintegy összegezi a nemzeti megújulási mozgalom kutatásában a legutóbbi évek során elért elvi-elméleti eredményeket.

A szerkesztőség nem csupán számos magyar vonatkozása miatt ad helyet az irásnak, hanem azért is, mivel így kívánja elősegíteni a rendkívül érdekes és aktuális vita továbbfolytatását.

Szerk.

A XIX. században Európában kibontakozó nemzeti mozgalmak szerves részét jelentették annak a harcnak, amelyet a fejlődő polgári társadalom vívott a feudalizmus, az abszolutizmus, a nemzeti elnyomás ellen. Ezek a mozgalmak végigkísérték a társadalmi formációk váltásának a folyamatát. A nemzeti felszabadulás éppen úgy, mint az alkotmányos rendszer, kedvező feltételeket teremtettek a polgári viszonyok fejlődése számára. Az elnyomott nemzetek általános demokratikus követelései

éppen olyan "nemzeti" jellegűek voltak, mint annak a kívánása, hogy szabadon használhassák anyanyelvüket, fejleszthessék nemzeti kulturájukat, stb.

A nemzeti mozgalmakat - tanulmányozásuk során - nem szabad vulgáris módon "tisztán" gazdasági érdekekkel magyarázni, de nem lehet elszakítani azokat az osztályharc problematikájától sem. Az európai nemzeti felszabadító mozgalmak idején nem létezett osztályonkívüli avagy osztálymentes nemzeti kérdés és nem létezett "a nemzeti eszme önfejlődése" sem. A történeti folyamatok nemzeti sokféleségén mindig átütött a szociális tartalom.

Marx, Engels és Lenin rámutattak arra, hogy az egyes nemzeti mozgalmakat csak a társadalmi haladás feladataival való összhangban lehet értékelni, figyelembe véve azt a helyet, amelyet az adott mozgalom a meghatározott korszak általános történelmi folyamatában elfoglal. [1]

Marx, Engels és Lenin mind a társadalmi, mind a nemzeti mozgalmak tanulmányozása során a legfőbb figyelmet a szociális tartalomra fordították. [2] Egyidejűleg felhívták a figyelmet a nemzeti elnyomás ellen irányuló nemzeti mozgalmak sajátosságára. Így pl. az a bíráló, amellyel Lenin Rosa Luxemburg gazdasági-materialista nézeteit illette, a nemzeti problematika sajátosságainak alapos ismeretére épült.

A Nyugat-Európában végbement, s hozzávetőlegesen 1789-1871 között zajló polgári-demokratikus mozgalmak és forradalmak korát jellemezve Lenin megjegyezte, hogy az a nemzeti mozgalmak és a nemzeti államok kialakulásának a korszaka volt, [3] a polgári-demokratikus forradalmak kora általában s a polgári-nemzeti mozgalmaké különösen, [4] a polgári-haladó, a nemzeti-felszabadító és a demokratikus-felszabadító mozgalmak kora. [5] Szólt arról, hogy akkor zajlottak Itáliában és Németországban az é v t i z e d e k i g elhuzódó nemzeti-felszabadító típusu népi mozgalmak. [6] Az egész világban - állapította meg Lenin, - a kapitalizmus által a feudalizmus felett aratott végleges győzelem kora összekapcsolódik a nemzeti mozgalmakkal, [7] s ezek a mozgalmak az egész világon kísérik a polgári-demokratikus forradalomnak. [8]

Mint láthatjuk, Lenin kiemeli a nemzeti-felszabadító mozgalmak sajátos típusát s szól arról, hogy ezek egy bizonyos, meghatározott korszakhoz kapcsolódnak, kísérik a polgári-demokratikus forradalmak és alkotó részét képezhetik a polgári-demokratikus mozgalmaknak. [9]

A nemzeti követelések mindig osztályérdekeket tükröztek: a nemzeti mozgalmak során az egyes osztályok a legkülönbözőbb kapcsolatba lépnek egymással, attól függően, hogy milyen társadalmi struktúrával rendelkezett az elnyomott, és az elnyomó nemzet. Ezek a kölcsönös kapcsolatok azonban,

- különösen a nemzeti-felszabadító felkelések idején, - csakis a nemzeti mozgalmakra jellemző többé-kevésbé specifikus jelleget öltöttek. Az elnyomott nemzet által a demokratikus átalakulásért folytatott harc sajátos körülmények között folyt. Az elnyomott nemzet soraiban magának a nemzeti felszabadulásnak és a nemzeti terület egyesítésének a célja rányomta bélyegét az egész társadalmi mozgalomra. Az elnyomott nemzet által végrehajtandó polgári-demokratikus átalakulás alkotó része a nemzeti állam létrehozása. A nemzeti elnyomás általában összefonódott a néptömegeket sújtó szociális-gazdasági és általános politikai elnyomással, amely lényeges módon érintette az elnyomott nemzet kizsákmányoló osztályainak az érdekeit is, a földbirtokosokét és a polgárságét, vagy legalább is egy részük érdekeit.

Éppen ezen okok miatt más volt itt az u.n. "arcvonal", más volt a harcban résztvevők összetétele, az erőelosztás, s bizonyos mértékig más volt a harcban résztvevő osztályok lélektana, hagyománya, más volt a mozgalom ideológiája, programja és taktikája, mint az olyan népek haladó mozgalmában, amelyek népek nem ismerték a nemzeti elnyomás tényét. Elegendő összevetnünk a XIX. század közepén az orosz vagy az osztrák-német nemesség politikai pozícióját a lengyel vagy a magyar nemességével. Mindebben a nemzetnek, mind szociális-etnikai közösségnek a lényege nyilvánult meg.

Csupán akkor tehetjük tanulmányozás tárgyává a társadalom polgári alapokon történő átalakításának elemét, részét képező nemzeti-felszabadító mozgalmak, mint történeti jelenségek lényeges sajátosságait, ha nem tévesztjük szem elől azok alapvető tartalmát.

Az események bármilyen jellegű változásánál, a nemzeti mozgalmak fellendülése avagy hanyatlása idején, sőt, a nemzeti felkelés és háborúk periódusában is, a nemzeti mozgalom konzervatív, liberális avagy demokratikus erői (szociális vagy általános-politikai értelemben véve őket), saját osztálypolitikájukat valósították meg. S éppen mivel a nemzeti felszabadító küzdelem során minden egyes osztály a saját érdekeinek a megvalósítására törekedett, a küzdelemben résztvevő erők céljai - a küzdelem végső elkeseredettsége idején is - csak korlátozottak lehettek. Az esetek sokaságában pl. a dolgozó nép közvetlen szociális-politikai érdekei minimális mértékben tükröződtek a mozgalomban. (Más kérdés természetesen, hogy a nemzeti szabadság áldásos hatással van a nép felvilágosodására, osztályöntudatának fejlődésére, valamint a társadalmi haladásért folytatott küzdelem alakulására.)

A nemzeti mozgalmak specifikus volta kifejezést nyert azokban a megfogalmazásokban, amelyekkel Marx, Engels, Lenin műveiben találkozhatunk. Ilyenek pl. a "nemzeti háború", "a nemzeti forradalom", stb. Lenin pl. a nemzeti, népi háborúkról írt, olyanokról, amelyekkel Európában találkozhatunk s amelyek éppenséggel az 1789-1871 korszakra jellemzők

leginkább. [10] Marx 1871-ben utalt arra, hogy a nemzeti háború volt az a legmagasabbra ívelő hősi cselekedet, amelyre a régi társadalom még képes volt. [11] Lenin arról írt, hogy 1914-ben a német burzsoázia rablóhadjáratot indított Szerbia ellen, célul tűzvé annak leigázását, valamint a déli szláv népek nemzeti forradalmának az elfojtását. [12]

A XIX. századi nemzeti mozgalmak a polgári, vagy polgári-demokratikus mozgalmak részét képezték, jóllehet meg lehetőszen eredeti, sajátos részét. Az egyesített nemzeti állam létre jöhetett egyrészt demokratikus mozgalmak eredményeképpen, másrészt "felülről" végrehajtott politika nyomán is. Lenin a Marx és Lassall közti nézeteltérésekről szólva rámutatott arra, hogy akkor (a német és az itáliai) n e m z e t i mozgalmról volt szó, arról, hogy az tulnőtt a középkort képviselő személyek hatáskörén. [13] (Itt az uralkodókra és az arisztokráciára stb. gondolt.) 1860-ban Marx abban reménykedett, hogy egyszer s mindenkorra sikerül elszakítani a nemzetiségek ügyét a francia ellenforradalom ügyétől, [14] vagyis Louis Napoleon ügyétől, aki a nemzetiségi elvvel spekulált.

A németországi helyzet világos példája a nemzeti problematika sajátosságainak. Engels, látván, hogy Bismarck kategórikusan elutasította egy liberális parlamenti kormány megalakulását, megjegyezte, hogy Bismarck a leghatározottabban küzdött a polgárság parlamenti követeléseivel ellen. Eggett azonban a vágytól, hogy megvalósíthassa annak nemzeti követeléseit. S ha Németország egyesítését úgy hajthatta volna végre, ahogyan azt a polgárság kívánta, akkor Bismarck éppen olyan bálványa lett volna a polgárságnak, mint prototípusa, Louis Napoleon. [15]

A jelen tanulmányban a feudális-abszolútista rend elleni küzdelem, a nagy európai változások idején lejártszódó nemzeti-felszabadító mozgalmak áramlatainak a sajátosságaira szeretnénk elsősorban felhívni a figyelmet. Egyidejűleg szeretnénk kitérni az elnyomott nemzetek körében tapasztalható alapvető politikai áramlatok szociális jellemzésére (ezek: forradalmi irányzat, amely határozott célokat követ s megalukvó irányzat, amely kész megelégedni az egyik vagy másik soknemzetiségű állam egyik vagy másik uralkodó körével kötött kompromisszummal). [16]

A feudalizmus válsága és a polgári demokratikus mozgalmak idején Európában a konzervatív (osztályalapját tekintve reakciós) nacionalizmus avagy a nemzeti mozgalmakban a konzervativizmus számos eleme (a régi termelési viszonyok megőrzése mellett biztosítani, sőt esetleg kibővíteni a régi rendi jogokat) nemritkán jelentkezett ott, ahol a nemesség volt a mozgalom vezetője avagy részt vett a mozgalomban. Ez a politika a régi rendi szeparatizmus tradícióinak a továbbfolytatása és továbbfejlesztése volt. Ennek a szeparatizmusnak a

gyökerei lenyultak a nemzeti mozgalmakat megelőző korszakba, egyidejűleg azonban összefonódtak és elvegyültek a születőben lévő nemzeti érdekekkel is (pl. a magyar-horvát opposíció II. József politikájával szemben az Osztrák Birodalomban). Éppen ezért a továbbiak során ezek a körök, - a szociális-gazdasági változásokkal egyenes arányban, - (itt ugyanarról a magyar nemességről van szó) elindulhattak a mélyenszántó nemzeti radikalizálódás útján. A nemzeti mozgalmak alapvető társadalmi bázisát azonban a liberális (polgári-nemesi) és polgári-demokratikus (kispolgári) társadalmi rétegek alkották s nem utolsósorban a parasztság.

Az egyes osztályok és rétegek által a nemzeti mozgalomban elfoglalt hely, az általuk játszott szerep politikai érettségüktől, a nemzet egészének társadalmi strukturájától függött, s időnként az is megesett, hogy a mozgalomhoz nyújtott reális hozzájárulásuk nem felelt meg a mélyenszántó társadalmi- s (általános) politikai változások iránti érdekeiknek. Általában a leginkább "nemzeti" hangulatúak (a radikális nemzeti program feltétel nélküli támogatásának az értelmében) gyakran nem azok az osztályok voltak, amelyek a legnagyobb elnyomás alatt állottak (parasztok, munkások), hanem azok, amelyeknek közvetlen gazdasági és társadalmi-politikai érdekei szenvedtek károsodást az idegen nemzeti uralom következtében és amelyek felfogták ezt. Ilyen pl. a XIX. század 20-40-es éveiben a Lengyel Királyság és Galicia lengyel nemessége, a 30-40-es években a magyar nemesség, a 60-s években az Osztrák Birodalom szláv népeinek a burzsoáziája, helyesebben az a része ennek a burzsoáziának, amely érezte az osztrák-német tőke gazdasági elnyomását, az adórendszer súlyát, stb. A feudalizmus válságának időszakában, a kapitalista viszonyok fejlődése idején, a nemzetek kialakulásának korában azokban az országokban (Lengyelország, Magyarország, Horvátország), ahol befolyásos és jelentős volt a nemesség, s ugyanakkor viszonylag gyenge a burzsoázia, a vezetős szerep, a nemzet képviselőjének a szerepe többé-kevésbé hosszú időn át a nemességé volt. Ez a nemesség, - a polgárosodás különböző fokozatain állva, - a maga módján igyekezett megoldani a kor feladatait. A nemzeti elnyomás ugyanakkor elősegítette ama nemesség radikalizálódását, amelyik széles körben bekapcsolódott az áru-pénz-viszonyokba. Ilyen esetekben a parasztság éppen azért, mivel a nemzeti kérdés egy sor országban "uri ügy" volt, tartózkodóan foglalt állást a mozgalommal kapcsolatban. A parasztság szociális harca nem egyszer ellentmondásba került azzal a nemzeti mozgalommal, amelynek az élén a nemesség állt. A XIX. sz. 40-s éveiben a galíciai lengyel társadalomban éles társadalmi konfliktus volt kibontakozóban, amely 1846-ban a földesurak elleni paraszti felkelésben nyert kifejezést, s amelyet az osztrák kormány a lengyel nemzeti mozgalom aláásására igyekezett felhasználni. A 60-s években a hatalmi szervek készek voltak arra, hogy amennyiben Magyarországon és Horvátországban ismét nemzeti felkelés veszélye fenyegetne, az osztály-ellentmondásokat használják ki ennek ellenében.

A nemzeti radikalizmus (avagy forradalmiság) a leg hamarabb ott jelentkezett, ahol a legélesebbek voltak az ellentmondások egyrészt a nemzetet képviselő erők, másrészt az elnyomó állam között s nem pedig ott, ahol pl. a polgári viszonyok fejlettebbek voltak, ahol a nemzet fejlődése már előbbre volt, ahol a termelő erők színvonala magasabb volt, stb., és nem feltétlenül ott, ahol az elnyomás objektíve súlyosabb volt (jóllehet mind az első, mint a második tényező hatalmas jelentőséggel bír). Az objektív és szubjektív tényezők széles komplexuma (így pl. a nemzeti hagyományok, stb.) szerepet játszott a nemzeti-felszabadító harc fellendülése idején. Ezeket a tényezőket figyelembe kell venni, midőn a forradalomról és a forradalmi szituációról szóló marxi-lenini tanítás alkalmazzuk a nemzeti-felszabadító küzdelem problematikájára. Ugyiszintén mérlegelni kell a nemzeti-felszabadító forradalmak sajátos vonásait is.

"Konzervatív forradalom" - így határozta meg Engels az 1830. évi lengyel felkelés társadalmi tartalmát. [17] Ez a rendkívül lakonikus meghatározás a mozgalom különböző jellegű értékelését foglalja magába. A cári önkényuralom elleni felkelés igazságos nemzeti forradalom volt. Osztálytartalma viszont korlátozott volt s ebben rejtett politikai gyengesége. A mozgalom vezetői által tervbe vett, meglehetősen mérsékelt reformok nem kapcsolódtak szervesen a felkeléshez. A felkelés nemesi vezetői nem akarták felvetni a számukra veszélyes szociális kérdést. A demokratikus erők (Lelewel) nem rendelkezett széleskörű befolyással. [18] Itt is megmutatkozott azonban a nemzeti mozgalom specifikus vonása. Lengyelország régi, nemesi társadalma alkalmas volt a cselekvésre, írta Engels, kifejtve, hogy az egoista lengyel uralkodó osztály a csataterén önfeláldozó volt, tele lelkesedéssel és hősiességgel. [19]

S jóllehet az 1830. évi lengyel felkelés győzelme sem garantálta volna a parasztság felszabadítását a feudális terhek alól, mégis a nemzeti elnyomás felszámolása lépést jelentett volna előre a lengyel nép történetében. A győzelem erősítette volna az elnyomottak szabadságharcát, politikai felvilágosodását, megkönnyítette volna megszabadulásukat a klerikális és nacionalista szemléletektől, része lett volna Európa polgári átalakulásának.

A nemesség vezetése alatt végrehajtott nemzeti forradalmak tragikus ellentmondást hordoztak magukban: a földesuri egoizmus rányomta bélyegét ideológiájukra, programjukra és egész politikai vonalvezetésükre. [20]

Általában egy sor országban a nemzeti mozgalom vezető, progresszív erői által kidolgozott szociális programok különböző fokú mérsékeltsége és korlátozottsága azzal magyarázható, hogy ezek a vezetők a jómódú osztályok soraiból kerültek ki. A XVIII. században és a XIX. század első két harmadában ez - a tulajdonnal rendelkező áru-termelők különböző rétegeiből kikerült személyek által képviselt - burzsoázia a

különböző országokban különböző mértékben volt progresszív, sőt, helyenként még forradalmi is, azonban a korszak általánosan jellemző vonása a polgárságnak éppenséggel progresszivitása, azaz a feudalizmus elleni harcban jelentkező határozatlansága, e harc befejezetlensége, - írta Lenin. [21]

Megmutatkozott ez az 1848-1849 évi magyar nemzeti forradalomban is, amely jóval fejlettebb polgári viszonyok között bontakozott ki, mint az 1830. évi lengyel mozgalom. A nemzetközi kapitalista piaccal kapcsolatot tartó liberális nemesség Magyarországon célul tűzte az osztrák abszolutizmus és a feudális alapok felszámolását, parlamenti rendszer létrehozását. Ezek valóban forradalmi polgári követelések voltak. Az agrárviszonyok terén azonban a nemesség - jóllehet lényeges, mégis - csak mérsékelt polgári reformokra volt képes, ami pedig a magyarországi elnyomott népekkel kapcsolatos politikáját illeti, az kérlelheteretlen volt. A magyar földesurak és a még gyenge burzsoázia uralma a történelmi Magyarország lakosságának többségét alkotó magyar, szláv és román parasztok felett - összeegyeztethetetlen volt a demokráciával.

A nemzeti forradalom általában polgári forradalomként jelentkezik, azonban minden esetben tisztázni kell, hogy "a tulajdonnal rendelkező árutermelők" mely rétege vezeti azt, mennyire mélyenszántóak a forradalmi hatalom által megvalósított változások, milyen jelentőségű az adott forradalom a legfontosabb nemzetközi progresszív erők számára.

Történeti tartalmát, feladatait és fő irányvonalát tekintve a magyarországi forradalom polgári jellegű volt, azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk sajátos vonásait: nemzeti jellegét, [22] a liberális nemesség hegemoniáját, amely tény korlátokat szabott a társadalmi lendületnek.

Az 1848-1849 évi magyarországi forradalom értékelése során figyelembe kell venni Lenin értékelését az 1863-1864 évi, s a nemesség által vezetett lengyel felkelésről. [23] A román, a szerb, a szlovák avagy a ruszin paraszt gyűlölete a magyar földesur iránt [24] éppen olyan jogos volt, mint az ukrán paraszt gyűlölete a lengyel földesur iránt. Ennek ellenére igen nagy jelentősége van a magyarországi forradalomnak, mivel az általános európai forradalmak sorába illeszkedett, megrázta a Habsburg birodalom pilléreit, s ami ennél több, az európai reakció egész rendszere számára veszélyt jelentett. A magyarországi háború - írta Engels 1849-ben - az európai mozgalom valamennyi egyéb tényezőjével kölcsönhatásra lép. E háború menete hatást gyakorol nemcsak Németországra, de Franciaországra és Angliára is. [25]

A magyar nemesség által a belpolitika terén tanúsított osztály-kötöttség (korlátozottság) nem volt holmi mellékes és kicsiny jelentőségű tény: éppenséggel ez a vonás volt az oka a magyar forradalmárok körében tapasztalható ingadozá-

soknak és ellentéteknek 1848-1849 során. Később, az 1860-s években döntő módon gyakorolt befolyást ugyanez az Osztrák Birodalomban lezajló eseményekre.

A polgárság fejlődésének felfelé ívelő szakaszában számos forradalmár valamennyi osztály nemzeti érdekeinek a közös voltát feltételezve egy adott felszabadító mozgalomban, többé-kevésbé határozottan sikra szállt a széles tömegek bevonásáért a küzdelemben, elhatározva, hogy az eljövendő nemzeti államban bevezetik a politikai szabadságjogokat, vagyis polgári demokraták voltak, azonban általában nem védelmezték a tömegek közvetlen szociális érdekeit (avagy a legjobb esetben mérsékelt reformokat helyeztek kilátásba a számukra), de gyakran lebecsüléssel, sőt ellenségesen kezelték őket. Csupán az olyan kifejezések segítségével, mint "demokrata" vagy "liberális" nem lehet teljes egészében kifejezni politikai pozíciójuk lényegét és jelentőségét, tevékenységük reális tartalmát, történelmi szerepüket. Ez a kategória tulajdonképpen a "polgári forradalmár" megjelölést kívánja meg, jóllehet ez sem utal a nemzeti-forradalmi mozgalmakban résztvevők nézeteinek és tevékenységének egyes sajátos vonásaira. Elegendő pl. összevetni a franciaországi és a spanyolországi forradalmárokat a görög, az itáliai és más forradalmárokkal, stb. [26]

A nemzeti felszabadulásért küzdő harcosok rendkívül széles kategóriájáról van szó. Osztályhelyzetüket tekintve ezek nemesi és polgári forradalmárok voltak. [27] Ilyen, a függetlenségért küzdő nemzeti forradalmár volt Görögországban a nemes Ipszilantisz, Itáliában a polgári demokrata Mazzini, Lengyelországban Mierosławski (1848), az 1863 évi lengyel felkelés hősei - a "vörös párt" számos aktivistája, a XIX. század 60-s éveiben egy sor szerb, horvát polgári politikus, a bolgároknál Rakovszki, Karavelov, a 60-s években a cseheknél Fric.

Rendkívül érdekes Mazzini állásfoglalása, valamint az a jellemzés, amelyet Marx nyújtott róla 1858-ban. Eddig - írta, - ő játszotta az európai köztársasági formalisták vezetőjének a szerepét. Ezek az emberek, elsősorban az állam politikai formájára vetvén tekintetüket, képtelenek voltak értékelni annak a társadalmi szervezetnek az értékét, amelyen nyugszik az egész politikai felépítmény. Hamis idealizmust ápolgatva rangon alulinak találták, hogy megismerkedjenek a gazdasági valósággal. A jóllakott ember számára könnyű kikapni amaz éhesek materializmusát, akik emelkedett eszmék helyett mindennapi kenyeret kérnek.

Itt Marx utal arra, hogy a polgári nemzeti forradalmárok közelítették a szociális problémák felé. Ez a közeledés a XIX. sz. 50-s, majd még kifejezettebben a 60-s években volt felismerhető. S ez nem csupán Itáliára jellemző. Nézetük azonban ennek ellenére a korábbiak maradtak. Nem váltak a parasztság érdekeinek a képviselőivé, a parasztság pedig nem tudott "csak a nemzeti feladatok" megvalósításáért küzdeni.

Ami a munkásokat illeti, a mazzinisták a radikális burzsoázia tartalékaiként igyekeztek kihasználni harci készségüket.

A feudalizmus válságának és bukásának időszakában szociális hovatartozásukat tekintve a legkülönbözőbb személyek léptek a forradalmi harc útjára: a földbirtokos nemességnek különböző mértékben polgárosodott képviselői, a polgárság és a kispolgárság képviselői, vagyontalan tisztviselők, kisnemesi és kispolgári származású értelmiségiek.

A nemzeti mozgalom forradalmi szárnyának a képviselői gyakran egymástól eltérő nézeteket vallottak a szociális problémák, az eszmék és az általános politika tekintetében. Azonban minden nézeteltérésük, nézetkülönbségük és egymással folytatott harcuk ellenére ideig-óráig valami közös azért egyesítette őket. Volt valami közös a különböző elnyomott nemzetek forradalmárai között is, ugyyszintén minden nézeteltérésük ellenére.

Görögországtól egészen Lengyelországig az európai szárazföld különböző országaiban általában közös vonásuk: a status quo-jukat fenntartó reakciós "szent államszövetség" iránti kérlelhetetlenség, a nemzeti szuverenitás védelmezése, "a nemzetiség elvének" a védelmezése. Mindez együttjárt az egyéb népek nemzeti-felszabadító mozgalma iránt érzett szimpátiával, sőt gyakran az egyéb népek mozgalmában való részvétellel, persze, csupán abban az esetben, ha ezek a mozgalmak nem érintették károsan saját nemzetük érdekeit. A mozgalmak e résztvevőinek jellemző vonása az, hogy a szociális, agrár- és egyéb problémákat alárendelik a "csak nemzeti" érdekeknek (Engels meghatározása), amelyeket viszont általában polgári szempontból szemléltek (jobb feltételek a gazdasági élet fejlődéséhez, stb.), liberalizmus vagy polgári demokratizmus, alkotmányos monarchia vagy köztársaság programjának a meghirdetése. Hirdették a szabadságharc szükségességét, szervezték is azt, nem egyszer olyan körülmények között, amelyek kedvezőtlenek voltak a győzelem kivívásához, propagandájukban nem egyszer kifejtették, hogy a nép mindig kész a felkelésre, csupán meg kell szervezni azt, "be kell dobni a szikrát", stb.

Lévén a feudalizmus ellenfelei, minden baj okát a nemzeti elnyomásban látták és idealizálták az eljövendő független állam viszonyait.

A nemzeti forradalom eszméi leginkább azokban a rétegekben voltak uralkodók, amely rétegek társadalmi-gazdasági helyzete veszélyeztetett volt, vagy amelyeknek jelentős akadályokat kellett leküzdeniök fejlődésük során (a nemesség és a polgárság egy része, a kispolgárság, stb.). A nemzeti-forradalmi mozgalom magával ragadta a klerikális köröket is, különösen akkor, ha a nemzeti elnyomás vallási elnyomással párosult (délslávok a Török Birodalomban, Lengyelország).

A békés korszakokban, vagy a nemzeti-felszabadító felkelések és forradalmak előkészítésének a korában a forradalmi módszerek hívei általában a legális politikai küzdelemben vettek részt (ahol az egyáltalán lehetséges volt), s nemzeti-radikális nézeteket vallottak. Széleskörű nemzeti követelésekkel álltak elő, követelték pl. a teljes szuverenitást vagy pl. a perszonál-uniót. Követeléseiket gyakran a törvényesség leplebe burkolták. Ilyen jellegű pl. a magyar nemzeti radikálisok (a Kossuth párt) pozíciója, akik 1848-ig a szent István-i királyság önállóságának "történeti jogát" védelmezték a Habsburg uralom alatt. Ilyen esetekben nem nehéz felfedezni a mozgalom frazeológiája és valódi céljai közt a különbséget. A nemzeti forradalom általában a nemzeti-radikális politika továbbfejlesztése és folytatása volt, csak más eszközökkel. Nem egy esetben azonban a nemzeti radikálisok nem óhajtották a forradalmat, hanem abban reménykedtek, hogy idegen államok segítségével sikerül megvalósítaniok nemzeti szabadságukat.

A nemzeti forradalmárok nem csupán arra hajlottak, hogy együttműködjenek más országok demokratikus és forradalmi mozgalmával, hanem arra is, hogy együttműködjenek azon országok uralkodó köreivel, amely országok ellenséges viszonyban álltak az elnyomó állammal. Készek voltak különböző engedményekre (pl. a leendő független állam koronáját felajánlják külföldi dinasztiai képviselőinek), amennyiben ezek az engedmények formálisan nem sértették a szuverén nemzeti jogokat.

E mozzanatban az mutatkozott meg, hogy a forradalmárok többsége gyenge kapcsolatban állt a néppel, ami egyébként érthető, ha figyelembe vesszük e politikusok eszmei-politikai pozíciójának osztály-korlátait, továbbá azt, milyen nehézségei vannak annak, hogy a parasztság bekapcsolódjék a nemzeti mozgalomba s ugyisintén azt, hogy milyen kedvezőtlen volt az erőviszony az elnyomott nép és az elnyomó között.

Külön speciális kategóriát képeznek azoknak az országoknak a polgári-nemzeti vezetői, amely országok mindegyike magvát képezte egy eljövendő össznemzeti államnak, centruma volt a felszabadulásért és egyesülésért folyó nemzeti küzdelemnek. Ezek lehettek mérsékelt liberálisok (Cavour és mások) az autokrácia hívei (Obrenovič, Garašanin, Szerbiában). Ők elsősorban az európai hatalmak közti konfliktusokra és a nemzeti háborúkra számítottak (a konfliktusokkal karöltve) s éppen ezért nem utasították vissza az ellenfél országában adódó nemzeti felkelések felhasználását. Arra törekedtek, hogy ellenőrzésük alatt tartsák a nemzeti-forradalmi mozgalmat és kegyetlen eszközökkel torolják meg, ha a nép védelmezni kívánná saját osztályérdekeit.

Közép- és dél-kelet-Európában két típusa volt a XIX. századi azon nemzeti háborúknak, amelyek célja az egyesített nemzeti állam létrehozása volt. Az első variáns - az olasz és

a szerb. Itt megvolt az össznemzeti állam és terület magva, csak idegen uralom alatt. A másik variáns a német. Németországra a nemzeti területeknek egy államban való egyesítése várt, valamint a megfelelő polgári jellegű átalakítások végrehajtása. Mindkét esetben az egyesített nemzeti állam létrejöhett vagy felkelések és demokratikus forradalom útján (u.n. "alulról"), vagy olyan nemzeti háborúk útján, amelyek élén az uralkodó osztályok állottak (u.n. "felülről"), vagy pedig mindkettő eredményeképpen (így alakultak az események Itáliában és a délszláv területeken).

Azokat a nemzeti háborúkat, amelyeket olyan önálló államok folytattak, mint Poroszország, Piemont, Görögország, Szerbia, Bulgária, Montenegro, s amelyek célja a nemzeti terület felszabadítása vagy csupán újraegyesítése volt, s ugyancsak ezen államok más egyéb olyan akcióit, amelyeket hasonló céllal folytattak (diplomácia, propaganda, felkelések szervezése, stb.), minden jel szerint úgy kell tekinteni, mint a nemzeti feladatnak "felülről" való megoldását, avagy mint "a felülről végrehajtott forradalom"-hoz hasonló, ahhoz tipológiailag közelálló akciót. Ide sorolhatjuk pl. azt, hogy Cavour titkon támogatta Garibaldit (bár ez a támogatás rendkívül mérsékelt és önző volt), amikor a szardíniai kormány hasznosnak találta ezt a piemonti uralkodó körök számára. [29]

1882-ben Engels arról írt, hogy az 1848 évi forradalom egyik tényleges feladata az elnyomott és széttagolt közép-európai nemzetiségek rekonstrukciója volt, s hogy ezt a feladatot Itália, Magyarország és Németország esetében a forradalom elfojtója, Napoleon, Cavour és Bismarck valósította meg, a korabeli viszonyoknak megfelelően. [30] 1895-ben Engels megjegyezte, hogy Bismarck 1866-ban a német szövetséggel és Ausztriával kapcsolatban végrehajtotta a maga államcsínyét, a maga felülről jött forradalmát. A végeredmény pedig az lett, hogy a hatalmas európai nemzetek önállósága és belső egysége (Lengyelország kivételével) valósággá vált. Az 1848 évi forradalom sirásói lettek a forradalom végakarátának a végrehajtói is. [31]

Ezzel kapcsolatban emlékeztethetünk Lenin szavaira az 1912 évi első balkáni háborúról: függetlenül attól, hogy a Balkánon a monarchiák szövetsége s nem pedig a köztársaságok szövetsége jött létre, - írta, - függetlenül attól, a szövetség a háború eredményeképpen jött létre, nem pedig forradalom nyomán, függetlenül mindettől hatalmas lépést tettek előre a középkori maradványok felszámolása terén egész Kelet-Európában. [32] Függetlenül ettől, - s itt a történetíró ismét a nemzeti fenoménnel találkozunk, - Macedónia számára a háború eredményei egyenértékűek voltak egy polgári forradalom eredményeivel. [33]

Teljesen érthető, hogy a forradalmak és a "felülről megvalósított forradalmak" konkrét osztály-politikai tartalma és mozgató erői közt mindig gyökeres különbségek voltak. (Megjegyzendő, hogy a felülről végrehajtott forradalom - a

kizsákmányoló osztályok harci módszere céljai elérése érdekében.) Németországgal, Itáliával és Magyarországgal kapcsolatban Engels megállapította, hogy a nemzeti problémát elég széles határok között oldották meg ahhoz, hogy a munkásosztály fejlődését ne gátolják tovább a nemzeti bonyodalmak. [34] A nemzeti kérdést megoldották, azonban az átalakításoknak felülről történő végrehajtása (Bismarck és a hozzá szociális-politikai nézeteiket tekintve közelálló politikusok által) rendkívül kedvezőtlen volt a munkásosztály számára. [35] Ez távolról sem volt közömbös sem Németország számára, sem Ausztria-Magyarország számára.

A XIX. század 60-s éveiben Németországban és Itáliában zajló eseményekben is tükröződött a nemzeti problematika számos sajátos vonása. A reformok és a "felülről végrehajtott forradalmak" eredményeképpen a megérett szociális és általános politikai feladatok megoldása felemás volt, sok volt a továbbra is megőrzött középkori maradvány (ebben a tekintetben igen jellemző a Hohenzollernek és a Habsburgok politikája), s csak a "nemzeti" jellegű feladatot, az egyesített nemzeti állam létrehozásának a feladatát sikerült megoldani. [36] Ez a döntés azonban csak kevés népet érintett s a népek többsége - a kizsákmányoló és reakciós "felső rétegek" politikája következtében-továbbra is elnyomott maradt.

Marx, Engels és Lenin utaltak arra, hogy a nemzeti kérdésnek felülről történő megoldása viszonylagosan progresszív és korlátozott jelentőségű. Állandóan küzdöttek azért, hogy erősödjének a nemzeti mozgalmak demokratikus erői. Többek között a Balkán-háborúkkal kapcsolatban Lenin arról írt, hogy előnyben kell részesíteni a demokratikus forradalmat, valamint a teljességgel és következetesen demokratikus államok föderációjának a létrehozását. [37]

Az idegen államok uralkodó körei nem egyszer törekedtek arra, hogy a különböző nemzeti szabadságmozgalmakat a saját céljaik érdekében használják fel, így pl. a saját külpolitikai ellenfelekkel vívott harcban. S habár a nagyhatalmak reakciós kormányai tisztában voltak a nemzeti szabadságharc általános demokratikus tartalmával, mégis hajlottak arra, hogy támogassák az egyes mozgalmakat, természetesen azonban csupán bizonyos határok között. Éppen ezért jöhettek létre olyan helyzetek, amikor pl. a XVIII. században a nemesi Franciaország támogatta az amerikai gyarmatok küzdelmét a polgári Angliával szemben, 1859-ben pedig az egyik oldalon állt az Itáliát elnyomó legreakciósabb európai monarchia, míg a másik oldalon mindenki, aki a felszabaduló és forradalmi Itáliát képviselte, egészen Garibaldiig, kéz a kézben a lehető legreakciósabb III. Napoleonnal, stb. [38]

Amikor azt vizsgáljuk, hogy a különböző külpolitikai jellegű tényezők milyen szerepet játszottak az egyes nemzeti-felszabadító mozgalmak sorsa szempontjából, nem csupán

azt kell figyelembe vennünk, hogy ezek a mozgalmak a külföldi diplomácia manővereinek és intrikáinak a célpontjaivá váltak, hanem azt is, hogy a külpolitikai konfliktusok gyakran elősegítették a szabadságharc feladatainak a megoldását (orosz-török háborúk, Franciaország és Poroszország háborúi Ausztria ellen). Nyilvánvaló, hogy ezeknek a konfliktusoknak a felhasználását úgy kell tekinteni, mint a nemzeti probléma "felülről" történő megoldásának a módját. Természetesen a felszabadított országban a végrehajtott átalakítások demokratikusságának a fokán érződött az, hogy az adott esetben a megoldás "felülről" történt. [39] Nagyon sok polgári nemzeti forradalmár számára azonban ez nem birt lényeges jelentőséggel. Ők leginkább attól féltek, hogy a szomszédos államok elfoglalják a nemzeti terület egy részét s kisebb mértékben érdekelte őket az, hogy milyen belpolitikai rend van azokban az országokban, amelyekkel saját céljaik elérése érdekében együtt kívántak működni. Így pl. Mazzini elvben nem utasította vissza még az I. Miklóssal való kapcsolatokat sem, s csak azért nem ért el eredményeket, mivel ezen utóbbi nem kívánta támogatni a köztársaságiakat.

Az idegen kormányok és a polgári-nemesi társadalom támogatását, vagyis a magukhoz hasonló társadalmi-politikai nézeteket valló erők segítségét különösen azok a polgári politikusok, vagyis a nemzeti mozgalmakban részt vevő olyan személyek keresték, akik a szociális és általános politikai elveiket tekintve liberálisok voltak, azaz távol álltak saját népüktől s a nép szociális érdekei és törekvései idegenek (sőt, esetleg ellenszenvesek) voltak a számukra. Ez összefüggött azzal a reménnyel, hogy a nemzeti elnyomást sikerül "felülről", s a birtokos rétegek számára veszélyes, mélyenszántó társadalmi meggrázkódtatások nélkül végrehajtani. Ilyen jellemző volt pl. sok polgári szláv politikus orientációja a török és az osztrák uralom elleni harcban (a gazdag bolgár polgári emigráció Romániában a XIX. sz. 60-70-s éveiben, a szerb és a horvát liberálisok egy része, a XX. században pedig a Jugoszláv Bizottság, a cseh polgári emigráció az I. világháború idején, stb.).

Azon tulmenően, hogy a polgárság progresszív volt, a korszak másik vonása - a széles néptömegek aktívabb részvétele a nemzeti mozgalomban. A nép a nemzeti felszabadulással összekötötte egyes, többé vagy kevésbé messzemenő, ámbar néha egészen gyökeres változások végrehajtását. Hatalmas volt a történelmi jelentősége annak, hogy a dolgozók milliói politikai életre ébredtek.

Végző soron Kelet-Európában a nemzeti szabadság kivívásában döntő szerepe volt annak a forradalmi harcnak, amelyet a munkásosztállyal az élén a dolgozó tömegek folytattak szociális felszabadulásukért.

Amennyiben a nemzeti és a szociális elnyomás megtestesítője ugyanaz volt (mint pl. a török birodalomban), ab-

ban az esetben a nemzeti és a szociális küzdelem frontja közelebb került egymáshoz. Azonban ebben az esetben is a forradalmi polgári nemzeti politikusok körében nem egyszer megmutatkozott a szociális kompromisszum olyan tendenciája (pl. a szerb és a horvát politika a boszniai kérdésben), amelyik nem jellemző a tömegek eszmei képviselőire. A polgárság ideológusai és a nép képviselői között jelentős nézeteltérések voltak más kérdésekben is, így többek között a leendő állam politikai jendszerével kapcsolatban. Még bonyolultabb volt a politikai erők összefonódása azokban az esetekben, amikor - különösen a nemzeti mozgalmak első szakaszában - a nemzeti mozgalom hegemonjának a szerepét a nemzet kizsákmányoló osztályai játszották, s még inkább akkor, amikor a nemzeti és a társadalmi elnyomás többrétegű volt (mint pl. az Osztrák Birodalom viszonyai között).

A nép hatalmas többségét képező dolgozók érdekeit képviselő politikusok, vagyis a szociális és nemzeti feladatok forradalmi megoldásáért küzdő demokraták a forradalmi demokratizmus álláspontját képviselték.

Az uralkodó és az elnyomott nemzetek körében, a feudalizmus válságának körülményei között avagy jelentős feudális maradványok megléte mellett, forradalmi-demokratikus áramlatok és csoportosulások keletkeztek. A legkövetkezősebb forradalmi demokraták jellemzői: a parasztság és a félproletariátus szociális érdekeit helyezik előtérbe, sőt, esetleg az össznemzeti érdekekkel azonosítják azokat; kérelmetlenek a kizsákmányolókkal szemben; igyekeznek támaszkodni a forradalmi tömegmozgalomra; igazán demokraták, ami azt jelenti, hogy követelik a köztársaságot, a nép felfegyverzését, stb. Eszméik és politikájuk tekintetében függetlenek a reakciós köröktől és kormányoktól, törekednek arra, hogy szövetséget létesítsenek a nemzetközi demokráciával és a munkásmozgalommal, ezen belül (az elnyomott népek forradalmi demokratái) törekednek arra, hogy szövetségre lépjenek az uralkodó nemzet szabadságmozgalmával vagy azokkal a népekkel, amelyeknek annak a nemzetnek a kizsákmányoló osztálya nyom el, amely nemzethez a forradalmi demokraták tartoznak. Elismerték ezeknek a népeknek a nemzeti jogait, vagyis áttértek az internacionalizmus pozíciójára, internacionalista tendenciát mutatva. A forradalmi demokraták balszárnyát a szocialista utópisták képezték. Azok a forradalmi demokraták, akik a legfontosabbnak a szociális felszabadulást tartották, s általában következetesen küzdöttek a nemzeti szabadságért, a nemzeti forradalmi mozgalomnak a demokratikus szárnyát alkották. A lengyel szabadság-küzdelemben forradalmi demokratikus nézeteket vallott Dembowski, Dabrowski, Brulewski, a bolgároknál Levszki, Botev, a szerbeknél Markovič, Pelagič.

Engels - látván a forradalmi demokraták és a nép aktiv részvételét a XIX. század 60-s éveiben kibontakozó lengyel nemzeti szabadságmozgalomban, - megjegyezte, hogy a lengyel függetlenségért folyó küzdelem egyben a lengyel agrár-

demokrácia harca is, (az egyetlen lehetséges kelet-európai tényező harca) a patriarchális-feudális abszolutizmus ellen.[40] Egyidejűleg utalt arra, hogy a lengyel mozgalmak nem csak nemzeti jellegűek voltak, hanem egyidejűleg a jobbágyság felszabadításáért is folytak, azért, hogy a föld a parasztok tulajdonába kerüljön. [41] Éppen ezért vált Lengyelország a demokrácia "élenjáró csapatává". [42] A forradalmi demokraták nem csupán a nemzeti mozgalom résztvevői voltak, hanem annál magasabb szintre léptek.

Figyelembe kell vennünk olyan reális tényezőt is, mint a társadalom különböző osztályainak ideiglenes és ingathatóságának az azonnossága a nemzeti szabadságért folyó forradalmi harc idején. A nemzeti állam nagy jelentőségű volt a nép számára, mivel kedvezőbb körülményeket teremtett a proletariátus osztályharca számára, az egyenjogú nemzetközi munkás-egüttműködéshez. Éppen ezért a marxizmus klasszikusai hangsúlyozták annak célszerűségét, hogy a munkások vegyenek részt a polgári-demokratikus mozgalmak korának progresszív nemzeti mozgalmaiban és igazságos háborúiban. Lenin pl. I. Armandhoz írott levelében kifejtette, hogy Marx nem egyszer tett felhívást a nemzeti háborúban való részvételre: Marx 1848-ban, Engels 1891-ben egyenesen elismerte a "hon védelmét". Lenin kifejtette, hogy nézete szerint a "hon védelme" a nemzeti háborúban teljes mértékben megfelel a marxizmusnak, [43] azonban a konkrét körülmények elemzése során kell eldönteni azt, hogy a demokratikus és a szocialista erők milyen politikai álláspontot foglaljanak el. (Ld. erre vonatkozóan azt a bírálatot, amellyel Marx illetve Lassallt 1866-ban.)

Magától értetődik, hogy a kizsákmányoltakat képviselő forradalmi demokratáknak és szocialistáknak bizonyos erkölcsi erőfeszítésbe került együttműködniük az "urakkal" a nemzeti front keretei között. A közép- és jobbágyképviselek, a polgárság és a nemesség liberális és demokratikus elemei, a (kis)polgári értelmiség hangoztatta leginkább azt a tézist, amely szerint a szabadságharcban elengedhetetlen az össz nemzeti összefogás. Ezen együttműködés zászlaja alatt a polgárság arra törekedett, hogy megerősítse saját vezető pozícióját a nemzeten belül.

Ennek a politikának semmi köze nem volt sem a forradalmi demokraták, sem a szociáldemokraták osztálypolitikájához. Lenin hangsúlyozta, hogy szükséges pontosan elemezni azoknak a különböző osztályoknak a különböző érdekeit, amely osztályok bizonyos meghatározott, mérsékelt feladatok esetében kapcsolatra lépnek egymással. [44]

A forradalmi demokratáknak két lehetőségük volt: továbbra is védelmezve a dolgozók érdekeit és bizalmatlansággal viseltetve a földesurak és a polgárság iránt, öntudatosan ideiglenes együttműködést létesíteni velük (így jártak el pl. a lengyel forradalmi demokraták 1863-1864-ben), a szerb

forradalmi demokraták a 70-s években), vagy pedig tömeges paraszti-nemzeti szabadságharcot indítani mind az idegen, mind a saját elnyomók ellen. Itáliában pl. (1857-ben) igyekeztek paraszti felkelést szervezni a nagybirtokosok és a nagyburzsoázia ellen, az ország egyesítéséért. Az 1789-1871 közötti periódusban azonban ezek a kísérletek nem vezettek eredményre.

Olyan példaként, amely nem sorolható a szabvány kategóriák közé, megemlíthetjük Garibaldi politikai pozícióját. Garibaldi kiemelkedő forradalmár volt, aki mély szimpátiával viseltetett a párizsi Kommün iránt. Szimpátiájából fakadt az a bírálat, amellyel a Kommün vezetőit illette a fegyveres erők hiányos szervezéséért, s ugyszintén már-már az az elhatározása, hogy átvegye Párizs védelmének irányítását a versaillesiekkel szemben. (Ugyanebben az időben Mazzini támadta a Kommünt és az I. Internacionálét.) Mivel azonban az itáliai nemzeti forradalom csupán a nemzeti célok elérésére törekedett, Garibaldi nem vetette fel a köztársaságért folyó harc jelszavát.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a polgári-progresszív mozgalmak idején az elnyomott nemzet képviselői közül a legkülönbözőbb szociális és általános politikai nézeteket vallók tevékenykedtek nemzeti-forradalmi szellemben. Az egyik vagy a másik osztály politikáját a nemzeti kérdésben elsősorban szociális érdekeik szabták meg s éppen ezek a szociális érdekek voltak azok, amelyek egyes meghatározott periódusokban arra kényszerítették a különböző rétegeket és osztályokat, hogy a nemzeti szabadság kérdését forradalmi módszerekkel kívánják megoldani s így az osztályharc köztük a nemzeti-felszabadító mozgalom sajátos körülményei között bontakozott ki. Minden esetben ezért elengedhetetlen a mozgalom társadalmi alapjának az elemzése. Így pl. a magyar nemzeti forradalom táborában 1848-1849-ben különböző rétegeket képviselt Batthyány, Kossuth, Petőfi.

A nemzeti mozgalom idején azonban az is előfordulhatott, hogy az osztályérdekek a különböző társadalmi csoportokat az ellenség sorai közé vitték.

A nemzeti-forradalmi irányzattal szembehelyezkedett egy másik irányzat, amely opportunistá volt s arra törekedett, hogy saját, többé-kevésbé mérsékelt céljait az állam uralkodó köreivel kötött megegyezés útján érje el. Az adott irányzaton belül uralkodó áramlatot nemzeti-liberáliszként kell értékelnünk.

Lenin számos alkalommal meghatározta a nemzeti liberalizmus politikai lényegét. Németország egyesítésének a kérdését vizsgálva s ezzel kapcsolatban Marx és Lassall nézeteit elemezve Lenin 1915-ben pl. megállapította, hogy Lassalle már akkor is, mint a Bismarckkal folytatott játé-

kaiban, opportunistá volt. Lassalle Poroszország és Bismarck győzelmét vette számításba s úgy vélte, hogy az itáliai és a német demokratikus nemzeti mozgalmak nem eléggé erősek. Eből adódott, hogy Lassalle a nemzeti-liberális munkás-politika irányába hajlott. Marx ezzel szemben ösztönözte, fejlődésre készítette az önálló, a következetesen demokratikus, s a nemzeti-liberális gyávasággal szembeszálló politikát. Lassalle kevésbé tekintett lefelé, sokkal inkább felfelé, Bismarck irányába vetette tekintetét, s Bismarck győzelme a legosekélyebb mértékben sem igazolja Lassalle opportunizmusát. [45]

Egy későbbi periódusban Lenin nemzeti liberalizmussal vádolta az oroszországi kadet (alkotmányos demokrata) pártot, mivel az tagadta az oroszországi népek örendelkezési jogát. [46] Az első világháború idején Lenin - látva, hogy a szociáldemokraták vezetői védelmükbe veszik a "honvédő" politikát, - rámutatott arra, hogy a nemzeti liberalizmus - a jelenkori demokrácia "fekélye", helyesebben a szociáldemokrácia jelenkori vezetőinek a "fekélye". Lenin vitathatatlanul tartotta azt, hogy Kautsky nemzeti liberálissá lett és hogy Potreszov, a "legnyilvánvalóbb nemzeti liberális vezető", az internacionalizmus zászlaja alatt oportunizmust terjeszt. [47]

Lenin kifejtette erre vonatkozó általános meghatározását is: A nemzeti liberalizmust minden esetben az jellemzi, hogy az bizonyos osztály által meghatározott viszonyok (és határok), valamint módszerek talaján áll. [48] (Lenin azokra az államhatárokat gondolt, amelyeket az uralkodó reakciós erők határoztak meg.) Ezt a meghatározást nem csupán az uralkodó, hanem az elnyomott nemzetek egyes politikai csoportjai is alkalmazhatják. A nemzeti liberális áramlatok által a nemzeti harccal kapcsolatban elfoglalt álláspontokban olyan politikai jegyek állapíthatók meg, amelyek a liberalizmust a maga egészében jellemzik. Az alkotmányos elvek és - különböző mértékben - a demokratikus szabadság-jogok védelme összefonódik ez esetben a következetes tömegharctól való félelemmel. Általában megállapíthatjuk, hogy a nemzeti mozgalmakban a polgári-nemesi csoportok vettek részt nemzeti-liberális elvekkel s ehhez a kategóriához sorolhatjuk azokat a politikusokat is, akik követeléseiket az uralkodó körök politikájához igyekeztek alkalmazni, valamint azon politikusok többségét, akik elismerték a soknemzetiségű állam további területi épségének az elvét.

A feudális rend alapjainak a felszámolása után a nemzeti liberalizmus egyre nagyobb mértékben vett részt a politikai küzdelemben, amikor a kapitalizmus fejlődését gátló legsúlyosabb akadályok már megszűntek, azok, amelyek a tulajdonnal bíró rétegek egy részének a radikalizálódását eredményezték.

Ausztriában, az 1848 évi forradalmat követően a nemzeti liberalizmus legfőbb bázisát a szociális-gazdasági

téren többé-kevésbé "boldoguló" erők képezték, a növekvő, pozícióikat erősítő, polgárosuló vagy kapitalista körök, amelyek gazdasági tevékenységük során alkalmazkodni tudtak a sok-nemzetiségű állam viszonyaihoz, így többek között a földesurak, a jómódu kereskedők, akik bekapcsolódtak az adott állam széleskörű piachálózatába s kapcsolatot teremtettek a külföldi tőkével, stb. Azonban más tényezők is hatottak ezeknek a rétegeknek a hivatalos programjára. Ilyenek pl. az osztályharc élessége, a kívülről fenyegető veszély, a politikai gyengeség.

A jómódu és a középparasztság soraiból számosan támogatták a nemzeti liberalizmust (különösen a későbbi időszakban, a XIX. század végén és a XX. század elején).

Az Ausztriában élő szláv népek nemzeti mozgalmában a nemzeti liberális politika hívei többségükben az ausztrószlávizmus hívei és propagandistái voltak.

Meghatározott körülmények között a nemzeti-forradalmi és a nemzeti-liberális körök nézetei egyes lényeges szociális és általános politikai kérdésekben közel állhattak egymáshoz, míg a nemzeti-politikai álláspontok élesen különböztek. Így pl. az 1848 évi forradalom idején mind a szláv, mind a magyar liberálisok védelmezték a jobbágy feudális függőségének megváltás ellenében történő felszámolására vonatkozó programot, védelmezték a parlamenti rendszer létrehozásának az elvét, azonban a nemzeti kérdésben a szláv liberálisok liberális politikát folytattak (ausztrószlávizmus), s ezzel segítették a Habsburg reakciót, míg a magyarok - forradalmi politikát követtek és elfoglalták helyüket az összeurópai forradalmi mozgalomban.

Végezetül szólhatunk a nemzeti-konzervatív irányzatról is, ide sorolva azokat az elemeket, amelyek csak a legmérsékeltabb (nyelvi, vallási) nemzeti követelések támogatására hajlandók és amelyek megelégednek a hatalom által nyújtott mérsékelt engedményekkel, avagy amelyek kívül állnak az alakuló, bontakozó nemzeti-felszabadító mozgalmon. [49] A körülmények különböző alakulásánál ezek támogatták a konzervatív erőket, a dinasztíát (pl. az Osztrák Birodalom egyes népeinél 1867-ig a nagybirtokosok egy része, a tisztviselők, a reakciós egyházi körök), vagy az éppen fennálló rendszert (ugyanazok a körök az osztrák-magyar dualizmus stabilizálódása után).

Fentebb szóltunk a nemzeti-forradalmi irányzatok szociális tarkaságáról, heterogén voltáról. Az az evolúciós folyamat, amely a nemzeti szférában ideológusaik eszméinél megfigyelhető, kapcsolatban állt az európai társadalmi-politikai változások egész folyamatával. A tulajdonnal rendelkező osztályok által a nemzeti kérdésben tanúsított határozottság és aktivitás fordított viszonyban állt a haladó történeti

fejlődéssel. A leggyorsabban a társadalmilag mérsékelt rétegek forradalmisága párologott el, amelyek nemzeti politikája egyre inkább összhangba került saját társadalmi és általános politikai állásfoglalásukkal. Igen meggyőző példája annak, hogy a nemzeti-forradalmi irányzat miként változik át nemzeti liberálissá, a magyar és a lengyel (Galícia) nemesség politikája a XIX. század 60-s éveiben. Ezek a nemesi földbirtokosok, akik ugyan fokozatosan elpolgárosodnak, azonban hagyományaik, valamint a XIX. század 60-s éveiben a vidék termelési viszonyaiban elfoglalt helyük szerint mégis felfeudálisak, s az egészen mérsékelt földesuri liberalizmus képviselői, fél-liberális fél-konzervatívok, elérkeznek oda, hogy megértik a Habsburgokkal való szövetség szükségességét. Magyarországon ezeknek a köröknek a vezére Deák Ferenc, aki már korábban is hajlott a dinasztiaival kötendő kompromisszum politikájára, Andrássy Gyula, akit 1849-ben a nemzeti forradalomban való részvételért halálra ítélték, s aki 1867-ben Magyarország miniszterelnöke, majd 1871-től Ausztria-Magyarország külügyminisztere lett, Galiciában pedig Potocki, stb. Andrássy Gyula evolúciója különösen jellemző.

Az 1846 évi események rendkívül komoly szerepet játszottak abban, hogy a nyugat-galiciai mágnások és nemesek elutasították a nemzeti radikalizmust. A paraszti megmozdulásoktól való félelem megbénította a nemeseket. Választ elé kerültek: vagy nemzeti harc és az osztályprivilegiumok elutasítása, vagy pedig együttműködés a Habsburgokkal és a privilegiumok megtartása. Ők a második utat választották. Az 1848-1849 évi magyarországi és kelet-galiciai események megmutatták, hogy a nemesek nemzeti radikalizmusa nem egyeztethető össze azzal a törekvésükkel, hogy megőriznék uralmukat a soknemzetiségű parasztság felett. Mindezek eredményeképpen áttértek a nemzeti liberalizmus álláspontjára (bár természetesen ebben más körülmények is szerepet játszottak).

A magyar és a lengyel földbirtokos osztály érdekei mögött is ott rejtőzött ennek az evolúciónak a lehetősége, hisz ellenségesen kezelték mind a saját népük, mind az elnyomott nemzetek követeléseit, a demokrácia elveit. A nemzeti politika összhangba került az adott társadalmi réteg társadalmi-gazdasági és általános politikai pozíciójával. Ilyen módon már abban a távoli periódusban jelentkezett az a törvényszerű folyamat, amely szerint az elnyomott nemzetek tulajdonnal rendelkező osztályai átmennek a reakció táborába.

A XIX. század harmadik negyedében a nemzeti mozgalmakban jelentkező forradalmi-demokratikus tendencia összefonódott az utópista szocializmussal és a szocialista munkásmozgalommal (Olaszország, Lengyelország, a délszláv területek). E tekintetben igen figyelemre méltó a lengyel forradalmi demokrácia tevékenysége. A nemzeti felszabadulásért folytatott harc hagyományai - írta Lenin, - olyannyira erősek és mélyek voltak, hogy az otthon elszenvedett vereség után Lengyel-

ország legjobb fiai elmentek, hogy minden felé támogassák a forradalmi osztályokat: Dabrowski és Wróblewski emléke elszakíthatatlanul összeforrott a proletariátus leghatalmasabb megmozdulásával a XIX. században. [50] A lengyelek százai küzdöttek a párizsi Kommün zászlaja alatt. A lengyel demokratikus emigráció adta a Kommünnek a legjobb tábornokokat és a leghősiesebb katonákat. [51]

Fentebb megvizsgáltuk azokat a legáltalánosabb vonásokat, amelyek a feudalizmus válsága, a polgárság haladó jellegű fejlődése, a polgári-demokratikus forradalmak kibontakozása, a XIX. századi nemzeti mozgalmak idején jellemezték a különböző irányzatokat, áramlatokat, s amelyek két alapvető irányzat szerint csoportosították ezeket: forradalmi és megalkuvó azaz többnyire liberális irányzatként. Mindkét irányban természetesen megtalálhatók a különböző átmeneti áramlatok és csoportosulások. [52] Minden egyes társadalmi réteg politikai állásfoglalását általában s a nemzeti mozgalommal kapcsolatban különösen s a különböző korszakokban saját osztályérdekei határozták meg. Ezek az osztályérdekek eredményezték gyakran azt, hogy a különböző társadalmi rétegek az egyik irányzatot elhagyva átmentek a másik irányzat táborába.

Az elkövetkező korszakban az egyes osztályok és társadalmi rétegek által a nemzeti mozgalomban játszott szerep megváltozik. Azonban már a XIX. században is, - jóllehet a nemzeti felszabadulás a polgári-demokratikus forradalom egyik feladata volt és a legkedvezőbb körülményeket teremtette meg a kapitalizmus fejlődése számára, - azokban az európai országokban, ahol a kapitalizmus győzött, a burzsoázia egyre inkább a népeket elnyomó erővé, (az angol burzsoázia pl. Irországban, az európai országok és a gyarmatok, stb.), a nemzeti felszabadító mozgalmak ellenségévé vált az európai kontinensen.

V.I. Frejdzon cikke a
Советское Славяноведение-
ben, 1975. 2. 34-50.

Jegyzetek

1. Kelet-Európában és többek között Ausztria-Magyarországon és a Balkánon a polgári-demokratikus mozgalmak fellendülése a XX. század elejére esett, azonban az itteni nemzeti burzsoázia politikai állásfoglalásán már nyomott hagyott a Nyugaton, az imperializmus hajnalán lefolyt osztályharc tapasztalata. Nemzeti mozgalomról szólva mi alapján

véve a polgárság felfelé ivelő szakaszát tartjuk szem előtt, (a XIX. század 70-s éveit), s csupán egyes esetekben hivatkozunk ennél későbbi tényekre Kelet-Európa történetéből.

2. L. pl. Lenin megállapítását az ellentmondások mesterséges absztrahálásáról azon osztályok között, amely osztályok a "nemzetet" képezik. Összes művei oroszul, 2.k. 221.l.

3. Lenin, Összes művei, oroszul 25. k. 269. l.

4. U.o. 26.k. 143. l.

5. U.o. 137. l.

6. U.o. 138. l.

7. U.o. 25. k. 258. l.

8. U.o. 24. k. 229. l.

9. A nagy francia forradalomban vagy a dekabrista mozgalomban nagy erővel jelentkezett a nemzeti mozzanat, a harc a feudális bilincsek felszámolásáért, amelyek lefogták a nemzet fejlődését, harc "a nemzet önmeghatározásáért", szuverenitásáért, a "nemzeti akarat" győzelméért (amelyet a burzsoázia a saját akaratával azonosított), a győzelemért az "Isten kegyelméből" a hatalmat megtestesítő feudális urak felett. S jöllehet a nagy francia forradalomban hiányoztak a specifikusan nemzeti célok (azaz az idegen nemzeti elnyomás felszámolása), a franciaországi eszmék, célok és harci módszerek az egész XIX. század folyamán hatást gyakoroltak a nemzeti felszabadító mozgalmakban résztvevő személyekre. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korának általános demokratikus és specifikusan "nemzeti" feladatainak az összefonódása mutatkozott meg e jelenségben.

10. Lenin, U.o. 26. k. 215. l. Az államok létrehozásáért folytatott háborukat Lenin "nemzeti" jellegűeknek nevezte. (Ilyen a háborúk jellege a nagy francia forradalomtól kezdve, egészen az itáliai és a porosz háborúig. U.o. 26.k. 28. l.

11. Marx, Engels, Összes művei oroszul, 17. k. 265. l.

12. Lenin, U.o. 26. k. 16. l. Részletesebben l. V.V. Zelenyin: V.I. Lenin a délszlávok nemzeti forradalmáról. Советское Славяноведение, 1969. No. 2.

13. Lenin, U.o. 26. k. 138. l.

14. Marx, Engels, Összes művei oroszul, 30. k. 459. l.

15. U.o. 21. k. 447. l.

16. Az uralkodó nemzet soraiban megfigyelhető nacionalista áramlatok jellemzését, attól függően, hogy az egyik vagy a másik osztály tartja kezében a vezatést a polgári országban, L. Lenin, U.o. 25. k. 318. l.

17. Marx, Engels, Összes művei oroszul, 4. k. 492. l.

18. Mint a jelenlegi lengyel felkelésekben, Németországban akkoriban a mozgalom csak abban az esetben számíthatott sikerre, ha valamennyi ellenzéki párt, de különösen a nemesség és a parasztság, egymással szövetségre lépett. Azonban ez a szövetség mindkét esetben lehetetlen volt. A nemesség már nem vonhatta a maga oldalára a parasztságot. Csak ha a nemesség teljes egészében felszámolta volna a jobbágyságot és a feudális függést és lemondott volna valamennyi privilégiumáról, tudta volna a falusi lakosságot arra készíteni, hogy vele szövetséget kössön - írta. Marx-Engels, Összes művei oroszul, 7. k. 395. l. Marx a spanyol nép által Napoleon ellen folytatott küzdelem elemzése során arról írt, hogy célszerű összekapcsolni a szociális változtatásokat a nemzeti védelemre vonatkozó intézkedésekkel. U.o. 10. k. 471. l.

19. U.o. 4. k. 491. l.

20. A nemesség hegemoniája mellett kibontakozó nemzeti mozgalmak ideológiájában találunk olyan sajátosságokat, amelyek kapcsolatosak a nemesi tradíciókkal, a hajdani állami önállóságra, a "történeti jogra" való emlékezéssel. Ezen utóbbit azért választották fegyverül, hogy egyrészt megalapozzák a nemzeti függetlenség követelését, másrészt az egész egykori ama állam-terület feletti szuverenitás helyreállítására irányuló pretenziót, (L. Magyarország, Lengyelország) amelynek lakossága jelentős mértékben más nemzetiségű volt és a többségű elnyomás alanyául szolgált. A nemesség polgárosodási folyamata erősítette nacionalista törekvéseit.

21. Lenin, U.o. 26. k. 144. l.

22. Nemzeti felszabadító és forradalmi demokratikus felkelés Magyarországon. Lenin, U.o. 30. k. 38. l. itt, mint általában azokban a meghatározásokban, amelyeket Marx, Engels, Lenin adott a nemzeti jellegű kölcsönös kapcsolatokban fellelhető folyamatokra vonatkozóan, a figyelmet egyrészt az események általános szociális-politikai tartalmára, másrészt azok nemzeti jellegére fordítja (specifikumára).

23. Lenin, midőn utalt arra, hogy az ukrán paraszt által a lengyel földesur iránt érzett gyűlölet "törvényszerű", megbírálta Dragomanovot, aki nem értette meg az adott korban a lengyel "nemesei" mozgalom összeurópai jelentőségét. L. Lenin, U.o. 25. k. 297. l. Részletesebben erről L. V.A.

Djakov, Lenin a lengyelországi felszabadító mozgalomról és annak M.P. Dragomanov által nyújtott értékeléséről. L. a "Lenin és Lengyelország" c. könyvet oroszul, Moszkva, 1970.

24. Az említett antagonizmus távolról sem merítette ki a magyar forradalom idején mutatkozó konfliktusok egészét. A magyar-horvát ellentétek más jellegűek voltak. Ezenkívül a politikai harcban megmutatkozott az, hogy különböző, egymástól eltérő volt az érdeke a magyarországi elnyomott nemzetiségek burzsoáziájának (nem csak parasztságának) és a magyar polgárosodott rétegeknek.

25. Marx, Engels, U.o. 6. k. 559. 1.

26. Kossuth Lajos pl., aki szociális téren liberális földesuri politikát valósított meg, úgy szerepelt, mint a nemzeti háboru kiváló szervezője, kérlelhetetlen harcos, aki nem riad vissza a Habsburgok detronizálásától sem. Az ilyen jellegű tevékenység eltér a liberalizmusról általában alkotott elképzeléstől. Mazzini, természetesen, polgári radikális volt, demokrata, köztársaságpárti, azonban ebben sem merül ki az ő tevékenységének a jellemzése.

27. A jelenkori bolgár és jugoszláv történetírásban elfogadott a "nemzeti forradalmárok" kifejezés. Feltéhető, hogy célszerűbb "polgári-nemzeti forradalmárok"-ról írni (többek között a bolgár felszabadító mozgalomban). Nézetünk szerint a "nemzeti forradalmárok" kifejezés egy feltétellel fogadható el (hasonlóképpen a "nemzeti forradalom" kifejezéshez): ha a kutató beismeri, hogy nem léteztek osztályok feletti "nemzeti" forradalmárok és hogy szükséges elvégezni azon társadalmi rétegek és osztályok érdekeinek az elemzését, amelyek a nemzeti-felszabadító feladatok megoldása közben kapcsolatba kerültek egymással.

28. Marx, Engels, U.o. 12. k. 434-435. 1. Marx mélysegesen tisztelte Mazzinit, a forradalmárt, a hazafit, a demokratát, jóllehet utalt arra, hogy mint a burzsoázia politikusa, rendelkezik korlátokkal. U.o. 13. k. 381-386. 1.

29. Az, hogy a poroszok 1866-ban megszervezték Klapka tábornok légióját, más tartalommal rendelkező esemény.

30. Marx, Engels, U.o. 35. k. 219, 220. 1.

31. U.o. 22. k. 536, 537. 1. Ugyanarról a korszakról szólva (a XIX. század 60-s éveit), Lenin megjegyezte, hogy akkor fejeződött be az osztrák és a poroszországi kizsákmányoló osztályok küzdelme azért, hogy ilyen vagy amolyan módon befejezzék ezt a felülről végrehajtott forradalmat. Lenin, U.o. 26. k. 81. 1.

32. U.o. 22. k. 156. 1.

33. U.o. 186. 1.

34. Marx, Engels, U.o. 22. k. 537. 1.

35. Poroszországban és Ausztriában a változtatások a munkások számára a legkedvezőtlenebb formában valósultak meg, fenntartva a monarchiát, a nemesség privilégiumait, a falu jogtalanságát s a középkori maradványok egész sokaságát. U.o. 20. k. 311. 1.

36. Itáliában, ahol az ország egyesítése a "felülről" és "alulról" folytatott küzdelem eredménye volt, 1859-1870 között az északi országrész felett gyakorolt osztrák elnyomást felszámolták, s ugyszintén felszámolták a reakciós, abszolutista rendszereket is (Nápoly, Pápai terület, egy sor fejedelemség), bevezették az egységes alkotmányos rendszert, azonban a korábbi szociális viszonyok a falvakban (amelyek a déli országrészben különösen elmaradottak voltak) továbbéltek. A nemzeti háborúk ennél lényegesebb eredményeket is elértek, (pl. az első balkáni háború 1912-ben) azonban ezekre az eredményekre is rányomta bélyegét a "felülről" folytatott politika.

37. Lenin, U.o. 22. k. 152. 1.

38. U.o. 26. 1. Annak a hallatlan bizalmatlanságnak az ellenére, amelyet a mazzinisták tápláltak III. Napoleon iránt, ismerve annak hódító politikáját.

39. Az 1877-1878 évi orosz-török háború Bulgária számára olyan következményekkel járt, amelyek egyenértékűek voltak a polgári forradalommal.

40. Marx, Engels, U.o. 5. k. 353. 1.

41. U.o. 18. k. 508. 1. "Csak nemzeti" megjelölés alatt Engels a nemzeti-politikai célokat érti. Feljebb idéztük ezt a meghatározást.

45. Lenin, U.o. 26. k. 138. 1.

46. Lenin, U.o. 24. k. 248. 1.

47. Lenin, U.o. 26. k. 134. 1.

48. Lenin, U.o. 24. k. 249. 1.

49. A különböző nemzeti követelések társadalmi jelentősége attól a történelmi szakasztól függött, amelyben az adott mozgalom volt (pl. a nép nyelvén tanító iskolák szervezésének a követelése a mozgalom korai szakaszában és a program mérséklése a felvilágosodásnak megfelelően a politikai küzdelem szakaszában).

50. Lenin, U.o. 7. k. 237. l.

51. Marx, Engels, U.o. 18. k. 556. l.

52. Teljesen világos, hogy a nemzeti mozgalmakban megfigyelhető tarka társadalmi-politikai irányzatokat, amelyek méghozzá egymástól egészen eltérő körülmények között tevékenykedtek, lehetetlen rubrikákba "sorolni".

TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A KÖZÉP- ÉS DÉL-KELET-EURÓPAI NEMZETEK KIALAKULÁSÁRÓL

1975. április 15-17 között a SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében tudományos konferencia volt. Témája: "A közép- és dél-kelet-európai nemzetek kialakulása". A munkában résztvettek Moszkva, Leningrád, Kijev, Petrozavodszk, Minszk, Lvov, Kujbisev, Kisinyov, Ungvár, Vilna történéseinek képviselői, valamint szakemberek Bulgáriából, Magyarországról, a Német Demokratikus Köztársaságból, Lengyelországból, Romániából és Csehszlovákiából.

Az ülést megnyitó D.F. Markov, ak. lev. tag hangsúlyozta, hogy a nemzetté-válás tematikája komplex jellegű s éppen ezért a különböző tudományágak képviselőinek az együttműködését kívánja meg.

I. Sz. Miller előadásában utalt arra, hogy az átmeneti periódusok jelenségeinek kölcsönös kapcsolata és egymástól való kölcsönös függése sehol sem fejeződik ki olyan világosan, mint éppen a nemzetté-válás problematikájában.

A két elméleti jellegű előadásban: "Etnosz - nemzet - nemzetiség" (Ju.V. Bromlej) és "A nemzeti és nemzetközi folyamatok kutatásánál alkalmazott egyes fogalmak rendszerezéséről, meghatározásairól és strukturájáról" (O.A. Bembel) az előadók a terminológia problémáit vizsgálták, az etnográfus és a filozófus különböző szemszögéből.

Egy sor közép- és dél-kelet-európai népnél a nemzetté-válás folyamatát vetette összehasonlító történeti elemzés alá a következő néhány előadás: "A nemzetek kialakulási folyamatának periodizálása az Osztrák Birodalom népeinél," (V.I. Frejdzon). "A lengyel, a magyar és a szlovák nemzet kialakulási folyamatának összehasonlító elemzése", (L.I. Obusenkova). "A nemzet kialakulásának összehasonlító vizsgálata. Lengyelország és a Balkán", (E. Szkovronek). A fenti előadások alapját a nemzetek kialakulási folyamatának a tipologizációja képezte, kiemelve az egyes alárendelt jellegű zónák és egyes nemzetek sajátosságait. Ezeket az anyagokat egészítette ki egy előadás a XIX. századi francia forradalmak, az olasz és a német egyesítő mozgalom hatásáról a nemzeti gondolat fejlődésére, valamint a nemzeti-felszabadító mozgalom fellendülésére a közép- és dél-kelet-európai elnyomott népeknél.

Sz.M. Falkovics, K.P. Gogina, H. Bleiber, D. Hurez-ján előadása a lengyel, a cseh, a szlovák, a német és a román nemzet kialakulásának sajátosságait vizsgálták. A lengyel nemzet kialakulásának sajátos jellege jelentős mértékben függött attól, hogy ez a folyamat a nemzeti terület széttagoltsága közepette ment végbe. A cseh nemzet kialakulásánál hiányzott a nemzeti uralkodó osztály, jóllehet a cseh területeken viszonylag gyorsan fejlődtek a kapitalista viszonyok és fejlődött az idegen nemzetiségű burzsoázia. A szlovák társadalom gazdasági gyengesége és szociális strukturájának fejletlensége (e struktúra az 1848. évi forradalom után is erősen deformált volt a feudalizmus következtelen felszámolása miatt) meghatározta a gazdasági egység (közösség) kialakulási folyamatának a lemaradását. Ismeretes, hogy a gazdasági közösség a nemzet egyik ismérve. Ebből adódik, hogy különösen jelentős szerepre tesz szert a nemzeti nyelvért folytatott küzdelem. Kifejtették, hogy az NDK szocialista nemzete és az NSzK burzsoá nemzete közös multtal rendelkezik, de nem közös jelennel. A román nemzet kialakulási folyamatában az 1821. évi forradalom olyan határvonal a társadalom életében, amely után meggyorsul és befejeződik a román nemzet kialakulása.

Átfogó jellegű előadást tartott V.A. Djakov: "A társadalom szociális strukturájáról a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet idején, a közép- és dél-kelet-európai országok példáján", valamint I.I. Lescsilovszkaja: "A szláv nemzetek kialakulásának szociális aspektusai az Osztrák Birodalomban. A XVIII. sz. vége - a XIX. sz. közepe", továbbá Sz.A. Madijevskij: "Az alakuló nemzetek társadalmi strukturájának különbözőségei és ezek némely tükröződése a társadalom politikai intézményeiben és kulturájában (Románia és Bulgária)".

V.P. Csornij és T.F. Fedoszova előadásai a bulgár és a lengyel nemzet kialakulásának társadalmi-gazdasági kérdéseivel foglalkoztak.

"Az egységes irodalmi nyelv létrehozása - a bolgár nemzet konszolidálódásának egyik tényezője a Megújulás korában" c. előadásában G.K. Venediktov elmondotta, hogy a jelenlegi bolgár irodalmi nyelv az Ó-Planina központi részének két oldalán elterülő nagykiterjedésű vidéken elterjedt nyelvjárásokból alakult ki. Kezdetről fogva úgy alakult, mint egységes, összbolgár nyelv, amely arra hivatott, hogy a bolgár nyelvű vidékeken mindenütt alkalmazták.

V.P. Gudkov "Az irodalmi-irott nyelv típusai a szerbeknél a XVIII-XIX. században és a szerb irodalmi nyelv folytonosságának a kérdése a nemzetné válást megelőzően és a nemzetné válás idején" címmel tartott előadást. Az irott-nyelv sokféle típusának a felszámolása, valamint irodalmi nyelvként a népi beszéd megszilárdítása - ime azoknak a történelmi folyamatoknak az eredménye, amelyek előkészítették a

szerb nemzet kialakulását. További eredmény: a nemzeti öntudat megnövekedése és megszilárdulása.

A lengyel területeken uralkodó nyelvi viszonyokat elemezve (a XIX. század elején), valamint e viszonyok hatását vizsgálva a lengyel nemzet kialakulási folyamatában, Z.N. Sztrekalova arra a következtetésre jutott, hogy erre az időre a lengyel irodalmi nyelv olyan magas fejlődési fokra jutott, amely megfelel a kialakult nemzet korában létező irodalmi nyelv fejlettségi fokának s éppen ezért eszköze lehetett a lengyel nemzet egyesítésének. Egy másik előadás a vilnai egyetem professzorainak a szerepét vizsgálta az 1803-1832 közti periódusban, különös tekintettel a lengyel irodalmi nyelv kialakulására.

Csehország nyelvi viszonyai a XVIII. sz. végén a szláv lakosság erőszakos németesítésének a nyomait mutatták. Eppen ezért, jóllehet a cseh irodalmi nyelv a megelőző korok irodalmi nyelve alapján keletkezett, az irodalmi stabilizálódásért és az irodalmi nyelv további tökéletesítéséért folytatott harc az egyik legfontosabb feladata volt a formálódó cseh nemzetnek. G.P. Nescsimenko és A.G. Sirokova "A cseh nemzet nyelvének kialakulási sajátosságai a nemzeti megújulás korában" c. előadása ismertette a cseh ébresztőknek azt a tevékenységét, amelyet a cseh irodalmi nyelv tökéletesítése érdekében végeztek.

L.N. Szmirnov arról a hatalmas szerepről szólt, amelyet a nemzeti irodalmi nyelv játszik a nemzet kialakulásában. Előadásában ismertette azt a küzdelmet, amelyik a nyelvi-irodalmi szférában folyt a szlovák nemzet kialakulásáért. A XIX. század 40-s éveiben általánossá vált az egyseges szlovák irodalmi nyelv, amely a továbbiakban fontos eszköze volt a szlovák hazafias erők konszolidálásának és nagyhatású segítője a szlovák nemzeti kultúra fejlődésének.

L.P. Laptjeva arról a küzdelemről beszélt, amelyet a szerb-luzsicki szlávok folytattak anyanyelvük megőrzéséért és fejlesztéséért. Ez a harc elsőrendű szerepet játszott a német hatóságok XIX. századi németesítő politikájával szembeni ellenállásban. Szerb-luzsicki nyelven újságokat, népdal-gyűjteményeket adtak ki, anyanyelvi körök működtek, megreformálták a helyesírást, követelték a szerb-luzsicki nyelven történő oktatás bevezetését. A luzsickiak az anyanyelv megvédéséért folytatott küzdelemben támaszkodtak a szláv megújulás képviselőinek segítségére (így pl. az orosz szlavistáknak). K.I. Logacsov előadása a XIX. századi független Görögország nemzeti öntudatának a sajátosságait, valamint a nemzeti nyelv fejlődését tárgyalta.

Kovács E.^a hozzászólásában azokról a különböző s sokszor egymásnak ellentmondó elképzelésekről szólt, amelyek a Habsburg birodalom népei körében az 1848. évi forra-

dalom előtt léteztek. N.P. Mityina és O.P. Morozova ismertették a nemzetkonceptió evolúcióját a lengyel közgondolkodásban a XVIII. sz. végétől a XIX. sz. első feléig. B.Sz. Popkov azt vizsgálta, miként értelmezte Lelewel a "nemzet" fogalmát.

Niederhauser E.^{*} előadásában arról a szerepről szólt, amelyet a nemzeti kultúra játszik a kelet-európai nemzetek kialakulásában. Felvetette a társadalom-tudományok, az irodalom, a színház, a zene és a képzőművészetek szerepét a nemzeti öntudat kialakulási folyamatában.

I.M. Septunov a folklór szerepét vizsgálta a nemzeti öntudat kialakulásában. "A nemzeti öntudat fejlődésének sajátosságai a balkáni népeknél" c. előadásában I.Sz. Dosztjan megvizsgálta azokat az okokat, amelyek megnehezítették és lelassították a nemzeti öntudat kialakulását a balkáni területeken. Egyidejűleg kitért az adott régió társadalmi-politikai fejlődési sajátosságaira is a XVII-XIX. században.

K. Sarova a nemzetek-közötti kapcsolatok kérdésért taglalta, majd a bolgár nemzeti öntudat kialakulásáról szólt.

I.V. Csurkina a szlovének nemzeti-politikai öntudatának a fejlődését vizsgálta; G.L. Ars a görögök és albánok nemzeti öntudatának alakulását fejtette ki.

D.F. Popliko előadásának címe: "Társadalmi-demokratikus ideológia és a nemzetek kialakulása a Balkánon". I.I. Szvirida a kulturális fejlődés problémáit elemezte, amikor az alkotó nemzeti értelmiség kialakulásáról szólt Lengyelországban, a XVIII. sz. végén, a XIX. sz. első felében. A.V. Lipatova a Felvilágosodás korának lengyel nemzeti kulturájáról, L.A. Szafronova a lengyel színházi kulturáról szólt. D.Sz. Prokofjeva "a nemzeti irodalom koncepciójának fejlődése a lengyel romantikus kritikában" címen tartott előadást. L.Sz. Kiskin cseh anyag alapján vizsgálta a nemzeti kulturák fejlődését a nemzetté-válás során. L.N. Titov a színház szerepét vizsgálta a cseh nemzet kialakulási folyamatában.

L.A. Obusenкова cikke
Советское Славяноведение,
1975. 5. 100-102.

*Az MTA Történettudományi Intézetének
(Budapest) főmunkatársa

A	=	Anale /Bucuresti/
IC	=	Istorijski Casopis /Beograd/
ISzSzSzR	=	История СССР /Москва/
IZ	=	Исторические Записки /Москва/
Korunk	=	Korunk /Kolozsvar/
MIÖG	=	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung /Wien/
NNI	=	Новая и новейшая история /Москва/
RHMC	=	Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
Sof	=	Südostforschungen (München)
St	=	Studii /Bucuresti/
VIK	=	Вопросы Истории Н/ПСС/ /Москва/
VMU	=	Вестник Московского Университета /Москва/

TÖRTÉNETIRÁS
MÓDSZERTAN
HISTORIOGRÁFIA

1973/II.

Сахаров, А.М.: О некоторых вопросах историографических исследований.
(A historiográfiai kutatások néhány kérdéséről.)
VMU, 28. 1973. 6. 19-34.

Салов, В.И.: Исторический факт и современная буржуазная историография.
(A történeti tény és a mai polgári történetírás.)
NNI, 1973. 6. 43-56.

Наменецкий, В.А.: Советская библиография историографической литературы по всеобщей истории.
(A historiográfiai irodalom szovjet bibliográfiája a világtörténet köréből.)
NNI, 1973. 5. 158-164.

Халфин, Н.А. - Аветян, А.С.: Проблемы истории колониализма и неоколониализма в советской историографии /1967-1972/.

A kolonializmus és neokolonializmus történetének kérdései a szovjet történetírásban - 1967-1972.)
NNI, 1973. 4. 146-157.

Egyetemes történet

Нузицин, В.И.: О роли крестьянства в Италии во II.в. д.н.э. - I. в. н.э.
(A parasztság szerepéről Itáliában az i.e. II. sz.-tól az i.sz. I. sz.-ig.)
VMU, 28. 1973. 2. 79-91.

Гаджиев, Н.С.: Современная американская неоконсервативная историография и некоторые проблемы пуританизма.
(A mai amerikai ujkonzervatív történetírás és a puritanizmus néhány problémája.)
VMU, 28. 1973. 2. 18-31.

Писарев, Ю.А.: Германско-австрийские планы на Балканах в годы I мировой войны.
(Német-osztrák tervek a Balkánon az első világháború éveiben.)
NNI, 1973. 2. 72-85.

Григорьева, И.В.: Исторический анализ фашизма в работах А. Грамши.
(A fasizmus történeti analízise A. Gramsci munkáiban.)
NNI, 1973. 2. 143-157.

Мельников, Д.Е. - Черная, Л.В.: Некоторые проблемы истории германского фашизма.
(A német fasizmus néhány problémája.)
NNI, 1973. 6. 68-84.

Жилин, П.А.: О проблемах истории второй мировой войны.
(A második világháború történetének problémáiról.)
NNI, 1973. 2. 3-19.

Албания

Смирнова, Н.Д.: Албанский "Красный епископ" Fan Noli.
(Az albán "vörös püspök": Fan Noli.)
NNI, 1973. 3. 48-60.
Fan Noli (1882-1965) a Szovjetunió barátja volt. 1927-ben résztvett a leningrádi "Szovjetunió barátai" kongresszuson.

Англия

Осиновский, И.Н.: Томас Мор - гуманист и политик.
(Morus Tamás, a humanista és politikus, 1478-1535.)
NNI, 1973. 2. 115-127., 1973. 2. 107-121.

Цыпурина, Г.И.: Торговля Англии с Марокко во второй половине XVI в.

(Anglia kereskedelme Marokkóval a XVI.sz. második felében.)
VMU, 28. 1973:4. 86-94.

Арзеева, Л.В.: Доминионы и мюнхенская платина Англии /по новым матери-
алам/.

(A brit dominiomok és Anglia müncheni politikája - új levéltári
anyagok nyomán.)
NNI, 1973. 4. 54-70.

Дашевский, В.Ю.: Борьба в правящих кругах Англии в связи с "политикой
цен и докладов" Лейбористского правительства Г.Вильсона.

(Harc Anglia vezető köreiben az "ár- és bérpolitikával" kap-
csolatban H. Wilson Labour-kormány alatt.)
VMU, 9. 28. 1973. 1. 47-59.

Рыжинов, В.А.: Внешняя политика английских консерваторов, 1970-1972 г.

(Az angol konzervatívok belpolitikája, 1970-1972.)
NNI, 1973. 2. 56-71.

Bulgária

Oschlies, W.: Ženi Božilova-Pateva. Leben und Werk der bulgarischen
Volksbildnerin und Demokratin. (Božilova-Pateva asszony.)

Sof, 1973. t. XXXXII. 192-210.
(1878-1955. A bolgár néptanító és demokrata élete és munkássá-
ga.)

Носев, Д.: Сентябрьское восстание 1923 г. в Болгарии.

(Az 1923. évi szeptemberi felkelés Bulgáriában.)
NNI, 1973. 5. 3-19.

Franciaország

Chaboche, R.: Les soldats français de la Guerre de Trente Ans. Une
tentative d'approche.

(Francia katonák a harmincéves háboruban. Megközelítési kísér-
let.)

RHMC, 1973. jan.-márc. t. 20, 10-24.

(A forrásanyag és a felhasználás módszere.)

Blanchard, S.: Ingénieurs de Sa Majesté Très Chrétienne à l' étranger
école française de fortifications. (Őfelsége a Legkereszté-
nyibb Király mérnökei külföldön, vagy a francia várépítési
iskola.)

RHMC, 1973. jan.-márc. t. 20, 25-36.

Mi készítette a XVII. sz. francia hadmérnökeket külföldi szolgál-
lat vállalására, meddig terjedt működési területük.

- Devos, J.-C. - Waksman, P.: Les compagnies d'ordonnance de la guerre de Sept Ans, à leur dissolution, 1788. (Az ordonáncsapatok a hét-
éves háboruban, feloszlásukig, 1788.)
RHMC, 1973. jan.-márc. t.20, 37-57.
Szervezetük, szerepük, társadalmi összetételük.
- Bertaud, J.-P.: Notes sur le premier amalgame. (Février 1793 - janvier 1794.) (Megjegyzések az első csapategyesítésekhez 1793. febr. 1794. jan.)
RHMC, 1973. jan.-márc. t.20, 72-83.
A francia hadsereg forradalmi átszervezése.
- Chagniot, Jean: Le guet et la garde de Paris à la fin de l' Ancien Régime. (Páris őrsége és testőrsége az Ancien Régime végén.)
RHMC, 1973. jan.-márc. t.20, 58-71.
A rendőrség kezdetei a XVIII. sz. végén.
- Chaussinand-Nogaret, G.: A propos d'une entreprise française en Espagne au XVIIIe siècle: les sicoétaires de la Compagnie de Guadalcanal. (Egy XVIII. századi spanyolországi francia vállalkozásról: a Guadalcanal társaság tagjai.)
RHMC, 1973. ápr.-jun. t.20, 185-200.
Adalékok a XVIII. sz. végének kereskedelmi és ipari fejlődéséhez, a guadalcanali ezüsbányák kiaknázására alakult vállalkozás tagjainak szociológiai vizsgálata.
- Tackett, T.: Le recrutement du clergé dans le diocèse de Gap au XVIIIe siècle. (A papság utánpótlása Gap egyházmegyében a XVIII. században.)
RHMC, 1973. okt.-dec. t.20, 497-522.
Szociológiai feldolgozás a Dauphiné paputánpótlásáról a XVIII. sz. végén.
- Vidalenc, J.: La conscription dans la Seine-Inférieure en 1830. (A katonáállítás Seine-Inférieure-ben 1830.)
RHMC, 1973. jan.-márc. t.20, 84-94.
Az összeírások feldolgozása.
- Фомонов, Р.Ф.: Бонапартистский государственный переворот 2. декабря 1851 г. в оценках французских социалистов "48 года".
(Az 1851. december 2-i bonapartista államcsíny a "48-as" francia szocialisták értékelésében.)
VMU. 9. 28. 1973. 6. 58-70.
- Winock, M.: Socialisme et Patriotisme en France, 1891-1894. (Szocializmus és patriotizmus Franciaországban. 1891-1894.)
RHMC, 1973. jul.-szept. t.20, 378-421.
A francia szocializmus elvi-elméleti állásfoglalása a francia külpolitikával, a hadsereggel, a patriotizmussal kapcsolatban.

Luxemburg

Русская дипломатия и нейтралитет Люксембурга в XIX в.

(Az orosz diplomácia és Luxemburg semlegessége a XIX. században.)

NNI, 1973. 2. 138-148.

Összefoglalás és diplomáciai akta-közlés.

Magyarország

Dimitrijević, S.: Ostave srpskog srednjevekovnog novca na severu od Dunava. (Középkori szerb pénzleletek a Dunától északra.)

IC, 1973. 20. 89-124.

Bánáti, erdélyi és magyarországi pénzleletek elemzése, melyekben Uros, Milutin és Dusan király érmei szerepelnek. A bácskai Déronyban talált értem előlapján György szerb despota, hátlapján Hunyadi János kormányzó látható.

Grössing, H.: Die ungarische Verfassung und der Konstitutionalismus des Jahres 1848. Aus den Berichten eines Hofrats der obersten Polizeihofstelle von ungarischen Reichstag 1847-1848.

(A magyar alkotmány és az 1848-as alkotmányosság. A legfőbb udvari rendőrség egy udvari tanácsosának tudósításából az 1847-1848-as magyar országgyűlésről.)

MIÖG, 1973. 3-4. 304-336.

Ismerteti az 1848. évi osztrák, cseh és magyar alkotmányokat. Ezután Leopold Valentin Ferstl von Förstenu udvari rendőrtanácsos titkos jelentései alapján megrajzolja a kor magyar politikai életét. Ferstl 1825 óta mint titkos rendőrtudósító vett részt a pozsonyi országgyűléseken.

Gerskovics, A.: Petőfi és a hatvanas évek Oroszországa.

Korunk, 1973. 1. 32-39.

Ниселева, Н.П.: Образование новой партии независимости и 48 года в Венгрии, VII. 1916 г.

(Az új Függetlenségi és 48-as Párt megalakulása Magyarországon 1916. július.)

VMU, 9. 28. 1973. 5. 64-77.

Николаенно, Н.А.: Газеты венгерских интернационалистов в Советской России.

(A magyar internacionalisták sajtója Szovjet-Oroszországban.) ISzSzsSzR, 1973. 2. 190-191.

Ismerteti az utóbbi évtizedben megjelent magyar műveket, melyek feldolgozzák az 1917-1921 között Szovjet-Oroszországban megjelent 51 féle magyar hadifogoly újság anyagát.

NDK

Салехов, Н.И.: Из истории кооперативного строительства в сельском хозяйстве ГДР /1945-1960 гг./

(A szövetkezetek történetéből az NDK mezőgazdaságában, 1945-1960.)

NNI, 1973. 3. 61-76.

România

- Vlad, M.D.: Asemănări și deosebiri între "Sloboziile" și satele de colonizare din Țara Românească și Moldova.
(Hasonlóság és különbség a moldvai és havasalföldi telepese falvak, és adomentségük között.)
St, 1973. 1. 137-144.
- Petrișor, V.: Evoluția și trăsăturile mișcării greviste din România până la sfîrșitul secolului al XIX-lea.
(A romániai sztrájkmozgalmak fejlődése és jellemzői a XIX. század végén.)
A, 1973. 1. 120-137.
- Rădulescu - Zoner, Ș.: România în fața crizei internaționale din iulie 1914.
(România és az 1914-es júliusi nemzetközi válság.)
St, 1973. 1. 81-100.
- Tudoran, G.: Partidul socialist din România și alegerile parlamentare din anii 1919 și 1920.
(A romániai szocialista párt és az 1919-1920-as választások.)
A, 1973. 1. 106-119.
- Malusev, C.: Az én Korunk-élményem.
Korunk, 1973. 2. 464-470.

Svédország

- Нан, А.С.: Швеция 1809-1810 гг. Государственный переворот или буржуазная революция?
(Svédország 1809-1810-ben. Államcsíny vagy polgári forradalom?)
NNI, 1973. 1. 63-81.
A svád tisztek vezette fordulat polgári forradalom volt.

Szovjetunió
(Oroszország)

- Рыбина, Е.А.: Из истории торговли цветными металлами в Новгороде X-XV вв. /по археологическим материалам/.
(A színesfém kereskedelem történetéből Novgorodban a X-XVI. században - régészeti anyagok alapján.)
VMU, 9. 28. 1973. 1. 90-96.
- Волков, М.Я.: Ремесленное и мелотоварное производство юфти в России во второй половине XVI - первой половине XVII в.
(A kézműves és kisárutermelő bőrcserző ipar Oroszországban a XVI. sz. második felétől a XVII. sz. első feléig.)
IZ, 1973. 92. 215-252.

- Молчанов, А.А.: Н вопросу о художественных особенностях и портретности изображений на древнейших русских монетах.
(Művészeti sajátosságok és az ábrázolások arcképszerűsége a régi orosz érméken.)
VMU, 9. 28. 1973:3. 72-86.
- Нозинцева, Р.И.: Участие казны во внешней торговле России в первой четверти XVIII в.
(Az államkincstár részvétele Oroszország belkereskedelmében a XVIII. sz. első negyedében.)
IZ, 1973. 91. 267-337.
- Элькина, И.М.: Французские просветители и книга Шаппа д'Отроша о России.
(A francia felvilágosodás képviselői és Chappe d'Auteroche könyve Oroszországról.)
VMU, 9. 28. 1973. 6. 71-81.
Jean Chappe d'Auteroche: Voyage en Sibérie... c. könyve 1768-ban jelent meg Párizsban.
- Лепская, Л.А.: Состав учащихся народных училищ Москвы в конце XVIIIв.
(A tanulók összetétele a moszkvai népiskolákban a XVIII. sz. végén.)
VMU, 9. 28. 1973. 5. 88-96.
- Тартаковский, А.Г.: Население Москвы в период французской оккупации 1812 г.
(Moszkva népessége az 1812. évi francia megszállás idején.)
IZ, 1973. 92. 356-379.
- Шинло, А.Е.: Проблемы русской истории в освещении Н.А. Полевого.
(Az orosz történet problémái N.A. Polevoj megvilágításában.)
VMU, 9. 28. 1973. 1. 74-89.
A XIX. sz. 20-as éveiben írt művei alapján.
- Алексашина, Л.Н.: О.М. Бодянский - первый славист Московского университета.
(O.M. Bodjanszkij - a moszkvai egyetem első szlavistája.)
VMU, 9. 28. 1973. 5. 40-51.
1842-1868. között tanított az egyetemen.
- Рыбаченок, И.С.: Разногласия в правящих кругах России о направлении внешней политики в 1866-1887 гг.
(Külpolitikai ellentétek Oroszország uralkodó köreiből.)
VMU, 9. 28. 1973. 5. 78-87.
- Твардовская, В.А.: Идеолог самодержавия в период кризиса "верхов" на рубеже 1870-1880 гг.
(Az önkényuralom ideológusa a "vezető körök" válságának idején, 1870-1880.)
IZ, 1973. 91. 217-266.
M.N. Katkov (A cári kormány félhivatalos lapjainak kiadó-szerkesztője) harca a demokratikus erők ellen.

- Напрачев, М.Д.: Англо-американская буржуазная историография об отношении Н.Маркса и Ф.Энгельса к революционному народничеству.
(Az angol-amerikai polgári történetírás Marx - Engels és a forradalmi narodnyikok viszonyáról.)
VMU, 9. 28. 1973. 5. 29-39.
- Тараскин, Д.А.: Из истории статистики землевладения в России. Перепись.
(Az oroszországi földbirtokstatisztika történetéből - az 1877-1878. évi összeírás.)
VMU, 9. 28. 1973. 3. 47-61.
- Вдовина, Л.Н.: Вопросы о происхождении крестьянской общины в русской дореволюционной историографии.
(A parasztközösségek eredetének kérdése a forradalom előtti orosz történetírásban.)
VMU, 9. 28. 1973. 4. 33-50.
- Шлемин, П.И.: Земско-либеральное движение и адреса 1894-1895 гг.
(Liberális mozgalom a zemsztvóban és az 1894-1895. évi feljegyzések.)
VMU, 1973. 1. 60-73.
Az orosz liberális ellenzék mozgalma.
- Рабинович, Г.Х.: Монополизация речного судоходства в Сибири и на Дальнем Востоке /конец XIX в. - 1917 г./
(A folyami hajózás monopolizálása Szibériában és a Távol-Keleten a XIX. sz. végétől 1917-ig.)
IZ, 1973. 91. 113-149.
- Симонова, М.С.: Земско-либеральная фронда, 1902-1903 гг.
(A liberális zemsztvo ellenzéki mozgalma 1902-1903-ban.)
IZ, 1973. 91. 150-216.
- Ерофеев, Н.Д.: Либеральные народники журнала "Русское богатство" в 1905 г.
(A "Ruszszzkoe bogatsztvo" c. folyóirat köré tömörült liberális demokraták 1905-ben.)
VMU, 9. 28. 1973. 3. 32-46.
- Норелин, А.П.: Крах идеологии "полицейского социализма" в царской России.
(A "rendőri szocializmus" ideológiájának összeomlása a cári Oroszországban.)
IZ, 1973. 92. 109-152.
Sz.V. Zubatov rendőrfőnök tevékenysége.
- Дворецкий, Е.В.: Дипломатические отношения России и Италии в период итало-турецкой войны 1911-1912 гг.
(Oroszország és Olaszország diplomáciai kapcsolatai az 1911-1912. évi olasz-török háború idején.)
IZ, 1973. 92. 57-83.
- Горбунов, В.В.: К истории написания В. И. Лениным книги "Государство и революция".
(("Állam és forradalom" megírásának történetéhez.)
VIK, 1973. 2. 75-85.

Стишев, М.И.: Н вопросу о характере и формах классовой борьбы в Советской России, 1917-1920 гг.

(Az osztályharc jellegének és formájának kérdéséhez Szovjet-Oroszországban, 1917-1920.)

VMU, 9. 28. 1973. 2. 3-18.

Москаленко, И.М.: В.И. Ленин и создание центральной контрольной комиссии РНП/6/.

(V.I. Lenin és az OK(b)P központi ellenőrző bizottságának létrejötte.)

VMU, 9. 28. 1973. 2. 3-17.

Намышлейцев, В.В.: Управление промышленности Урала в первые месяцы советской власти и разоблачение большевиками "левых коммунистов", X. 1917 - VI. 1918 г.

(Az Ural iparának irányítása a szovjet hatalom első hónapjaiban és a "baloldali kommunisták" leleplezése a bolsevikok által - 1917 október - 1918. június.)

VMU, 9. 28. 1973. 1. 11-32.

Иоффе, А.Е.: Международные научно-технические и культурные связи Советской страны, XI. 1917-1920 г.

(A szovjet állam nemzetközi tudományos-műszaki és kulturális szövetségei - 1917. novemberétől 1920-ig.)

IZ, 1973. 21. 7-26.

Поликарпов, В.Д.: О совещании военных работников партии и В.И. Ленина в марте 1918 г.

(A hadsereg pártmunkásainak tanácskozása V.I. Leninnel 1918. márciusában.)

VIK, 1973. 4. 98-103.

Алещенко, Н.М.: Московский Совет в 1918-1920 гг.

(A moszkvai szovjet 1918-1920 között.)

IZ, 1973. 21. 27-80.

Шестан, Ю.И.: Банкротство партии левых эсеров.

(A baloldali eszer párt összeomlása.)

VMU, 9. 28. 1973. 2. 36-50.

Conte, F.: Christian Rakovski et l'usage de la force armée dans un mouvement révolutionnaire: le cas de l'Ukraine. Janvier-août 1919.

(Ch.R. és a fegyveres erők felhasználása a forradalmi mozgalomban: Ukrajna esete. 1919. jan.-aug.)

RHMС, 1973. jul.-szept. 20. 523-552.

Rakovszki szerepe, ukrainai akcióinak ideológiai alátámasztása.

Варгин, Н.Ф.: Борьба РНП/6/ за союз рабочего класса и крестьянства в Поволжье, на Сибири и на Урале в 1919-1920 гг.

(Az OK(b)P harca a munkásosztály és a parasztság szövetségéért a Volga mentén, Szibériában és az Uralban 1919-1920-ban.)

VIK, 1973. 2. 113-119.

Васьилина, Л.И.: Рабочий класс СССР по материалам Всесоюзной переписи населения 1926 г.

(A Szovjetunió munkásosztálya az 1926. évi össz-szövetségi népesség-összeírás anyagai alapján.)

IZ, 1973. 22. 7-56.

- Львунин, Ю.А.: Из истории создания и первых лет деятельности советской секции Международной организации помощи революции, 1922-1928 гг. (A "Forradalom harcossainak segítségére alakult nemzetközi szervezet" szovjet szekciójának megalakulása és első évei. 1922-1928.)
VMU, 9. 28. 1973. 1. 3-21.
- Лельчук, В.С.: О предпосылках и сущности социалистической индустриализации СССР. (A Szovjetunió szocialista iparosításának előfeltételeiről és lényegéről. A kérdés történetírásához.)
IZ, 1973. 92. 253-311.
- Шутой, В.Е.: Обращения к войскам военных советов фронтов сталинградского направления. (A sztálingrádi frontszakasz katonatanácsainak felhívásai a hadsereghez.)
VIK, 1973. 2. 86-96.
- Иванов, С.П.: Сталинградская битва и ее международное значение. (A sztálingrádi ütközet és nemzetközi jelentősége.)
NNI, 1973. 1. 3-20.
- Гречко, А.А.: Освобождение Киева от гитлерских оккупантов. (Kijev felszabadítása a hitlerista megszállás alól.)
NNI, 1973. 6. 3-24.
- Нацда, С.Ф. - Фрейлихер, Д.Я.: О некоторых вопросах советской историографии рабочего класса СССР. (A Szovjetunió munkásosztályával foglalkozó szovjet történetírás néhány problémájáról.)
VMU, 9. 28. 1973. 2. 3-19; 1973. 6. 3-18.
- Блинов, С.И.: Становление советской внешней политики в новейшей историографии. (A szovjet külpolitika fejlődése a legújabb történetírás tükrében.)
VMU, 9. 28. 1973. 5. 19-28.
- Аникеев, В.В. - Усинов, Р.А.: Научно-исследовательская и публикаторская работа партийным архивом в 1971-1975 гг. (A pártarchívumok tudományos-kutató és kiadói tevékenysége 1971-1975 között.)
VIK, 1973. 1. 102-110.

USA

- Болховитинов, Н.Н.: Некоторые проблемы историографии американской революции XVIII в. (A XVIII. századi amerikai forradalom történetírásának néhány kérdése.)
NNI, 1973. 6. 146-166.

Artaud, D.: Le gouvernement américain et la question des dettes de guerre au lendemain de l'armistice de Rethondes. (1919-1920.)
(Az amerikai kormányzat és a háborús adósságok kérdése a Rethondes-i fegyverszünet után 1919-1920.)
RHMC, 1973. ápr.-jun. 20. 201-229.
Az európai krízis és a gazdasági vonalon érvényesülő amerikai imperializmus.

Случ, С.З.: "Фактор США" в оценке командования Вермахта накануне второй мировой войны.
(Az "USA-faktor" a Wehrmacht vezetésének értékelésében a második világháború előestéjén.)
VMU, 9. 28. 1973. 2. 51-68.
Hogyan értékelték az USA haderejét a német vezérkarban 1935-1939 között.

Григулевич, И.Р.: Крушение иезуитского ордена в колониальной Америке.
(A jezsuita rend feloszlataása az amerikai spanyol gyarmatokon.)
NNI, 1973. 2. 85-101.

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1974.

AHRF	= Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
ČCH	= Československý Časopis Historický (Praha)
CSP	= Casopis za sovremenu povijest (Zagreb)
ES	= Era Socialista (Bucuresti)
ESR	= European Studies Review (London)
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)
ISzSszSR	= История СССР /Москва/
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)
JG&LE	= Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas (Berlin)
JMH	= The Journal of Modern History (Chicago)
KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
MÖS	= Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives (Wien)
NNI	= Новая и новейшая история /Москва/
NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma)
ÖO	= Österreichische Osthefte (Wien)
PH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)
PP	= Past and Present (London)
RHD	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHDGM	= Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RI	= Revista de istorie (Bucuresti)
SAI	= Studii si articole de istorie (Bucuresti)
SH	= Sbornik Historický (Praha)
SOF	= Südostforschungen (München)
SN	= Slovenská numizmatika (Bratislava)
Sp	= Speculum (Cambridge, Mass - USA)
SR	= Slavic Review (Washington)
VI	= Вопросы истории /Москва/
VfZ	= Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte (München)
ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZI	= Zbornik za istoriju (Novi Sad)
ZO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d. Lahn)

Történetírás

Le Roy Ladurie, E.: L'histoire immobile.

(A mozdulatlan történelem.)

ÁESC, 1974. máj.-jun. t.29, 3. 673-692.

Milyen tényezők által, milyen mértékben befolyásolhatók a történelem törvényszerűségei.

Mommsen, W.: Die Geschichtswissenschaft in der modernen Industriegesellschaft.

(Történettudomány a modern ipari társadalomban.)

VfZ, 1974. 1. 1-17.

Megkülönbözteti a társadalomtörténetet és a "társadalmak történetét". A strukturalista szemlélet egy fajtája.

(A historiográfiai kutatások tárgyáról.)

ISzSzSzR, 1974. 3. 90-112.

A historiográfia: valamilyen témáról szóló irodalom analízise.

Gross, M.: Opravdanja tradicionalne historije i počeci njane krize

(potkraj 19. i na početku 20. stoljeća).

CSP, 1974. 2. 93-115.

A hagyományos történetírás igazolása és válságainak kezdetei a XIX. század végén és a XX. sz. elején.

Morazé, Ch.: L'histoire, science naturelle.

(A történelem, mint természettudomány.)

ÁESC, 1974. jan.-febr. t.28, 1. 107-137.

A biológia elválaszthatatlan kapcsolatai a történettudománnyal.

Módszertan

Boserup, E.: Environnement, population et technologie dans les sociétés primitives.

(Környezet, népesség és technológia a primitív társadalmakban.)

ÁESC, 1974. máj.-jun. t.29, 3. 539-552.

Az élelmezéssel kapcsolatos technológiák mellett az egyéb, szállítás, egészségügyi, hadviselési technológiákban bekövetkező változások közvetlen hatása a demográfiai tendenciákra; a demográfiai növekedés befolyása a környezetre és a nem agrárjellegű technológiákra.

Hocquet, J.C.: Métrologie du sel et histoire comparée en Méditerranée.

(A só mérése és összehasonlító története a Földközi tenger vidékén.)

ÁESC, 1974. márc.-ápr. t.29, 2. 393-424.

Kísérlet egy egységes mértérendszer meghatározására a helyi eltérések összehasonlítása alapján.

Manselli, R.: La religione popolare nel Medio Evo: prime considerazioni metodologiche.

(Népi vallásosság a középkorban: alapvető módszertani szempontok.)

NRS, 1974. máj.-aug. t.58, 1-2. 29-43.

A legújabb kutatási eredmények áttekintése. A kereszténység dimenziói a középkorban. A népi vallásosság súlya, jelentősége.

- Kodedová, O.: Pravidla pro vydání novodobých historických pramenů. Návrh.
(Az újkor történeti források kiadásának szabályai. Javaslat.
ČCH, 1974. 3. 398-419.
- Macchioro, A.: La storia del pensiero economico fra storia e scienza.
(A gazdaságtan története a történelem és a társadalomtudományok között.)
NRS, 1974. máj.-aug. t.58, 1-2. 1-28.
A politikai gazdaságtan fejlődése. Gazdasági doktrínák a XVIII-XIX. sz.-ban. Fogalmi elkülönítések a gazdaságtörténet ágazataiban.
- Vovelle, M.: L'élite ou le mensonge des mots.
(Az elit vagy a szavak fikciója.)
AESC, 1974. jan.-febr. t.28, 1. 49-72.
Kísérlet a felvilágosodás "elit"-jének meghatározására. Osztálymagatartások vizsgálata a vallásgyakorlatban. Az ideológia és kultúra kapcsolatainak problematikája.
- Hohenberg, P.: Migrations et fluctuations démographiques dans la France rurale 1856-1901.
(Demográfiai vándorlások és hullámlások Franciaország agrárnépességében 1856-1901 között.)
AESC, 1974 márc.-ápr. t.29, 2. 461-494.
Módszertani tanulmány a témára vonatkozó, rendelkezésre álló statisztikai adatok feldolgozására.
- (A történettudományi kutatások terén alkalmazott matematikai módszerek metodológiai problémái.)
ISzSzSzR, 1974. 5. 89-103.
Az 1973. évi svédországi nemzetközi konferencián tartott előadásuk alapján írt elvi-módszertani cikk.
- K použití statistických metod v oblasti dějin cen
(A statisztikai módszerek felhasználása az ár-történet-kutatás területén.)
ČCH, 1974. 4. 568-587.
A Prágai Károly Tudományegyetem filozófia-történelem karán tanuló diákkollektíva által 1973-ban készített munka rövidített változata.
- Meyer, J.: Quelques vues sur l'histoire des villes à l'époque moderne.
(Betekintés a modern korszak várostörténetébe.)
AESC, 1974. nov.-dec. t.29, 8. 1551-1568.
Módszertani kérdések, speciális várostörténeti problémák.
- Sachs, I.: Environnement et styles de développement.
(Környezet és fejlődési stílus.)
AESC, 1974. máj.-jun. t.29, 3. 553-570.
Ervek és ellenérvek a gazdasági növekedésről. Az energiaforrások, a környezet, a népesség problémái. Az ekológiai fejlődés útjai.
- Manfred, A.: Zur Verwendung von Lochkarten, elektronischer Datenverarbeitung und statistischen Methoden in der sowjetischen Historiographie.
(Lyukkártyák, elektronikus adatfeldolgozás és statisztikai módszerek alkalmazása a szovjet történettudományban.)

JGO, 1974. 1. 88-124.

Összegezi az elektronikus adatfeldolgozás eddigi eredményeit a hatvanas évek óta. Összefoglalja az e tárgyban eddig megjelent legfontosabb száz publikációt.

Parrot, J.C.: Genèse d'une ville moderne: Caen au 18. siècle.

(Egy modern város születése: Caen a XVIII. században.)

AHRE, 1974. jan.-márc. t.46. 215. 89-110.

Metodológiai szempontok és feladatok az urbanisztika számára az 1944-ben lerombolt és újraépített Caen példája alapján.

Nemzetközi konferenciák

Le Colloque franco-hongrois d'Histoire sociale (Budapest, 17-21 mars 1972).

(Francia-magyar társadalomtörténeti konferencia.)

AESC, 1974. jan.-febr. t.29, 1. 208-211.

Budapest, 1972. márc. 17-21. Pach Zs.P., Köpeczi B., Elekes L., Székely Gy., Wellmann I., Gunst P. referátumait ismerteti.

La V. settimana di Prato. 4-10 maggio 1973. Trasporti e sviluppo economico, secolo 13-18.

(Az 5. pratoi kongresszus. Szállítás és gazdasági fejlődés a XIII-XVIII. században.)

NRS, 1973. ján.-ápr. t.57, 1-2.

1973. május 4-10. Kiemeli Makkai L. referátumát: A közlekedés és a szállítás struktúrája a középkori Európa két nagy vidéke között.

Batowski, H.: Tagung der Internationalen Kommission für Slavische Studien, Krakau, 29.-31. August 1973.

(Az Internationale Kommission für Slavische Studien tudományos ülészaka, Krakkó, 1973. aug. 29-31.)

Sof, 1974. 3. 202-204.

Küttler, W.: Wissenschaftliches Kolloquium "Deutschland und die slawischen Völker zwischen den beiden Weltkriegen" und Gründung der Fachkommission "Geschichte der slawischen Völker" beim Präsidium der Historiker-Gesellschaft der DDR.

(Tudományos ülészak "Németország és a szláv népek a két világ-háború között" c. témáról és az NDK Történelmi Társulat elnöksége mellett "A szláv népek története" szakkbizottság létrehozása.)

JGSLE, 1974. 2. 171-176.

Berlin, 1973. dec. 6.

Venezia e Ungheria nel Rinascimento, 1973.

(Velence és Magyarország. Az MTA és a Fondazione Cini közös rendezésében Velencében tartott kongresszus.)

NRS, 1974. t.58. 3-4. 494-503.

1973. Benda Kálmán, Zimányi Vera és Teke Zsuzsa referátumainak ismertetése.

Zasedání československo-maďarské historické komise v Brně 1-6. dubna 1974.

(A csehszlovák-magyar történész vegyesbizottság brnói tanácskozása.)

OCH, 1974. 5. 789-790.

1974. ápr. 1-6.

Angermann, N.: 27. Baltisches Historikertreffen 1974.

(A Baltikum történetével foglalkozó történészek 27. találkozója, 1974.)

JGO, 1974. 4. p.635.

Göttinga, 1974. jun. 8-9.

Wessely, K.: Integrationsprobleme in Ost und West. 4. Weltkongress der Internationalen Volkswirtschaftlichen Gesellschaft, Budapest, 19-24. August, 1974. - X. Internationales Seminar des Zentrums für Studien und Forschungen über wirtschaftliche und soziale Probleme (CESES), Venedig, 29-31. August, 1974.

(Integrációs problémák Keleten és Nyugaton. A Nemzetközi Nép-gazdasági Társaság 4. világkongresszusa, 1974. augusztus 19-24. - A gazdasági és társadalmi problémák tanulmányozására alakult központ [CESES] 4. nemzetközi szemináriuma. Velence.)

Öö, 1974. 4. 430-440.

1974. aug. 29-31.

Nekrológok

Schramm, G.: Oskar Bartel.

JGO, 1974. 4. 639-640.

A neves lengyel reformáció-történész halála alkalmával írt nekrológ. 1893. okt. 24. - 1973. nov. 5.

Hafner, St.: Balduin Saria.

(Balduin Saria.)

Öö, 1974. 4. 450-451.

Nekrológ a neves szlavista régészprofesszor halálára. 1893. jun.5. - 1974. jun.3.

Eckhardt, Th.: Josef Matl.

(Josef Matl.)

Öö, 1974. 4. 448-449.

Nekrológ a neves szlavista halála alkalmából. 1897. márc.10. - 1974. jun.12.

Egyetemes történet

(A Kaukázuson-tuli népek ókori és koraközépkori történelmének néhány historiográfiai kérdése.)

ISzSzSzR, 1974. 1. 64-82.

A komparatiztika módszereivel vizsgálja az adott régió korai osztálytársadalmainak tipológiáját, a feudalizmus eredetét, valamint az e kérdésekkel kapcsolatos forráskiadványokat. A szerző a Kaukázuson-tuli terület történetírásának periodizációjával is foglalkozik, különös tekintettel az itteni marxista historiográfia kialakulására.

Grigoriadou, L.: Tradition et Création. Notes sur le système figuratif byzantin.

(Hagyományok és alkotás. Megjegyzések a bizánci ábrázoló rendszerhez.)

AESC, 1974. márc.-ápr. t.29, 2. 337-348.

Egy megszilárdult ábrázolási rendszerben milyen lehetősége van a művészi invenciónak és alkotásnak?

Strzelczyk, J.: Słowianie na południowym Pogórzu Harzu i na Złotej Nivie. (Szlávok a déli Harz-hegységben és a Goldene Auen.)

PH, 1974. 2. 223-242.

Régészeti, nyelvészeti és etnográfiai adatok alapján megállapítható, hogy a szlávosság a VII-VIII. században nyomult be Thüringiába, a IX-X. században szervezett politikai keretek között élt, és a német kolonizáció ellenére még a XIV. században is kimutatható.

Queller, D.E. - Compton, Th.K. - Campbell, D.A.: The fourth crusade: the neglected majority.

(A negyedik kereszteshadjárat: a figyelemre nem méltatott többség.)

Sp. Vol.49. 1974. 3. 441-465.

A hadjárat kettészakadt vezetése, a leszakadt többség csoportjainak vizsgálata, ezek motivációi. Miért nem jutott el a hadsereg nagy része a Szentföldre?

Kaminsky, H.: The early career of Simon de Cramaud.

(Simon Cramaud pályafutásának korai évei.)

Sp. Vol.49. 1974. 3. 499-534.

Alexandriai pátriárka, az 1409. évi pisai tanácskozáson ő fosztotta meg mind az avignoni, mind a római pápát a rangjától. Milyen élettapasztalatok készítettek elő őt az egyházszakadás megszüntetésére.

Rosenstein, B.H. - Little, L.K.: Social meaning in the monastic and mendicant spiritualities.

(Társadalmi célok a szerzetes- és koldulórendek szellemiségében.)

PP, 1974. máj. 63. 4-32.

Összefüggés a szerzetesrendek alapelvei és a társadalom domináns jelenségei között; a bencésrend imádsága válasz a feudális-korszak öldöklő háborúira, a koldulórendek szegénysége a növekvő urbanizáció pénzharcsolására. Mindkét példa elfogadható modellel dolgoz ki kora morális problémáinak megoldására.

Makdisi, G.: The scholastic method in medieval education: an inquiry into its origins in law and theology.

(A skolasztika módszere a középkori oktatásban: a jogban és teológiában gyökerező eredete.)

Sp. Vol. 49. 1974. 4. 640-661.

Berger, D.: Gilbert Crispin, Alan of Lille and Jacob ben Reuben - a study in the transmission of medieval polemic.

(Gilbert Crispin, Alan of Lille és Jacob ben Reuben: tanulmánya középkori vitairatok hagyományozódásáról.)

Sp. Vol. 49. 1974. 1. 34-47.

Urban, W.: Drogi rozwoju reformacji w Srodkowo-Wschodniej Europie.

(A reformáció fejlődési útjai Közép-Kelet-Európában.)

KH, 1974. 1. 19-32.

A német eredetű polgárság lutheri reformációja Magyarországon és Lengyelországban, a nemesi nemzeti reformáció (elsősorban Csehország és Lengyelország), valamint a plebejus-humanista, radikális reformáció a XVI. században.

- Schulze, W.: Der Windische Bauernaufstand von 1573. Bauernaufstand und feudale Herrschaft im späten 16. Jahrhundert.
(A vend parasztfelkelés 1573-ban. Parasztfelkelés és feudális uralom a késői XVI. században.)
Sof, 1974. p.15-61.
Részletesen elemzi a kelet-európai parasztfelkelések sajátosságait és különbségeit.
- Topolski, J.: Commerce des denrées agricoles et croissance économique de la zone baltique aux XVIe et XVIIe siècles.
(Mezőgazdasági termények kereskedelme és gazdasági növekedés a balti zónában a XVI-XVII. században.)
AESC, 1974. márc.-ápr. t.29, 2. 425-435.
A növekvő terményexportot ösztönző fő gazdasági tényezők. Az export gazdasági hatása a szállító országok gazdasági életére.
- Hroch, M.: Krize feudalsmu 17. století. (K výsledkum mezinárodní diskuse posledního desetiletí.)
(A XVII. századi feudalizmus válsága. [Adalék az utóbbi évtizedben lezajlott vita eredményeihez.])
CCH, 1974. 2. 735-763.
- Bérenger, J.: Le problème du ministériat au XVIIe siècle.
(A minisztériumkérdése a XVII. században.)
AESC, 1974. jan.-febr. t.28., 1. 166-192.
A XVII. századi európai állam politikai struktúrája. Az egy személyre koncentrált kegyenc-rendszer kialakulása, majd visszafejlesztése Franciaország és Ausztria példája alapján. A kor ideológiai érvelése a rendszer megdöntése érdekében.
- Ashworth, W.: Industrialization and the economic integration of nineteenth-century Europe.
(Iparosodás és gazdasági integráció a XIX. sz.-i Európában.)
ESR, Vol. 4. 1974. 4. 291-315.
- Orton, L.D.: Did the Slavs speak German at their first congress?
(Németül beszéltek-e a szlávok első kongresszusukon?)
SR, Vol. 33. 1974. 3. 515-521.
Szükség lett volna egy közös nyelvre, de 1848-ban, a nemzeti fellángolás tetőfokán ez elképzelhetetlen volt, a nemzeti önérték megsértése nélkül.
- Lemke, H.: Grossbritannien und die deutsch-russischen Verhandlungen über Persien und die Bagdadbahn nach der Zusammenkunft in Potsdam 1910-1911.
(Nagybritannia és a német-orosz tárgyalások Perzsiáról és a bagdadi vasuttról a potsdami találkozó után 1910-1911.)
JGSLE, 1974. 2. 115-145.
A bagdadi vasút építésének története.
- Gordon, M.R.: Domestic conflict and the origins of the First World War: the British and German cases.
(Belső ellentétek és az első világháború keletkezése: az angol és a német eset.)
JMH, 1974. jun. t.46. 2. 191-226.
Új alapelvek és szempontok a nemzetközi konfliktusok vizsgálatához.
- Kováč, D.: Zákulisie a význam salzburských rozhovorov medzi Nemeckom a Rakusko-Uhorskom v lete 1918.
(Németország és Ausztria-Magyarország salzburgi tárgyalásai

1918. nyarán. Ezek jelentősége, kulisszái.)
HC, 1974. 1. 25-47.

- Laubach, E.: Maltzans Aufzeichnungen über die letzten Vorgänge vor dem Abschluss des Rapallo-Vertrages. Bemerkungen zu ihrer Text- und Überlieferungsgeschichte.
(Maltzan feljegyzései a Rapallo-egyezmény lezárás előtti utolsó eseményeiről. Megjegyzések annak szöveg- és átadás-történetéhez.)
JGO, 1974. 4. 556-579.
Bárá Maltzen, a külügyi hivatal keleti osztályának vezetője naplót vezetett ápr. 4-től április 17-ig. A napló teljes szövege, forráskritikai megjegyzésekkel.
- Edwards, P.G.: Britain, fascist Italy and Ethiopia, 1925-1928.
(Anglia, a fasiszta Olaszország és Etiópia 1925-1928.)
ESR, Vol.4. 1974. 4. 359-374.
Az angol-olasz jegyzékváltás 1925 decemberében és az olasz-etióp barátsági szerződés 1928 augusztusában.
- Taboulet, G.: La France et l'Angleterre face au conflit sino-japonais. (1937-1939).
(Franciaország, Anglia és a kínai-japán viszály. 1937-1939.)
RHD, 1974. jan.-jun. t.80. 1-2. 112-114.
A távol-keleti események európai összefüggései.
- Salechov, N.: Zur bürgerlichen Verfälschung der antisowjetischen Politik der Westmächte am Vorabend und zu Beginn des zweiten Weltkrieges.
(A nyugati hatalmak szovjetellenes politikájának polgári meghamisítása a második világháború előestéjén és kezdetén.)
JGSLE, 1974. 2. 53-76.
Az újabb USA-beli, nyugatnémet, francia és angol visszaemlékezések, tudományos népszerűsítő munkák. A legismertebb "Ostforschereket" említi.
- Barricau, R.: Les efforts de Pie XII en faveur des victimes de la guerre et du rétablissement de la paix. 1939-1943.
(XII. Pius erőfeszítései a háború áldozataiért és a béke helyreállításáért 1939-1943.)
RHD, 1974. jan.-jun. t.80. 1-2. 145-162.
Az 1965-1969 között kiadott öt kötetnyi forrásanyag alapján.
- Seiber, E.: Die volksdemokratische Revolution in Mittel- und Südost-europa als kontinuierlichen revolutionärer Prozess und ihr Einfluss auf die Herausbildung des sozialistischen Weltsystems.
(A népi demokratikus forradalom Közép- és Dél-Kelet-Európában, mint forradalmi folyamat és befolyása a szocialista világrendszer kialakulására.)
JGSLE, 1974. 1. 21-55.
- (A nyugat-európai és az újkori történelem kutatása a Szovjetunió Tudományos Akadémiáján.)
NNI, 1974. 2. 20-41.
A SzUTA 250. évfordulója alkalmából összeállítás az 1917-től napjainkig folyó nagyszabású kutató munkáról. Magyar vonatkozás: a háromkötetes Magyarország történet, L.N. Nyezsinszkij és A.I. Puskas irásai a felszabadulás utáni korszakról, dokumentumkötet a magyar internacionalistákról, valamint Varga Jenő három műve.

Anglia

- Aronstam, R.A.: Pope Leo IX and England: an unknown letter.
(IX. Leo pápa és Anglia: egy eddig ismeretlen levél.)
Sp, Vol. 49. 1974. 2. 535-541.
A canterbury-i érseknek válaszevél, jogi tanács. Ritka dokumentum a pápai levelezésben, főleg a XI. században. A levél maga XIII. sz.-i másolat.
- Kirchner, W.: State and anabaptists in the sixteenth century: an economic approach.
(Állam és anabaptisták a XVI. században: gazdasági megközelítés.)
JMH, 1974. márc. t.46. 1. 1-25.
Az anabaptisták társadalmi összetétele, státusa, gazdasági helyzete, az ellenük irányuló állami intézkedések gazdasági indítékai.
- Mitchinson, R.: The making of the old Scottish poor law.
(A régi skót szegény-törvény megfogalmazása.)
PP, 1974. máj. 63. 58-93.
Az angol és skót szegény-törvény közti alapvető eltérések vizsgálata.
- Lucas, P.: A collective biography of students and barristers of Lincoln's Inn. 1680-1804: A study in the "aristocratic resurgence" of the eighteenth century.
(A Lincoln's Inn joghallgatóinak és ügyvédjeinek kollektív életrajza. 1680-1804. Tanulmány a XVIII. század "arisztokrata újraéledéséről".)
JMH, 1974. jún. t.46. 2. 227-261.
Szociológiai felmérés a XVII-XVIII. század angol jogászskollégiumairól.
- Beier, A.L.: Vagrants and the social order in Elizabethan England.
(Csavargók és a társadalmi rend az Erzsébet-kori Angliában.)
PP, 1974. aug. 64. 3-29.
A csavargásra kényszerítő gazdasági-társadalmi tényezők, a csavargók foglalkozás, életkor, mozgási körzet, stb. szerinti vizsgálata, a kortársak álláspontja.
- Prothero, J.: William Benbow and the concept of the "general strike".
(William Benbow és az "általános sztrájk" elképzelése.)
PP, 1974. máj. 63. 132-171.
W. Benbow helye a XIX. század első felének radikális mozgalmában, sztrájkot hirdető röpiratának elemzése.
- Dewey, C.: Celtic agrarian legislation and the celtic revival: historicist implications of Gladstone's Irish and Scottish land acts 1870-1886.
(A kelta agrár törvényhozás és a kelta újraéledés: Gladstone ir és skót földtörvényének történelmi vonatkozásai, 1870-1886.)
PP, 1974. aug. 64. 30-70.
Kialakult társadalmi normák, örökölt értékrendszerek figyelembevétele a törvényhozásnál.
- Arnold, R.: The "Revolt of the Field" in Kent. 1872-1879.
(A kenti "földferradalom" 1872-1879-ben.)
PP, 1974. aug. 64. 71-95.
A kenti agrárlázadás helye a XIX. századi munkásmozgalmakban.

- Laqueur, Th.W. - Sanderson, M. - Dinwiddy, J.R. - Baxter, J.L. - Donnelly, F.K.: Literacy and social mobility in the industrial revolution in England.
(Irni-olvasnitudás és társadalmi mobilitás az ipari forradalom idején Angliában.)
PP, 1974. aug. 64. 96-135.
Hozzászólások M. Sandersonnak a Past and Present 56. számában megjelent fenti című cikkéhez,

Ausztria

(Osztrák-Magyar Monarchia)

- Graff, Th.: Untersuchungen zur Geschichte der Franziskaner-Observanten in Graz 1463-1600.
(Kutatások az obszerváns ferencesek történetéhez Grazban 1463-1600 között.)
HJSG, 1973-1974. 5-6. 9-26.
- Thomas, Ch.: "Moderación del poder". Zur Entstehung der geheimen Vollmacht für Ferdinand I. 1531.
(*"Moderación del poder"*. I. Ferdinand titkos teljhatalmának keletkezése.)
MÖS, 1974. t.27. 101-140.
A bécsi levéltárban található eredeti okirat és annak forráskritikája. A *"moderación del poder"* Ferdinánd sajátkezű bejegyzése.
- Tapié, V.L.: Le legs de Marie-Thérèse.
(Mária Terézia hagyatéka.)
RHD, 1974. jan.-jun. 88, 1-2.
A Mária Terézia birodalmához tartozó népek közös civilizációjának továbbélése a kultúra, az erkölcs, az intézmények terén.
- Balisch, A.: Die Entstehung des Exerzierreglements von 1749. Ein Kapitel der Militärreform von 1748-1749.
(Az 1749.évi gyakorlati szabályzat létrejötte. Az 1748-1749. évi katonai reform egy fejezete.)
MÖS, 1974. 27. 170-194.
A gyakorlati szabályzat fejlődése: a birodalmi haditanács terve az általános rendezésre; az 1737. évi általános szabályzat; a reform előjátéka 1737-1748.
- Adler, Ph.J.: Habsburg school reform among the Orthodox minorities, 1770-1780.
(Habsburg iskolareform az ortodox kisebbség körében, 1770-1780.)
SR, Vol. 33. 1974. 1. 23-45.
- Sauer, M.: Zur Reform des österreichischen Levante-Konsulate im Vormärz.
(Az osztrák levantei konzulátusok reformja a márciust megelőző időszakban.)
MÖS, 27. 1974. 195-237.
Reformtervek és reformok, 1814-1831. Általános reformok 1846-1847-ben.

- Wessely, K.: Supplementärbibliographie zur österreichischen Militär-
grenze.
(Kiegészítő bibliográfia az osztrák katonai határőrvidék történetéhez.)
ÖO, 1974. 3. 280-328.
A katonai határőrvidék megszüntetésének 100. évfordulója alkal-
mából a Hadtörténeti Intézet által kiadott bibliográfia kiegé-
szítése, mintegy 250 körülre becsülhető címszóval. Ennek leg-
alább egyharmada magyar szerző műve.
- Peša, V.: Sociálné demokratické hnutí v habsburské monarchii v letech
1868-1874.
(Szociáldemokrata mozgalom a Hasburg Monarchiában 1868-1874.)
CCH, 1974. 6. 808-847.
A neudörflí kongresszus 100. évfordulójára.
- Hlavac, F.: Die Armeeorganisation der Jahre 1881-1883 in der Donau-
Monarchie.
(A hadsereg újjászervezése a Duna-monarchiában 1881-1883-ban.)
MÖS, 27. 1974. 238-275.
- Peyfuss, M.D.: Die rumänische Propaganda in der "Makedonische Frage" im
Jahre 1898. Ein Bericht des Österreich-Ungarischen Vizekonsuls
in Monastir.
(Román propaganda a "makedon kérdésben" 1898-ban. A monastiri
osztrák-magyar konzulhelyettes jelentése.)
MÖS, 27. 1974. 276-294.
- Schober, R.: Belmonte und Aehrenthal. Österreichisch-Vatikanische Be-
ziehungen im Schatten der Wahrundaffäre.
(Belmonte és Aehrenthal. Osztrák-vatikáni kapcsolatok a Wahr-
mund-affaire árnyékában.)
MÖS, 27. 1974. 295-336.
Az osztrák-magyar kormányzat diplomáciai ellentéte a Vatikán-
nal.
- Martinek, M.: K problému struktury státního úřednictva v Čechách na
počátku 20. století.
(Adalék a csehszázai állami hivatalnokok strukturájának prob-
lémájához a XX. század elején.)
SH, 1974. 21.köt. 75-117.
- Gawercki, D. - Wolfgramm, E.: Kleinbürgertum und nationale Frage in den
böhmischen Ländern zu Beginn der Periode des Imperialismus.
Zur "Deutschen Arbeiterpartei" und ihrem "Trautenauer Pro-
gramm" 1904.
(Kispolgárság és nemzeti kérdés a cseh országrészben az im-
perialista korszak kezdetén. "A Német Munkáspárt" és annak
"Trautenau programja" 1904.)
Az osztrák és a cseh munkásmozgalom közös haladó hagyományai.
Az 1882. évi linzi és az 1904. évi trautenau program.
- Suppan, A.: Ausnahmezustand in Erwägung. Die Verhandlungen über im Kriegs-
fall zu erlassende Ausnahmeverfügungen für Kroatien-Slavonien
im Frühjahr 1909.
(A kivételes állapot megfontolása. Tárgyalások a háború esetén
bevezetendő kivételes rendelkezésekről Horvátország-Szlavóniá-
ban 1909. tavaszán.)
ÖO, 1974. 2. 254-268.

- Mandlerová, J.: Vývoj Národohospodářského ústavu při České akademii v letech 1914-1918.
(A Cseh Akadémia mellett működő Nemzetgazdasági Intézet fejlődése 1914-1918-ban.)
SH, 1974. 21.köt. 119-158.
- Cles, D.: Die Propagandatätigkeit Gabriele D'Annunzios gegen Österreich-Ungarn 1914-1918.
(Gabriele D'Annunzio propagandatevékenysége Ausztria-Magyarországgal 1914-1918-ban.)
MIÖG, 1974. 27. 337-384.
D'Annunzio un. "irodalmi nacionalizmusának" hatása az olasz közvéleményre.
- Obad, S.: Josip Smodlaka i agrarno pitanje u Dalmaciji uoci prvoga svjetskog rata.
(Josip Smodlaka és az agrárkérdés Dalmáciában az első világháború idején.)
CSP, 1974. 1. 57-71.
- Broucek, P.: Chef des Generalstabes und Oberster Kriegsherr. Aus den Erinnerungen des Feldmarchalleutnants Alois Klepsch-Kloth von Roden, K.u.k. delegierten im deutschen Grossen Hauptquartier, 1915-1918.
(A vezérkar főnöke és legfelsőbb hadur. Alois Klepsch-Kloth von Roden a német főhadiszállásra delegált k.u.k. altábornagy emlékeiből.)
MÖS, 27. 1974. 385-404.
Rövid bevezető szöveg után részletek a visszaemlékezésből.
- Kerekes, L.: Zus Aussenpolitik Otto Bauers 1918-1919. Die "Alternative" zwischen Anschlusspolitik und Donau-konföderation.
(Otto Bauer külpolitikája 1918-1919. Az Anschlusspolitika és a Duna-konföderáció közötti "alternativa".)
VZ, 1974. 1. 18-45.
- Botz, G.: Wien und Osteuropa dem Anschluss. Die Rolle des Wiener Bürgermeisters in der nationalsozialistischen Aussenpolitik des Jahres 1938.
(Bécs és Kelet-Európa az Anschluss után. Bécs polgármesterének szerepe a nemzeti szocialista külpolitikában 1938-ban.)
ÖÖ, 1974. 2. 113-122.
Sejss-Inquart, és Neubacher polgármester szerepe.
- Trummer, M.: Der Beitrag der Grazer Slavistik zum Studium Südost-Europas.
(A grazi szlavisztika hozzájárulása Dél-Kelet-Európa tanulmányozásához.)
ÖÖ, 1974. 3. 269-279.
1971-ben volt a grazi Szlavisztikai Intézet fennállásának 100 éves évfordulója. Munkásságának áttekintése.
- Plaschka, R.G.: In Zeichen der "Österreichischen Forschungskonzeption".
(Az osztrák kutatási koncepció jegyében.)
ÖÖ, 1974. 2. 180-191.
Beszámoló az Österreichische Ost- und Südosteuropa-Institut tevékenységéről az 1973. évben.
- Stadler, G.: Zwanzig Jahre Forschungsinstitut für den Donaauraum.
(Husz éves a Forschungsinstitut für den Donaauraum.)
ÖÖ, 1974. 1. 82-84.
Az intézet 20. közgyűlése, Linz, 1973. nov. 24.

Mazohl-Wallnig, B.: Auf den Spuren der österreichischen Geschichte in italienischen Archiven.
(Az osztrák történelem nyomában az olaszországi levéltárakban.)
MÖS, 27. 1974. 431-439.
Főleg a milánói és a római levéltárak anyagairól.

Bulgária

Lewin, E.: Zur Diskussion über den bulgarischen antifaschistischen Septemberaufstand 1923 in der revolutionären deutschen Arbeiterbewegung.
(Vita az 1923. szeptemberi antifasiszta bulgár felkelésről a német forradalmi munkásmozgalomban.)
JGSE, 1974. 2. 177-185.
A felkelés értékelése.

Csehszlovákia

Haubelt, J.: Počátky historiografické práce Gelasia Dobnera.
(G. Dobner történetirői munkásságának kezdete.)
ČCH, 1974. 5. 703-734.
Adalék a csehszlovák történetírás történetéhez. G. Dobner, 1719-1790.

Unterberger, B.M.: The arrest of Alice Masaryk.
(Alice Masaryk letartóztatása.)
SR, Vol. 33. 1974. 1. 91-106.
Bebörtönzése hazaárulásért az I. világháború első éveiben, és ennek szerepe az Ausztria-Magyarország elleni érzelmek kialakulásában.

Ščerbakov, J.N.: Českoslovenští internacionalisté a formování ideově politické základny KSČ.
(A csehszlovák internacionalisták és a CsKP eszmei-politikai alapjának formálódása.)
ČCH, 1974. 4. 503-532.

Fuchs, G.: Imperialismus Vymarské republiky a životní zájmy českého a slovenského národa.
(A Weimari Köztársaság imperializmusa; a cseh és a szlovák nemzet érdekei.)
ČCH, 1974. 3. 361-384.
Részletes német rezümével.

Čada, V.: Politika Republikánské strany na počátku velké hospodářské krize.
(A Köztársasági Párt politikája a nagy gazdasági válság elején.)
ČCH, 1974. 3. 329-360.
Részletes német rezümé.

Podrimavský, M.: Kollárovská a šturovská koncepcia národného vývinu v ideovom spore medzi hlasistami a vedením Slovenskej národnej

strany.

(A nemzeti fejlődés Kollár és Štur féle koncepciója a hlaszisták és a Szlovák Nemzeti Párt között folyó eszmei vitában.)
 HC, 1974. 4. 565-573.

Melichar, V.: Někteří otázky obrany Československa v roce 1938.
 (Csehszlovákia védelmének néhány kérdése 1938-ban.)
 ČCH, 1974. 3. 321-328.

Bradter, H.: Die Beuer-Gruppe im Kampf um die Einheit der antifaschistischen deutschen Emigranten aus der ČSR.
 (A Beuer-csoport harca a Csehszlovák Köztársaság német emigránsainak egységéért.)
 JGSLE, 1974. 2. 187-197.
 1939. márc. 15. után a protektorátus kikiáltása után, a Franciaországban és Angliában élő polgári, haladó gondolkodású politikusok antifasiszta harcáról ad tájékoztatót.

Broft, M.: K základním vojenským problémům Slovenského národního povstání.
 (A Szlovák Nemzeti Felkelés alapvető katonai problémái.)
 HC, 1974. 4. 513-539.

Mlýnský, J.: Dvadsetpět let církevních zákonů v Československu.
 (25 évesek az egyházi törvények Csehszlovákiában.)
 ČCH, 1974. 5. 663-672.

Mlýnský, J.: Ostforschung a nejnovější dějiny Československa.
 (Az Ostforschung és Csehszlovákia legújabb története.)
 ČCH, 1974. 6. 871-889.

Franciaország

Coleman, E.R.: L'infanticide dans le Haut Moyen Age.
 (Csecsemőgyilkosság a kora középkorban.)
 AESC, 1974. márc.-ápr. t.29, 2. 315-335.
 A Karoling-korszak jobbgájtársadalmának családstrukturája egy IX. századi, Saint-Germain-des-Prés-i lajstrom alapján.

Wemple, S.F.: Claudius of Turin's organic metaphor or the Carolingian doctrine of corporations.
 (Torinói Claudius organikus metaforája vagy a korporációk Karoling-kori elmélete.)
 Sp. Vol. 49. 1974. 2. 222-237.
 A Karoling-kori politikai gondolkodás; az állam és az egyház, mint két különálló "testület" viszonya.

Bachrach, B.S.: Military organization in Aquitaine under the early Carolingians.
 (Katonai szervezet Aquitániában a korai Karoling időszakban.)
 Sp, Vol. 49. 1974. 1. 1-33.
 Nagy Károly hadseregének kialakulása.

Mundy, J.: Noblesse et hérésie. Une famille cathare: les Maurand.
 (Nemesség és eretnekség. Egy katar család: a Maurand-ok.)
 AESC, 1974. szept.-okt. t.29, 5. 1211-1223.
 Eretnekek a XII. századi Toulouse-ban.

- Chenu, M.D.: Civilisation urbaine et theologie: l'École de Saint-Victor au XIIe siècle.
(Városi civilizáció és teológia: a Szent Viktor iskola a XII. sz.-ban.)
AESC, 1974. szept.-okt. t.29. 5. 1253-1263.
A Párizs környéki Saint-Victor apátság szellemi hatása.
- Shahar, S.: Le catharisme et le début de la Cabale.
(A katarizmus és a Kabala kezdetei.)
AESC, 1974. szept.-okt. t.29. 5. 1185-1210.
Kapcsolat a XIII. sz.-i délfraanciaországi kabalisták és az albigens eretnekek között.
- Guerreau, A.: L'atelier monétaire royal de Mâcon. 1239-1421.
(A Macon-i királyi pénzverő műhely. 1239-1421.)
AESC, 1974. márc.-ápr. t.29. 2. 369-387.
A műhely emberállománya, nemesfém-ellátása, termelése, jövődelme.
- Geremek, B.: Criminalité, vagabondage, paupérisme: la marginalité à l'aube des temps modernes.
(Bűnözés, csavargás, pauperizmus: a társadalom perifériái az újkor hajnalán.)
RMHC, 1974. júl.-szept. 21. 337-375.
A kollektív pszichológia reagálása, a hatóságok állásfoglalása a társadalom legsós rétegeivel kapcsolatban a XV-XVI. században.
- Chartier, R.: Les élites et les gueux. Quelques représentations. (XVI-XVIIe siècles.)
(A kiválasztottak és a nyomorultak. Néhány ábrázolás róluk. XVI-XVII. sz.)
RMHC, 1974. júl.-szept. 21. 376-388.
A középkor felfogásával szemben az új, XVI-XVII. századi mentalitás kialakulása a társadalom kitaszítottjairól.
- Charpentier, P.: Le renouvellement de l'alliance avec les Suisses en 1564.
(A svájciakkal való szövetség felújítása 1564-ben.)
RHD, 1974. jan.-jun. t.88. 1-2. 21-43.
Nicolas de la Croix diplomáciai küldetése.
- Morineau, M.: Lyon l'italienne, Lyon la magnifique.
(Az olasz Lyon, a nagyszerű Lyon.)
AESC, 1974. nov.-dec. t.29. 6. 1537-1550.
A XVI. századi lyoni kereskedelem, városi társadalom, városi élet.
- Pillorget, R.: Un incident diplomatique francoturc sous Louis XIII.
(Egy francia-török diplomáciai incidens XIII. Lajos uralkodása alatt.)
RHD, 1974. jan.-jun. t.88. 1-2. 44-58.
A török rablók Földközi-tengeri kalóztevékenysége, a marseillei nép haragja, 1620.
- Dessert, D.: Finances et société au XVIIe siècles: a propos de la Chambre de Justice de 1661.
(Pénzügyek és társadalom a XVII. században: az 1661. évi Igazságügyi Kamara.)
AESC, 1974. júl.-aug. t.29. 4. 848-881.
A XVII. sz.-i Franciaország nagy pénzügyleteit kézben tartó társadalmi csoport homogén volta, a kamarai tisztogatás hatástalansága.

Depauw, J.: Pauvres, pauvres mendiants, mendiants valides ou vagabonds? Les hésitations de la législation royale.
(Szegények, szegény koldusok, munkaképes koldusok vagy csavargók? A királyi törvényhozás bizonytalanságai.)
RHMC, 1974. júl.-szept. t.21. 401-418.
A XVII-XVIII. századi kategóriák változásai Franciaországban a társadalom legalsó rétegeinek osztályzásánál.

Le Roy Ladurie, E.: Révoltes et contestations rurales en France de 1675 à 1788.
(Vidéki lázadások és összetűzések Franciaországban 1675-1788 között.)
AESC, 1974. jan.-febr. t.28. 1. 6-22.
A XVII. századi parasztfelkelések jellege. Lassu "antifeudális" átalakulásuk.

Caspar, P.: Conceptions pré-nuptiales et développement du capitalisme dans la Principauté de Neuchâtel, 1678-1820.
(Házasság előtti fogamzás és a kapitalizmus fejlődése Neuchâtel tartományban. 1678-1820.)
AESC, 1974. júl.-aug. t.29. 4. 989-1008.
A gazdasági változások okozta társadalmi átalakulás érezhető demográfiai hatása.

Furet, F. - Sachs, W.: La croissance de l'alphabétisation en France.
(Az írási-olvasni tudás növekedése Franciaországban.)
XVIII-XIXe siècle.
AESC, 1974. máj.-jun. t.29. 3. 714-736.
Felhasználható források, módszer az adatok feldolgozására.

Ligou, D.: La maçonnerie en 1771-1772.
(A szabadkőművesség 1771-1772-ben.)
AHRF, 1974. jan.-márc. t.46. 215. 15-38.
A Grand Orient de France szabadkőműves páholy alapítása.

Lachiver, M.: La fraude et les fraudeurs: a propos du commerce du vin dans la partie occidentale de l'Île-de-France au XVIIIe siècle.
(A csalás és a csalók: az Île-de-France nyugati részének borkereskedelméről a XVIII. században.)
RHMC, 1974. júl.-szept. t.21. 419-439.

Bien, D.D.: La réaction aristocratique avant 1789: l'exemple de l'armée.
(Arisztokrata reakció 1789 előtt: a hadsereg példája.)
AESC, 1974. jan.-febr. t.28. 1. 23-48., t.29. 2. 505-534.
Nemesi offenzíva a társadalmi hierarchia kialakult rendjének fenntartására, "outsiderek" behatolási törekvései a született nemesség közé.

Soboul, A.: La franc-maçonnerie et la Révolution française.
(A szabadkőművesség és a francia forradalom.)
AHRF, 1974. jan.-márc. t.46. 215. 76-88.
A kérdés historiográfiája.

Mitchell, H.: Resistance to the Revolution in Western France.
(Ellenállás a forradalommal szemben Nyugat Franciaországban.)
PP, 1974. máj. 63. 94-131.
Az új társadalmi rendet hevesen visszautasító, de a régivel is szembeforduló agrárközösségek ellenállásának gyökerei.

- Erpeldinger, M. - Lefebvre, C.: Les misérables sous la Révolution. Districts de Lille et de Douai.
(A nyomorultak a forradalom alatt. Lille és Douai körzete.)
AHRF, 1974. ápr.-jun. t. 46. 216. 164-186.
A nyomor kvantitatív és kvalitatív felmérése Franciaország északi vidékein a forradalom alatt.
- Maeght, X.: Deux journaux du département du Nord en 1792.
(Két ujság az északi megyében 1792-ben.)
AHRF, 1974. ápr.-jun. t. 46. 216. 187-235.
Az 1792. esztendő eseményeinek mérlege két, egymástól eltérő profilu ujság tükrében.
- Andrews, R.M.: Réflexions sur la Conjuración des Égaux.
(Gondolatok az Egyenlők Összeesküvéséről.)
AESC, 1974. jan.-febr. t. 28. 1. 73-106.
Kutatási szempontok a francia forradalom politikai stabilizációjához, 1795-1796.
- Le Bihan, A.: La franc-maçonnerie dans les colonies françaises du XVIIIe siècle.
(A szabadkőművesség a XVIII. sz.-i francia gyarmatokon.)
AHRF, 1974. jan.-márc. t. 46. 215. 39-62.
A páholyok szerepe és jelentősége a gyarmati társadalomban.
- Marchand, Ph.: L'enseignement secondaire dans le département du Nord au lendemain de la Révolution et la loi de floréal an X.
(A középiskolai oktatás az északi megyében a forradalom másnapján és a X. év virágzás hónap 11-i törvény. [1802. máj.11.])
AHRF, 1974. ápr.-jun. t. 46. 216. 235-260.
Milyen mértékben szakította meg a forradalom az Ancien Régime középiskolai oktatásának folytonosságát. Ellentmondások az állami és a városi oktatási politika között.
- (Napoleon száműzetése és halála.)
NNI, 1974. 4. 173-183., 1974. 5. 149-166.
A jeles szakember a legújabb kutatásai során eddig ismeretlen levéltári dokumentumokat talált Napoleon életének utolsó szakaszára, halálának körülményeire vonatkozóan. Ezeket dolgozta fel e folytatásokban közölt tanulmányban.
- Rillet, C. - Souriac, A.: Epidémies et mentalités: le cholera de 1832 en Seine-et-Oise.
(Járványok és gondolkozásmód: az 1832. évi kolerajárvány Seine-et-Oise megyékben.)
AESC, 1974. júl.-aug. t. 29. 4. 935-965.
A járvány terjedési módja, tünetei, az áldozatok száma, kora, demográfiai következmények, a lakosság egyéni és kollektív reagálása a csapásra.
- Tilly, Ch.: Le peuple de juin 1848.
(1848 június népe.)
AESC, 1974. szept.-okt. t. 29. 5. 1061-1091.
Összehasonlítás a februári és júniusi forradalom komplex okai és szereplői között, új forrásfeldolgozások alapján.
- Hohenberg, P.: Migrations et fluctuations démographiques dans la France rurale 1836-1901.
(Demográfiai vándorlások és hullámzások Franciaország agrár-népességében 1836-1901 között.)
AESC, 1974. márc.-ápr. t. 29. 2. 461-494.

- Hutton, P.H.: The role of the Blanquist Party in left-wing politics in France. 1870-1890.
(A blanquista párt szerepe a francia baloldali politikában. 1870-1890.)
JMH, 1974. jun. t. 46. 2. 277-295.
Auguste Blanqui körének politikai célkitűzései.
- Křivský, P.: Pařížská komuna v novější a současné francouzské historiografii.
(A Párizsi Kommun az újabb és a jelenlegi francia történetírásban.)
ČCH, 1974. 4. 533-567.
Részletes francia rezümé.
- Ponty, J.: La presse quotidienne et l'affaire Dreyfus en 1898-1899.
(A napi sajtó és a Dreyfus-ügy 1898-1899-ben.)
RHMC, 1974. ápr.-jun. t. 21. 193-220.
26 párizsi és 28 vidéki napilap állásfoglalása a Dreyfus-ügygel kapcsolatban.
- Bouvier, J.: Pour une analyse sociale de la monnaie et du crédit: XIXe-XXe siècles.
(A pénz és a hitel társadalmi analízise: XIX-XX. sz.)
AESC, 1974. jul.-aug. t. 29. 4. 813-826.
- Robert, J.L. - Chavance, M.: L'évolution de la syndicalisation en France de 1914 a 1921.
(A szakszervezeti mozgalom fejlődése Franciaországban 1914-1921 között.)
AESC, 1974. szept.-okt. t. 29. 5. 1092-1107.
A mozgalom permanens vonásai, strukturája, a vizsgált korszakra jellemző sajtóságek feldolgozása új, matematikai módszer alapján.
- Cairns, J.C.: Some recent historians and the "strange defeat" of 1940.
(Legújabb történészek vélemények és az 1940-es "különös vereség".)
JMH, 1974. márc. t. 46. 1. 60-85.
A modern historiográfia próbálkozásai az 1940. évi francia összeomlás részletkérdéseinek tanulmányozására. Átfogó szintézis hiánya.
- Aulas, B.: La population active lyonnaise pendant la deuxième guerre mondiale.
(Lyon aktív lakossága a második világháború alatt.)
RHDGM, 1974. jul. t. 24. 95. 75-101.
Összehasonlító statisztikai feldolgozás.
- Beauquier, J.P.: L'activité économique dans la région marseillaise en 1943.
(Gazdasági tevékenység Marseille vidékén 1943-ban.)
RHDGM, 1974. jul. t. 24. 95. 25-52.
A német megszállás bénító hatása, a társadalom minden rétegére nehezedő súlyos nyomása.
- Laurens, A.: Le S.T.O. dans le département de l'Ariège.
(Az S.T.O. Ariège megyében.)
RHDGM, 1974. jul. t. 24. 95. 53-74.
A kötelező német munkaszolgálat okozta munkaerőhiány gazdasági következményei.

- Pendergast, W.: La politique étrangère française et la création de l'Unesco.
 (A francia külpolitika és az UNESCO létrejötte.)
 RHDGM, 1974. okt. t. 24. 96. 67-88.
 A de guallista politika Franciaország nagyhatalmi befolyásának érvényesítéséért az UNESCO szervezésében és működésében.

Görögország

- White, L.: Indic elements in the iconography of Petrarch's Trionfo della Morte.
 (Indiai elemek Petrarca, Trionfo della Morte c. művének ikonográfiai ábrázolásain.)
 Sp, Vol. 49. 1974. 2. 201-221.
 Egy krétai szerzetes 1573-as festménye Észak Thessaliában: azon indiai bivalyok, bölények.
- Ganiage, J.: Les affaires de Crète. (1895-1899.)
 (Kréta ügyei. 1895-1899.)
 RHD, 1974. jan.-jun. t. 80. 1-2. 86-111.
 Kréta utja az önkormányzatig és 1899. évi alkotmányáig.

India

- Whitcombe, E.M.: Chutes de grêle, inondations et autres calamités: l'administration britannique en inde du Nord, 1860-1940.
 (Jégesők, árvizek és egyéb természeti csapások: a brit igazgatás Észak-Indiában, 1860-1940 között.)
 AESC, 1974. máj.-jun. t. 29. 3. 619-639.
 A gyarmati politika problémái, az adórendszer alkalmazkodása a természeti adottságok változásaihoz.
- Hauner, M.: Les Puissances de l'Axe et la lutte de l'Inde pour l'indépendance, 1939-1942.
 (A tengelyhatalmak és India harca a függetlenségért, 1939-1942.)
 RHDGM, 1974. okt. t. 24. 96. 37-66.
 Az indiai mozgalmak szerepe a tengelyhatalmak katonai és politikai stratégiájának alakulásában.

Japán

- Broszat, M.: Zeitgeschichte in Japan.
 (Kortörténet Japánban.)
 VZ, 1974. 3. 287-298.
 Összefoglaló a Japán XX. századi történetéről 1945 óta megjelent munkákról.

Jugoszlávia

- Očak, J.: O Jugoslovenima u bjelogardejskim jedinicama u Rusiji za vrijeme gradjanskog rata, 1918-1920.
(Jugoszlávok az oroszországi fehérgárdista egységekben a polgárháború idején, 1918-1920.)
ČSP, 1974. 1. 39-57.
- Maticka, M.: Proučavanje razvoja poljoprivrede i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva u Hrvatskoj 1918-1941. godine u našoj poslijeratnoj literaturi.
(A mezőgazdaság és a parasztság gazdasági-társadalmi helyzete Horvátországban 1918-1941 között. A háború utáni irodalom.)
ČSP, 1974. 1. 71-95.
- Koprivica-Oštrič, S.: Lenjinova teorija partije i organizaciono pitanje KPJ.
(Lenin és a JKP szervezeti kérdései.)
ČSP, 1974. 2. 15-25.
- Krizman, B.: Dva pisma T. Schlegela o razgovorima sa Stjepanom Radićem u zatvoru 1925.
(T. Schlegel két levele Stjepan Radić-csal folytatott börtön-beszélgetéseiről 1925-ben.)
ČSP, 1974. 2. 125-139.
- Janjatović, B.: Sindikalni pokret u Hrvatskoj razdoblju između dva rata i radnici-seljaci.
(Szakszervezeti mozgalom Horvátországban és a munkás-parasztok helyzete a két háború között.)
ČSP, 1974. 1. 27-29.
- Stipetić, Z. - Maticka, M.: Odnos selograd u interpretaciji intelektualaca Hrvatske u međuratnom razdoblju.
(A falu és város viszonya a két háború között.)
ČSP, 1974. 1. 7-27.
Zorica Stipetić előadása az 1973-ban Budvában megtartott VI. jugoszláv történész kongresszuson.
- Lukan, W.: Zur nationalen Frage eines kleinen Volkes. Edvard Kardelj's Darstellung zur Entwicklung der nationalen Frage bei den Slovenen.
(Egy kis nép nemzeti kérdése. Edvard Kardelj a szlovén nemzeti kérdés fejlődéséről.)
ČO, 1974. 1. 34-52.
Edvard Kardelj könyvét ismerteti.
- Birkfellner, T.M.: Kroatistik in Dubrovnik und Zagreb. Sommerhochschulkurs der Zagraber Slavistischen Schule Dubrovnik-Zagreb, 21. Juli bis 11. August 1974.
(Horvát-kutatás Dubrovnikban és Zágrábban. A zágrábi Szlavista iskola nyári főiskolai tanfolyama.)
ČO, 1974. 4. 446-448.
Dubrovnik-Zágráb, 1974. júl. 21. - aug. 11.
- Bertoša, M.: Pogledi Carla Combija na povijest Istre i etnički sastav njezina pučanstva.
(Carlo Combi nézetei Isztria történetéről és lakosságának etnikai összetételéről.)
ČSP, 1974. 2. 25-39.

Lengyelország

- Lang, H.J.: The fall of the monarchy of Mieszko II, Lambert.
(A monarchia megszűnése Mieszko II. Lambert alatt.)
Sp. Vol. 49. 1974. 4. 623-639.
Mieszko értékelése. XI. század.
- Mieszkowski, K.: Krytyka autentyczności dokumentów biskupów krakowskich XIII wieku.
(A krakkói püspökök XIII. századi okleveleinek hitelességi kritikája.)
PH, 1974. 1. 147-158.
Egy tízedper kapcsán 3 oklevelet (1210, 1250, 1287) vizsgál.
- Zaremska, H.: Zywi wobec zmarłych. Brackie i cechowe pogrzeby w Keakowie w XIV - pierwszej połowie XVI. wieku.
(Az élők viszonya a holtakhoz. A konfraternitások és céhek temetései Krakkóban a XIV. századtól a XVI. század első feléig.)
KH, 1974. 4. 733-749.
A szokástörténet mellett történeti szociológiát és történeti statisztikai adatokat is ad, lényeges utalásokkal az anyagi kulturára.
- Bardach, J.: Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego a Pomniki prawa doby Odrodzenia.
(A Litván Nagyhercegség statutumai. A reneszánsz korának jogi emlékei.)
KH, 1974. 4. 750-780.
A Litván Nagyhercegség, mint a lengyel nemesi reszpublika (Rzeczpospolita) része 1529-1588 között három törvénykönyvet kapott, ezeket vizsgálja a szerző az európai kodifikációs törekvésekbe helyezve. A statutumokban foglalt törvények még a felosztások után is tovább éltek.
- Langer, D.: Die Beurteilung der Teilung Polens in der polnischen Geschichtswissenschaft.
(Lengyelország felosztásának megítélése a lengyel történettudományban.)
JGO, 1974. 4. 580-592.
Kutatói tájékoztató az 1970 óta e tárgyban megjelent könyvekről.
- Serwanski, M.: Kandydatura francuska do tronu polskiego za panowania Zygmunta Augusta.
(Francia trónkövetelő a lengyel trónra Zsigmond Ágost uralkodása idején.)
KH, 1974. 2. 251-266.
Már 1565 körül, még Zsigmond Ágost életében francia ügynökök puhalták a helyzetet Valois Henrik trónrajuttatására. Hivatalosan 1571-ben Jean de Monluc püspök kezdte hangoztatni Henrik igényét a lengyel koronára, amit az 1573-ban el is nyert.
- Pelenski, J.: Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony 2 w 1569 roku. Ideologia i korzysci - próba nowego spojrzenia.
(A régi Rusz ukrán területeinek inkorporációja a Lengyel Koronába 1569-ben. Az ideológia és az előnyök, új nézőpont.)
PH, 1974. 2. 243-262.
1569-ben a lublini unió egyesítette Lengyelországot és Litvániát, azonban mindkét résznek önálló közigazgatása maradt.

Kijev vidékét a lengyel nemesség, sőt a helyi ukrán nemesség is a litván arisztokraták ellenében a Lengyel Koronához akarta csatoltatni, elsősorban védelmi szempontból, másodsorban az arisztokrácia megtörésére. A szejm 1569. jun. 6-án szavazta meg a csatlakozást.

Voisé, W.: Pierwsza książka o Polsce w języku francuskim.

(Az első francia nyelvű könyv Lengyelországról.)

KH, 1974. 2. 303-306.

400 évvel ezelőtt, 1573-ban Párizsban jelent meg A lengyel királyok és fejedelmek története ... c. latinból franciára fordított könyv, amely kapcsolatban állt Valois Henrik lengyel királlyá választásával.

Wyczanski, A.: Alphonétisation et structure sociale en Pologne au XVIe siècle.

(Irni-olvasnitudás és társadalmi struktúra Lengyelországban a XVI. században.)

AESC, 1974. máj.-jun. t. 29. 3. 705-713.

A krakkói palatinátus területén - kutatási és forrásfelhasználási problémák.

Wyrobisz, A.: Rola miast orywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku.

(A magánvárosok szerepe Lengyelországban a XVI. és XVII. században.)

PH, 1974. 1. 19-46.

A nagybirtokosok elsősorban kereskedelmi céllal városokat alapítottak, de jelentős kézművesipart is foglalkoztattak. Ezek a városok gyakran a reformáció és a kultúra központjai is voltak.

Opas, T.: Z problemów awansu społecznego mieszcza w XVII i XVIII wieku.

(A przenikaniu do stanu szlacheckiego i duchownego.

(A polgárság társadalmi emelkedésének problémaköréből a XVII-XVIII. században. Átszivárgás a nemesi és papi rendbe.)

PH, 1974. 3. 465-477.

Az adott időszakban több ezer polgár kerül a nemesi rendbe, ezekből csak kb. 1100 nyer hivatalosan is nemesi oklevelet. A papság alsó rétegébe elsősorban szegény polgárok kerülnek.

Rucinski, H.: Bractwo literackie w Koprzywnica jako obraz struktury społecznej miasteczka w latach 1694-1795.

(Irodalmi társulat Koprzywnicában. A kielcei vajdaság mint a kisváros társadalmi strukturájának tükörképe 1694-1795 között.)

PH, 1974. 2. 263-283.

A vallásos társulatok az ellenreformáció idején nagy számban terjedtek el Lengyelországban. A Confraternitas Litteratorum tagjaitól bizonyos műveltségi fokot is megkívánt. Tagjai között a város polgárain kívül nemesek és a környező falvak lakosai is megtalálhatók.

Wołoszynski, R.: Początki działalności Jana Potockiego w Rosji u schyłku XVIII wieku.

(Jan Potocki politikai tevékenységének kezdetei Oroszországban a XVIII. sz. végén.)

KH, 1974. 4. 781-798.

Az elsősorban regényíróként ismert lengyel politikus (1761-1815) 1788 óta az Oroszországgal való legszorosabb együttműködés híve volt.

- Ziółek, J.: Dziennik Aleksandra Krysińskiego z 1830-1831 r.
(Aleksander Krysiński naplőja 1830-1831-ből.)
PH, 1974. 2. 361-381.
Az 1830-1831. évi felkelés egyik jelentős alakja Chłopicki diktátor "szürke eminenciása" volt. A naplőszövegek kiadásával.
- Ihnatowicz, I.: Próba dekryptowania szyfrowanych depesz namiestnika do Aleksandra II z 1863 roku.
(Az orosz helytartó II. Sándor cárhoz küldött rejtjeles táviratainak feloldási kísérlete - 1862.)
PH, 1974. 3. 537-544.
Az 1863. évi felkelés idején a cárhoz küldött számjeltávíratok rejtjelei hol szavakat, hol betűket vagy szótagokat jelentettek. Három rejtjelező működött. Közli a számjeltáblázatot is.
- Hass, L.: Pokolenia inteligencji Królestwa Polskiego.
(A Lengyel Királyság értelmiségének nemzedékei.)
PH, 1974. 2. 285-316.
Az Oroszországhoz tartozó lengyel területek értelmiségének kialakulása és szociológiai összetétele a XIX. században.
- Hass, L.: Pierwsza połowa wieku XX w pamiętnikarstwie polskim ostatnich lat.
(A XX. sz. első fele az utóbbi években megjelent lengyel emlékiratokban.)
KH, 1974. 2. 330-359.
Bibliográfiai áttekintés az 1971-1973. között megjelent művekről, az I. világháború, a Nagy Októberi szocialista forradalom, a független Lengyelország (1918-1939), az országon kívül élő lengyelség, a náci megszállás és a felszabadulás időszakából.
- Nalecz, T.: Z genezy legionowej grupy piłsudczykowej.
(A Piłsudski-féle legionista csoport keletkezéséhez.)
PH, 1974. 1. 87-114.
Az I. világháborúban harcoló lengyel légiókban nem mindenki volt Piłsudski párthive. A piłsudskista légiosok nagyjából egy társadalmi rétegből kerültek ki, ezért tudta Piłsudski saját céljaira felhasználni őket.
- Landau, Z.: Zasięg kartelizacji przemysłu w Drugiej Rzeczypospolitej.
(A kartellek elterjedése a Második Köztársaságban.)
KH, 1974. 4. 799-817.
Az 1918-1939 közötti Lengyelországban a teljes ipari termelés 60 %-át a kartellek állították elő. A kormány gazdaságpolitikájában 1933 óta a kartellek igen fontos szerepet játszottak.
- Grosfeld, L.: Sprawa Chełmszczyzny w 1918 r.
(Chelm környékének ügye 1918-ban.)
KH, 1974. 1. 33-43.
A mai Dél-Kelet-Lengyelország egy vidéke, Chelm környéke a XIV. századtól Lengyelországhoz tartozott, az ország harmadik felosztása után Ausztriához, majd a napóleoni háborúk után Oroszországhoz került. Az I. világháború végén, bár az ukrán lakosság hovatartozása körül problémák voltak, az újonnan megalakult Lengyelországhoz került.
- Korzec, P.: Polen und der Minderheitenschutzvertrag 1919-1934.
(Lengyelország és a kisebbségvédelmi-szerződés 1919-1934.)

JGO, 1974. 4. 515-555.

Részletes leírás a szerződés előzményeiről, végrehajtásáról, nemzetközi visszhangjáról.

Golczewski, F.: Der "Sonntagsgast" im Jahre 1939. Die politische Haltung des polnisch-oberschlesischen Kirchenzeitung im letzten Friedensjahr. Eine Studie zum polnischen Nationalkatholizismus. (A "Vasárnapi vendég" 1939-ben. A lengyel felsősziléziai egyházi újság politikai magatartása az utolsó békeévben. Tanulmány a lengyel nemzeti katolicizmusról.)
 ÖO, 1974. 4. 386-407.

Rzepecki, J.: Kierownictwo polityczne polskiego podziemia wojkowego w latach 1939-1941.

(A lengyel földalatti hadsereg politikai vezetése 1939-1941-ben.)

FH, 1974. 1. 115-146.

Az 1939. évi katonai összeomlás után a külföldre menekült katonai vezetés megpróbálta újjászervezni a harcot. A különféle politikai szervezetek terveket dolgoztak ki. Az emigrációs kormány működését budapesti és bukaresti lengyel bázisok segítették.

Ziemski, F.: Rady narodowe w wojewodztwie śląsko-dąbrowskim 1944-1947.

(A nemzeti tanácsok a sziléziai-dabrowai vajdaságban 1944-1947.)

KH, 1974. 4. 818-840.

A népi hatalom szervezeti megteremtése Lengyelország legfontosabb bányavidékén.

Filipkowski, T.: Początki szkolnictwa polskiego na Warmii i Mazurach (1945-1949).

(A lengyel iskoláztatás kezdetei Warmiában és Mazuriában 1945-1949.)

KH, 1974. 4. 841-856.

Az 1920. évi népszavazás után a németek megszüntették a lengyelnyelvű iskoláztatást Kelet-Poroszországban. A háború után a Lengyelországhoz visszakerült vidékeken újonnan kellett az oktatást megszervezni.

Eckhardt, Th.: Polnische Historische Zeitschriften. I.

(Lengyel történeti folyóiratok. I.)

ÖO, 1974. 4. 441-445.

A Roczniki humanistyczne, Studia Historyczne, Zapiski Historyczne c. folyóiratok 1971-1974. évi számának ismertetése.

Magyarország

Kučera, M.: Problémy vzniku a vývoja feudalizmu na Slovensku.

(A feudalizmus kialakulása és fejlődésének problémái a mai Szlovákia területén.)

HÖ, 1974. 4. 541-564.

Halaga, O.R.: Textilie v pol'sko-pruskom obchode vychodoslovenskych miest, XIII-XV. stor.

(Textilárúk a mai kelet-szlovákiai városok lengyel-porosz kereskedelmében a XIII-XV. sz.-ban.)

HÖ, 1974. 1. 1-23.

- Heiss, G.: Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria 1505-1558, und ihre Verwaltung.
(Mária-királynő 1505-1558 birtokai Magyarországon, Csehországban és Ausztriában és azok igazgatása.)
MIÖG, 1974. t. 27. 61-100.
- Haselsteiner, H.: Das Widerstandsrecht der Stände in Ungarn.
(A rendek ellenállási joga Magyarországon.)
ÖO, 1974. 2. 123-136.
Az 1545:XXXIII. t.c.-et tárgyalja részletesen a cikk első fejezetében. A II. fejezetben az Aranybullával és a Werbőczy-féle Hármaskönyvvel foglalkozik.
- Kazimir, Š.: Obeživo na Slovensku v XVI. storočí.
(A forgalomban lévő pénz a mai Szlovákia területén a XVI. században.)
SN, 1972. 2. 156-176.
- Binder, P.: Magyarok és németek részvétele a Horia vezette 1784-1785. évi felkelésben.
Korunk, 1975. 4. 295-301.
A Horia-felkeléssel egyidőben, annak hatására Erdély más nemzetiségű területein is fellázadtak a parasztok a földesurak ellen.
- Jakó, Zs.: A torockói legenda.
Korunk, 1974. 12. 1241-1246., 1975. 3. 174-182.
A torockói bányász nép küzdelme a földesuri terhek ellen a Horia parasztfelkelés idején; az 1785-ben felbukkanó, s állítólag III. Endre által 1291-ben kiadott kiváltságlevélről bizonyítja a szerző, hogy az a XVIII. században készült.
- Egyed, Á.: Az 1848. évi forradalom kezdetei Háromszéken.
(Vázlatok a népi ellenállás kibontakozásának kezdeteiről.)
Korunk, 1974. 2. 311-319.
- Kovássy, Z.: Petőfi- emlékek 1849-ből.
Korunk, 1974. 7. 857-860.
Petőfi és Woronieczki Miecislav találkozásai.
- Matula, V.: Revolucia 1848-1849 a Slováci.
(Az 1848-1849. évi forradalom és a szlovákok.)
HC, 1974. 2. 209-225.
Az 1848-1849. évi forradalom értékelésének burzsoá koncepcióit és D. Rapant nézeteit bírálja, összefoglalja a szlovák marxista történetírás állásfoglalását, s röviden érinti a magyar polgári és marxista történetírás álláspontját.
- Kárpát, J.: Represie národnostných prejavov v Uhorsku za dualizmu.
(A nemzetiségi megmozdulások megtorlása a dualizmus kori Magyarországon.)
HC, 1974. 2. 237-244.
A szerző az 1878-as büntető törvénykönyv 172. § 2. bekezdésével foglalkozik (az alkotmány, a törvény, a hivatal és a hivatalos személyek elleni lázítás).
- Congdon, L.: Endre Ady's summons to national regeneration in Hungary, 1900-1919.
(Ady Endre és a magyar nemzeti újjászületés 1900 és 1919 között.)
SR, Vol. 33. 1974. 2. 302-322.

Klay, A.: Hungarian counterfeit francs: a case of post World War I political sabotage.
(A magyar frankhamisítás: politikai szabotázs az első világháború utáni időkből.)
SR, Vol. 33. 1974. 1. 107-113.

Korbuly, D.: Zusammenbruch und Neubeginn in Ungarn. Die Ereignisse im Winter 1944-1945.
(Összeomlás és újrakezdés Magyarországon. Az 1944-1945. évi tél eseményei.)
Üö, 1974. 1. 23-33.
A hadszíntéri események, az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulása.

Mongólia

Guzman, G.G.: The encyclopedist Vincent of Beauvais and his Mongol extracts from John of Giovanni Plano Carpini and Simon of Saint-Quentin.
(Beauvais-i Vincent, az enciklopedista és a mongolokra vonatkozó kivonatai John of Giovanni Plano Carpini és Simon of Saint-Quentin műveiből.)
Sp. Vol. 49.-1974. 2. 287-307.

Németország

Salimbeni, F.: Il pensiero di Thomas Müntzer: problemi di studio.
(Th. Müntzer gondolkodása: elemzési problémák.)
NRS, 1974. jan.-ápr. t. 58. 1. 2. 71-78.
Müntzer műveinek olasz nyelvű kiadásával kapcsolatban újraértékeli a XVI. századi reformmozgalmakban Th. Müntzer szerepét.

Cesar, J.: Počátky německé koloniální expanze.
(A német gyarmati expanzió kezdetei.)
SH, 1974. 21. k. 197-219.
A XIX. sz. vége.

Fraley, D.: Reform or reaction: the dilemma of Prince Hohenlohe as Chancellor of Germany.
(Reform vagy reakció: Hohenlohe herceg mint német kancellár dilemmája.)
ESR, Vol. 4. 1974. 4. 317-344.
1894-1900.

Fuchs, G.: Der Imperialismus der Weimarer Republik und die Lebensinteressen des tschechischen und slowakischen Volkes.
(A weimari köztársaság imperializmusa; a cseh és szlovák nép életérdekei.)
JGSLÉ, 1974. 2. 9-31.
A cseh-szlovák-német, cseh-szlovák-szovjet kapcsolatok elemzése.

- Jähn, H.: Zur Solidaritátsaktion der sowjetischen Werktätigen für das deutsche Proletariat (Herbst 1923 bis Sommer 1924).
(Szovjet dolgozók szolidaritási akciója a német proletariátus mellett, 1923 őszétől 1924 nyaráig.)
JGSLE, 1974. 1. 209-228.
- Hass, G.: Zur Aggressionspolitik des deutschen Imperialismus gegen die Tschechoslowakei und zur Appeasement-Politik der Westmächte 1933-1939.
(A német imperializmus agresszív politikája Csehszlovákiával szemben, és a nyugati hatalmak megbékéltetési politikája 1933-1938.)
JGSLE, 1974. 2. 33-51.
Részletes elemzés a náci "nagy-német" koncepcióról. Az angol és francia politika változásai 1937-1938-ban.
- Jonca, K.: Aux origines juridiques de la Grande Allemagne.
(Nagynémetország jogi gyökerei.)
RHDGM, 1974. okt. t. 24. 96. 1-12.
Politikai és jogi koncepciók a hitleri Raumpolitik szolgálatában.
- Krání, M.: Terezínský koncentrační tábor v plánech nacistů.
(A Terezienstadt-i koncentrációs tábor a náci tervében.)
ČCH, 1974. 5. 673-702.
- Heinrich Brüning im Exil. Briefe an Wilhelm Sollmann 1940-1946.
(Heinrich Brüning száműzetésben. Leveli Wilhelm Sollmannhoz 1940-1946.)
VZ, 1974. t. 1. 93-120.
9 levelet tesz közzé.
- Graml, H.: Probleme einer Hitler-Biographie. Kritische Bemerkungen zu Joachim C. Fest.
(Egy Hitler-életrajz problémája. Kritikai megjegyzések Joachim C. Fest-hez.)
VfZ, 1974. 1. 76-92.
A szerző Fest könyvét szubjektívnak és koncepciójában összehúzóként tartja, s ez képezi alapját annak a problémának, hogy Hitler történelmi figurája megoldatlan maradt.
- Vysockij, V.N.: Die deutsche Frage auf der Londoner Aussenministerkonferenz 1947.
(A német kérdés a londoni külügyminiszteri konferencián 1947.)
ZG, 1974. 2. 956-968.
A négy nagyhatalom külügyminisztereinek ötödik tanácskozása, 1947. nov. 25. - dec. 15.

NSzK

- Niclauss, K.: Die Entstehung der Bundesrepublik als Demokratiegründung.
(A Szövetségi köztársaság létrejötte mint a demokrácia megalapítása.)
VZ, 1974. 1. 46-75.
Németország megszállási övezeteiben a demokratikus pártok megalakítása.

- Mack, K.: Modernisierung Ostmitteleuropas - Ideologie, Führungskonflikte, Bildungspolitik.
(Közép-Kelet-Európa modernizálása - ideológia, vezetési konfliktusok, képzés-politika.)
ÖO, 1974. 2. 198-201.
A Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde évi közgyűlése, Regensburg, 1973. okt. 10-13.
- Wessely, K.: Ostmitteleuropa - von der Modernisierung zur Kooperation.
(Közép-Kelet-Európa - a modernizálástól a kooperációig.)
ÖO, 1974. 1. 74-82.
A Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde tudományos ülésszaka, Regensburg, 1973. okt. 10-13.

NDK

- Benser, G.: Zur Hilfe der KPdSU und die Entwicklung der SED zu einer Partei neuen Typus.
(Az SZKP segítsége a NSZEP-nek új típusú párttá való alakulásában.)
JGSLÉ, 1974. 1. 9-20.
- Eberhard Wolfram zum 65. Geburtstag.
(Eberhard Wolfram 65. születésnapjára.)
JGSLÉ, 1974. 1. 267-268.
A lipcsei egyetem Csehszlovákia-történetének professzora 65 éves. Munkásságának értékelése.

Olaszország

(Itália)

- Taviani, H.: Naissance d' une hérésie en Italie du Nord au XIe siècle.
(Egy eretnokség születése Észak-Itáliában a XI. században.)
AESO, 1974. szept.-okt. t. 29. 5. 1224-1252.
Eretnokségek a XI. századi Piemontban.
- Buenger, R.L.: Reorganization of the Venetian coinage by Doge Enrico Dandolo.
(Hogyan szervezte át a velencei pénzrendszert Enrico Dandolo dózsé.)
Sp. Vol. 48. 1974. 1. 48-60.
A XII-XIII. sz. fordulóján új váltópénzek bevezetése.
- Tafel, P.: Castell'Arquato, dalla pieve al comune.
(Castell'Arquato, a plébániától a városállamig.)
NRS, 1974. máj.-aug. t. 58. 3-4. 349-377.
Koraközépkori városfejlődés Lombardiában a XIV. századig.
- Chittolini, G.: La "signoria" dei Anguissola su Riva, Grazzano e Montesano fra tre e quattrocento.
(Az uralkodó osztály Anguissola su Riva-ban, Grazzanóban és Montesanóban a XIV-XV. század között.)

NRS, 1974. máj.-aug. t. 58. 3-4. 269-317.

A birtokos főnemesség politikai befolyása, harc a városok ellenőrzéséért.

Romano, S.F.: Temi e problemi di storia dell'anabattismo italiano del cinquecento.

(Történeti témák és problémák a cinquecento olasz anabaptista mozgalmával kapcsolatban.)

NRS, 1974. máj.-aug. t. 58. 1-2. 44-63.

Két interpretálási irány, radikális protestáns mozgalmak a XIV-XVI. században, definíciós és kategorizálási nehézségek.

Vasoli, C.: Il "luterano" Giovanni Battista Pallavicini e due orazioni di Giulio Camillo Delminio.

(A "luteránus" G.B. Pallavicini és G.C. Delminio két beszéde.)

NRS, 1974. máj.-aug. t. 58. 1-2. 64-70.

Az eretneknek tartott Pallavicini érsek 1530 körüli franciaországi fogságának kevéssé ismert epizódja. Delminio szerepe az itáliai reformációban.

Filippo Bareggi, C.: Giunta, Doni, Torrentino: tre tipografie fiorentine fra repubblica e principato.

(Giunta, Doni, Torrentino: három firenzei nyomda a köztársaság és a hercegség között.)

NRS, 1974. máj.-aug. t. 58. 3-4. 318-348.

Tudatos kulturpolitika alakulása Toscanában a XVI. században.

Schnapper, D.: Centralisme et fédéralisme culturels: les émigrés italiens en France et aux États-Unis.

(Kulturális centralizáció és föderalizmus: olasz emigránsok Franciaországban és az Egyesült Államokban.)

AESC, 1974. szept.-okt. t. 29. 5. 1141-1159.

A különböző kulturák mechanizmusa, kölcsönhatása, tradíciók alkalmazkodási konfliktusa, a történelmi "tudat alatti" szerepe.

Are, G. - Giusti, L.: La scoperta dell'imperialismo nella cultura italiana del primo novecento.

(Az imperializmus felfedezése az olasz kultúrában a XX. század elején.)

NRS, 1974. szept.-dec. t. 58. 5-6. 549-589.

Az agresszív, militarista ideológia térhódítását elősegítő társadalmi-politikai feltételek Olaszországban. Az expanziós törekvések irodalmi támogatása.

Borejsza, J.: Włochy a tendencje faszystowskie w krajach bałtyckich 1922-1940.

(Olaszország és a fasiszta tendenciák a balti államokban 1922-1940.)

KH, 1974. 1. 44-75.

Olaszországot a legszorosabb barátság az 1926 utáni diktatorikus rendszerű Litvániához fűzte, Lettországgal is élénk viszonya volt, bár itt a német befolyással nem tudott konkurálni. Észtországgal volt a legkevesebb kapcsolata.

Románia

- Peyfuss, M.D.: Ein rumänisches Gedicht auf Metternich. Eine Ergänzung zur alten rumänischen Bibliographie, zum 150. Todestag des Dichters Naum Petrovici.
(Egy román vers Metternichről. Egy régi román bibliográfia kiegészítése Naum Petrovics költő halálának 150. évfordulójára.)
OO, 1974. 3. 245-253.
Adatok a bánáti költő életéről és tevékenységéről.
- Berindei, D.: Unirea'si Cuza Vodă.
(Az egyesülés és Cuza vajda.)
ES, 1974. 2. 36-38.
A liberális román burzsoázia követelésének megfelelően a kisbojári családból származó Cuza fejedelem 1859-ben egyesítette a román fejedelemségeket.
- Iancu, C.: Napoléon III et la politique française a l'égard de la Roumanie.
(III. Napoleon és a Romániával kapcsolatos francia politika.)
RHD, 1974. jan.-jun. t. 88. 1-2. 59-85.
A harmadik császárság balkáni politikájának hatása Románia államalakulására. (III. Napoleon 1852-1870.)
- Berindei, D.: La constitution de la Roumanie moderne dans le contexte sud-est européen.
(A modern Románia kialakulása és Dél-Kelet-Európa.)
NRS, 1974. szept.-dec. t. 58. 5-6. 590-609.
Az egységes román állam kialakulása, 1877-1878.
- Iosa, M.: Istoriografia și izvoarele privind istorie României la începutul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.
(Románia XIX. századvégi és XX. századeleji története a történetírásban és a történeti forrásokban.)
RI, 1974. 11. 1633-1654.
- Udrea, T.: Poziția Partidului Comunist Român față de problema agrară 1921-1945.
(A RKP és az agrárkérdés. 1921-1945.)
RI, 1974. 1. 5-28.
- Maticescu, O.: Opinia publică internațională solidară cu proletariatul român.
(A nemzetközi közvélemény szolidaritása a román proletariátussal, 1927-1929.)
RI, 1974. 11. 1615-1532.
Nyugat-Európában és a Szovjetunióban megjelent cikkekből közöl válogatást.
- Balogh, E.: Negyvenéves nemzetiségpolitika.
Korunk, 1974. 7. 818-820.
A MADOSZ megalakulásának negyvenedik évfordulója alkalmából megemlékezik a népfrontpolitika eredményeiről.
- Roman, L.: Materialismul istoric și istoriografia românească anterioară anului 1944.
(Az 1944 előtti történelmi materializmus és történetírás.)
RI, 1974. 12. 1765-1780.

- Udrea, T.: Făurirea Frontului Unic Muncitoresc 1940 aprilie 1944.
(Az Egyesült Munkásfront megalakítása 1940. ápr. - 1944.)
RI, 1974. 6. 847-856.
- Firoiu, D.V.: Az államhatalom jellege az 1944. augusztus 23 - 1945. március 6 közötti szakaszban.
Korunk, 1974. 6. 728-732.
- Bunta, P.: Az 1944. július 13-14-i titkos tanácskozásról.
Korunk, 1974. 8. 893-895.
Az augusztusi felkelés előkészítéséről számol be.
- Aszódy, J.: 1944 forró augusztusa.
Korunk, 1974. 8. 896-900.
Az antifasiszta felkelés krónikája.
- Bantea, E.: Insurecția națională antifascistă din România în jurnalul de război al grupului de armate german "Ucraina de Sud".
(A romániai nemzeti antifasiszta fegyveres felkelés egy német katonai ujságban, a "Dél-Ukrajná"-ban.)
RI, 1974. 7. 1065-1082.
- Liveanu, V.: Forme de acțiune revoluționară în perioada 1944-1947.
(Az 1944-1947-es évek forradalmi akciói.)
ES, 1974. 11. 42-46.
A koalíciós kormányok megbuktatása, az Egységes Demokratikus Arcvonal győzelme.

Spanyolország

- Guichard, P.: Les structures sociales de l'Espagne musulmane.
(A muzulmán Spanyolország társadalmi strukturái.)
AESC, 1974. nov.-dec. t. 29. 6. 1483-1513.
Az Ibériai félsziget VIII-IX. századi arab inváziója. A modern historiográfia vitája a muzulmán Spanyolország "keleti" vagy "nyugati" jellegű civilizációjáról.
- Vincent, B.: Les tremblements de terre dans la province d'Almería.
(Földrendések Almería tartományban. XV-XIX. sz.)
AESC, 1974. máj.-jun. t. 29. 3. 571-586.
Az Ibériai félsziget földrengés-zónái és gócai, az almeriai földrengések pusztításai és gazdasági következményei, geofizikai teóriák a földrengések okairól.
- Vincent, B.: Les bandits morisques en Andalousie au XVIe siècle.
(Mór banditák Andaluziában a XVI. században.)
RHMC, 1974. jul.-szept. t. 21. 389-400.
Egyéni és kollektív ellenségeskedések a keresztények és a mór kisebbség között a reconquista után.

Svájc

Pelet, P.L.: Une industrie bimillénaire: la sidérurgie du Jura vaudois.
(Egy kétezzer éves ipar: a vaud-i vaskohászat.)
AESC, 1974. júl.-aug. t. 29. 4. 789-812.
A folyamatban lévő kutatás eddigi eredményei.

Piuz, A.M.: Climat, récoltes et vie des hommes à Genève, XVIe-XVIIIe
siècle.
(Éghajlat, termés és az emberek élete Genfben, a XVI-XVIII.
században.)
AESC, 1974. máj.-jún. t. 29. 3. 599-618.
Módszer a források szemszerű adatainak statisztikai feldolgo-
zására.

Perrenoud, A.: Malthusianisme et protestantisme: "un modèle démographique
weberien".
(Malthusianizmus és protestantizmus: egy weberi demográfiai
modell.)
AESC, 1974. júl.-aug. t. 29. 4. 975-988.
Születésszabályozás Svájcban a Vaud-vidéken a XVIII. században,
a katolikus és református házassági etika eltérései, a szüle-
téskorlátozási gyakorlat egyéb okai.

Svédország

Imhof, A.E. - Lindskog, B.J.: Mortalité en Suede et en Finlande, entre
1749 et 1773.
(Halálozási arány Svédországban és Finnországban 1749-1773 kö-
zött.)
AESC, 1974. júl.-aug. t. 29. 4. 915-933.
Történetstatisztikai elemzés a vizsgált időszak és terület ag-
rárnépességének magas halálozási arányáról.

Törökország

Al-Samman, T.: Untersuchungen zur osmanischen Tugra.
(Kutatások az oszmán tuga-irásról.)
MÖS, 1974. t. 27. 1-21.
Az arab írás története és fejlődése, valamint az iszlám jelen-
tősége az írás elterjedésében. Néhány oszmán tuga a XIV-XIX.
századból, 5 képmelléklettel.

Kopčan, V.: Vznik a vývoj osmanského dejepisectva.
(Az oszmán történetírás kialakulása és fejlődése.)
HC, 1974. 4. 575-606.

Szovjetunió
(Oroszország)

- Delmaire, B.: Les origines russes d'après les travaux soviétiques récents.
(Az oroszok eredete a legújabb szovjet munkák alapján.)
AESC, 1974. jan.-febr. t. 28. 1. 151-165.
Historiográfiai áttekintés az orosz őstörténet és államalapítás legvitatottabb kérdéseiről.
- Rüss, H.: Der Kampf um das Moskauer Tysjackij-Amt im XIV. Jahrhundert.
(Harc a moszkvai Tiszsackij-hivatalért a XIV. században.)
JGO, 1974. 4. 481-493.
Bojár összeesküvés szüntette be a legtöbb katonai hivatal tevékenységét.
- Черепнин, Л.В.: К вопросу о складывании сословно-представительной монархии в России /XVI век/.
(Az orosz rendi monarchia kialakulásának kérdéséhez. XVI. század.)
ISzSzsZR, 1974. 5. 51-70.
A korszak specialistáival polemizálva fejti ki gondolatait a neves szerző.
- Оборин, В.А.: Миграции местного населения и их роль в освоении Урала в XVI-XVII вв.
(A helyi lakosság migrációi, ezek szerepe az Ural meghódításában a XVI-XVII. század folyamán.)
ISzSzsZR, 1974. 4. 63-77.
Gazdag levéltári anyag alapján tárja fel azt, hogyan lett a régió a XVIII. századi Oroszország egyik legerőteljesebb gazdasági körzete.
- Чистозвонов, А.Н.: Генезис капитализма и отражение его в региональных типах крестьянских движений в Европе в XVI-XVIII вв.
(A kapitalizmus genezise és ennek tükröződése az európai paraszti mozgalmak regionális típusaiban a XVI-XVIII. században.)
VI, 1975. 1. 75-93.
Az összehasonlító módszerrel feldolgozott téma rész-eredményeit tárja fel a szerző.
- Neweklowsky, G.: Die Akademie der Wissenschaften der UdSSR, 1724-1974.
(A Szovjetunió Tudományos Akadémiája, 1724-1974.)
OO, 1974. 4. 379-385.
Áttekintés a SzUTA történetéről és szervezetéről.
- Krzemieńska, B.: Założeni Akademii wód w Petrohradě v letech 1724-1725.
(A Tudományos Akadémia megalakulása Pétervárott 1724-1725-ben.)
OCH, 1974. 5. 629-662.
- Поспелов, П.Н. - Нуманев, В.А. - Хромов, С.С.: 250 лет Академии Наук СССР и современный этап развития исторической науки.
(A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 250 éve és a történettudomány fejlődésének mai szakasza.)
ISzSzsZR, 1974. 3. 4-13.
Említi a magyar történészekkel folytatott tudományos együttműködést, valamint a három kötetes "Magyarország történeté"-t.

- Donnert, E.: Zur Gesellschaftspolitik und Staatsräson des aufgeklärten Absolutismus in Russland unter Katharina II.
(Társadalompolitika és államraison a felvilágosult abszolútizmus korában Oroszországban II. Katalin alatt.)
JGSLE, 18. 1974. 2. 147-168.
A hanyatló feudalizmus és a feltörekvő kapitalizmus közötti el-
lentmondások II. Katalin (1762-1796) reformjai.
- Штернберг, Я.И.: Пугачев в изображении Ионаи.
(Pugacsov - Jókai Mór ábrázolásában.)
VI, 1975. 3. 215-220.
"A vakmerő" című novellát elemezve párhuzamba állítja Jókai és
Puskin gondolatmenetét. (Pugacsov parasztháborúja = 1773-1775.)
- Шевцов, В.И.: Густав Эверс и русская историография.
(G. Ewers és az orosz történetírás.)
VI, 1975. 3. 55-70.
Ewers (1781-1830), a göttingai egyetem neveltje, életcéljának
tartotta a normann-elmélet megcáfolását, az orosz állam- és jog-
elmélet ujszerű kimunkálását.
- Миллер, И.С.: О некоторых проблемах первой революционной ситуации в
России.
(Az első oroszországi forradalmi helyzet néhány problémájáról.)
ISzSzsR, 1974. 5. 32-50.
Vitaindító cikk. Az első orosz forradalmi helyzet kialakulásá-
nak kezdetét-1854-1855-re, végét 1863-ra datálja.
- Сироткин, В.Г.: Финансово-экономические последствия наполеоновских войн и
Россия в 1814-1824 г.
(A napoleoni háborúk pénzügyi és gazdasági következményei
Oroszországban 1814-1824.)
ISzSzsR, 1974. 4. 46-62.
Az orosz "harmadik rend" a XIX. század első felében is gazda-
ságilag gyenge maradt.
- Reinermann, A.J.: Metternich, Alexander I. and the Russian challenge in
Italy, 1815-1820.
(Metternich, I. Sándor és az orosz provokáció Olaszországban
1815-1820.)
JMH, 1974. jun. t. 46. 2. 262-276.
I. Sándor cár külpolitikai tervei.
- Lincoln, W.B.: N.A. Miliutin and the St. Petersburg Municipal Act 1846:
a study in reform under Nicholas I.
(Miljutyin és a szentpétervári 1846-os közigazgatási törvény:
tanulmány az I. Miklós cár alatti reformok történetéből.)
SR, Vol. 33. 1974. 1. 55-68.
- Ношман, Л.В.: Русская дореформенная буржуазия. Постановка вопроса и исто-
риография проблемы.
(Az orosz polgárság a reformkor előtt. A kérdés felvetése és
historiográfiája.)
ISzSzsR, 1974. 6. 77-94.
A nyugat-európai és az orosz polgárság fejlődésének közös
momentumai. A polgárság társadalmi-politikai magatartását
az illető ország politikai demokratizmusa is befolyásolja.
- Glatzer Rosenthal, B.: Nietzsche in Russia: the case of Merezhkovsky.
(Nietzsche Oroszországban: Mereskovszkij esete.)
SR, Vol. 33. 1974. 2. 429-452.

D.Sz. Mereskovszkij (1865-1941) Nietzsche eszméinek fő terjesztője és alkalmazója az orosz kulturális viszonyokra.

Dziubinski, A.: Maghreb is Rosja w ostatniej owierci XVIII i na początku XIX wieku.

(Maghreb és Oroszország a XVIII. sz. utolsó negyedében és a XIX. sz. kezdetén.)

PH, 1974. 1. 47-60.

Oroszország érdeklétté vált a Földközi-tenger nyugati medencéjében. 1787-ben Oroszország és Marokkó barátsági szerződést kötött.

Милов, Л.В.: Парадокс хлебных цен и характер аграрного рынка России в XIX в.

(Furcsa gabonaárak és az agrárpiaac jellege a XIX. századi Oroszországban.)

ISzSzSzR, 1974. 1. 48-63.

Ahol a kisparaszti gazdálkodás a jellemző, ott a gabonaárak alacsonyabbak, mint a tőkés államokban. Az orosz agrárgazdaságban főleg a csere korlátozta az értéktörvény működését.

Горюшкин, Л.М.: Развитие капитализма и характер аграрно-капиталистической эволюции в России периода империализма.

(A kapitalizmus horizontális fejlődése és a mezőgazdaság tőkés evolúciója Oroszországban az imperializmus korában.)

ISzSzSzR, 1974. 2. 49-70.

A gyarmat-típusok kérdését elemzi, majd kitér az "októberi töke" lenini terminológiára.

Bonwetsch, B.: Das ausländische Kapital in Russland. Bemerkungen zum Forschungsstand.

(A külföldi tőke Oroszországban. Megjegyzések a kutatás jelenlegi állásához.)

JGO, 1974. 3. 412-425.

A kapitalizmus kialakulása Oroszországban, a külföldi tőke részvétele. A jegyzet tartalmazza a tárgyban megjelent legfontosabb munkákat.

Заводовá, А.: Cesta G.V. Plechanova k marxismu.

(V.G. Plechanov útja a marxizmushoz.)

ОСН, 1974. 3. 385-397.

Morril, D.L.: Nicholas II and the call for the first Hague conference.

(II. Miklós és az első hágai konferenciát létrehozó felhívás.)

JMH, 1974. jun. t. 46. 2. 296-313.

II. Miklós vár külpolitikája, 1898. évi békefelhívásának háttere.

Щацило, Н.Ф.: Начало первой русской революции.

(Az első orosz forradalom kezdete.)

VI, 1975. 1. 105-115., 2. 109-120.

Elemzi a forradalom gazdasági-politikai hátterét, a munkáosztály fegyveres készülődését, a cárizmus manővereit.

Титаренко, С.Л.: Буржуазно-демократическая революция нового типа.

(Az új típusú polgári-demokratikus forradalom.)

VI, 1975. 3. 3-20.

Megemlékezős az 1905-1907. évi oroszországi forradalom 70. évfordulóján.

- Gierzt, H.: Die aussenpolitische Position Miljukovs am Vorabend und während der Bosnischen Krise. Zur Herausbildung des aussenpolitischen Programms der Kadettenpartei.
(Miljukov külpolitikai pozíciói a boszniai válság előestéjén és alatt. A kadetpárt külpolitikai programjának kialakulása.)
JGSE, 1974. 2. 77-113.
- Hamm, M.F.: Liberal politics in wartime Russia: an analysis of the Progressive Bloc.
(Liberális politika Oroszországban a háború alatt: a "Haladó Blokk".)
SR, Vol. 33. 1974. 3. 453-468.
A mérsékeltek és liberálisok küzdelme a cári rezsim válságának utolsó éveiben.
- Шапошников, Б.М.: Из воспоминаний о первой мировой войне.
(Első világháborús emlékeimből.)
NNI, 1974. 1. 85-106.
A Szovjetunió marsallja 11 füzetben írta meg háborús memoárját, amelyből itt a galíciai csatáról (1914 augusztus-szeptember) szóló fejezetet közli a folyóirat.
- Kirby, D.G.: A navy in revolution: the Russian Baltic fleet in 1917.
(Hadiflotta a forradalomban: az orosz Balti Flotta 1917-ben.)
ESR, Vol. 4. 1974. 4. 345-358.
- Aberdeen, D.L.: Some Historiographical Problems of Bolshevik Party History. The Kronstadt Bolsheviks in March 1917.
(A bolsevik párt történetének néhány historiográfiai problémája. A kronstadti bolsevikok 1917 márciusában.)
JGO, 1974. 4. 494-514.
- Виноградов, В.Н.: Интервенция в Бессарабию в 1918 г. - звено в заговоре международного империализма против Советской России.
(Az 1918-as besszarábiai intervenció, mint a Szovjet-Oroszország elleni nemzetközi intervenció magja.)
VI, 1975. 3. 71-95.
A román okkupáció nagyhatalmi háttére és a helyi lakosság ellenállása.
- Gerschenkron, A.: Soviet policies versus international cartels: four historical case studies.
(Szovjet politika a nemzetközi kartellek ellen. Négy történelmi tanulmány.)
SR, Vol. 33. 1974. 1. 69-90.
- Davis, D.E. - Trani, E.P.: The American YMCA and the Russian Revolution.
(Az Amerikai Ifjak Keresztény Szervezete és az orosz forradalom.)
SR, Vol. 33. 1974. 3. 469-491.
Az 1900-1923-ig működő szervezet célja az orosz nép keresztény szolgálatára.
- Wasilewitsch, E.: Zur Teilnahme deutscher Facharbeiter und Spezialisten an der Industrialisierung der UdSSR, 1926-1932.
(Német szakmunkások és specialisták részvétele a Szovjetunió iparosításában, 1926-1932.)
JGSE, 1974. 1. 193-208.
1921-ben Lenin 60.000 külföldi munkaerő felhasználását tervezte a Szovjetunióban. Ebből több mint 23.000 németországi volt.

- Nарочницкий, А.Л.: Внешняя политика СССР и проблемы европейской безопасности между двумя мировыми войнами.
(A Szovjetunió külpolitikája a két világháború között és az európai biztonság kérdései.)
NNI, 1974. 5. 16-24.
Narocsnyickij akadémikus előadása 1974. májusában Rómában a két világháború közötti európai biztonság kérdéseivel foglalkozó konferencián.
- Нузьмичев, И.Н.: Борьба Советского Союза за мир и безопасность, против распространения фашистской агрессии. Апрель 1940 - июнь 1941 гг.
(A Szovjetunió harca a békéért és a biztonsáért, valamint a fasiszta agresszió terjedésének megakadályozásáért. 1940. IV. - 1941. VI.)
ISzSzSzR, 1974. 1. 26-47.
Gazdag levéltári anyag a szovjet külpolitikáról.
- Нузнецов, Н.Г.: День первый и день последний.
(Az első és az utolsó nap.)
ISzSzSzR, 1974. 5. 104-128.
A szerző a II. világháborúban a Haditengerészet Főparancsnokságán teljesített szolgálatot igen fontos beosztásban. Háborús visszaemlékezéseit publikálja, különös tekintettel a flotta helyzetére, szerepére a háború kirobbanásának és befejezésének pillanatában.
- Баграмян, И.Х.: Первый Прибалтийский фронт в операции "Багратион".
(Az első Balti-front a "Bagration" hadműveletben.)
NNI, 1974. 4. 99-110., 1974. 5. 85-97.
A szerző, a Szovjetunió marsallja a Szovjetunió Hőse, a Bjeloruszia felszabadításáért folytatott harcok (a "Bagration" hadművelet) főparancsnoka volt. Személyes élményeit írja le folytatólagosan.
- Baird, V.W.: L'expert en Bochevisme du Dr Goebbels.
(Dr. Goebbels bolsevista szakértője.)
RHDGM, 1974. okt. t. 24. 96. 12-36.
E. Taubert szovjetellenes tevékenysége.
- Buchta, B.: Die ökonomische Hilfe der UdSSR für die volksdemokratischen Länder Europas, 1944-1950.
(A Szovjetunió gazdasági segítsége Európa népi demokratikus országainak, 1944-1950.)
JGSLÉ, 1974. 1. 115-138.
- Czollek, R.: Zur Vollendung der Übergangsperiode vom Kapitalismus zum Sozialismus in den baltischen Sowjetrepubliken nach der Befreiung im Grössen Vaterländischen Krieg.
(A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakának befejezése a balti szovjet köztársaságokban a Nagy Honvédő háború után.)
JGSLÉ, 1974. 1. 161-191.
Az újjáépítés, az iparosítás befejezése, a földreform végrehajtása, az alkotmány módosítása.
- Goehrke, C.: Zum gegenwärtigen Stand der Feudalismusdiskussion in der Sowjetunion.
(A feudalizmus-vita jelenlegi helyzete a Szovjetunióban.)
JGO, 1974. 2. 214-247.

Elemzi a feudalizmusról szóló vita fázisait a háború óta. A jegyzetben összefoglalja az e tárgyban eddig megjelent legfontosabb publikációkat.

Городецкий, Е.Н.: Историография, как специальная отрасль исторической науки.

(A historiográfia, mint a történettudomány speciális ága.)

ISzSzSzR, 1974. 4. 96-116.

Az orosz és a szovjet historiográfia története a XIX. század elejétől napjainkig.

Брун, С.И.: Развитие и взаимодействие этно-демографических и этнолингвистических процессов в советском обществе на современном этапе.

(Az etnodemográfiai és etnolingvisztikai folyamatok fejlődése és kölcsönhatása a mai szovjet társadalomban.)

ISzSzSzR, 1974. 4. 26-45.

A tanulmány a Szovjetunióban 1926-ban, 1959-ben és 1970-ben végzett összeírások adatai, valamint számos köztársaságban folyó etnoszociológiai kutatás alapján a jelzett folyamatokban eddig fel nem tárt összefüggésekre hívja fel a figyelmet. A 16 táblázat a népszámlálási adatok idevonatkozó részleteit, arányait mutatja.

Saul, N.E.: A Russian "Yankee Doodle".

(Orosz Yankee Doodle.)

SR, Vol. 33. 1974. 1. 46-54.

Oroszul tanuló amerikai diákok verse.

USA

Бурин, С.Н.: Американская историография социальных отношений колониального периода.

(Az amerikai historiográfia a gyarmatosítás korának társadalmi viszonyairól.)

NNI, 1974. 1. 175-187.

Gazdag bibliográfia.

Richter, R.: Zur Faschismusinterpretation in der bürgerlichen Historiographie der USA.

(Az USA polgári történetírásának fasiszmus interpretációja.)

ZG, 1974. 8. 789-800.

A nyugatnémet és amerikai történetírás fasiszmus interpretációja.

Afrika

Azsia

Közép- és Dél Amerika

Randles, W.G.L.: La civilisation bantou, son essor et son déclin.

(A bantu civilizáció fellendülése és hanyatlása.)

AESC, 1974. márc.-ápr. t. 29. 2. 267-281.

A gyarmati korszak előtti bantu állam.

- Rainero, R.: Dieci anni di politica estera dell'Africa indipendente.
(Tíz év külpolitika a független Afrikában.)
NRS, 1974. szept.-dec. t. 58. 5-6. 610-617.
Ellentétek és egyenlenségek az afrikai államok külpolitikájában.
- White, S.: Communism and the East: the Baku Congress, 1920.
(A kommunizmus és Kelet: A Keleti Népek Kongresszusa Bakuban, 1920.)
SR, Vol. 33. 1974. 2. 492-514.
- Hobsbawm, E.J.: Peasant land occupations.
(Paraszti földfoglalások.)
PP, 1974. febr. 62. 120-152.
A pesni parasztság földfoglaló akcióinak társadalmi, politikai mozgatói.
- Israel, J.R.: Mexico and the "general crisis" of the seventeenth century.
(Mexikó és a XVII. század "általános válsága".)
PP, 1974. máj. 63. 33-57.

MAGYAR SZERZŐK MŰVEINEK
KÜLFÖLDI VISSZHANGJA

- AESC = Annales, Economies, Sociétés, Civilisations (Paris)
 AHY = Austrian-History Yearbook (Houston, USA)
 ČCH = Československy Časopis Historicky (Praha)
 HC = Historicky Časopis (Bratislava)
 JGO = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)
 MÖS = Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs
 (Wien)
 NNI = Новая и новейшая история /Москва/
 ÖO = Österreichische Osthefte (Wien)
 SOF = Südostforschungen (München)
 SZE = Советская Этнография /Москва/
 ZG = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
 ZO = Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d. Lahn)

Andics, E.: Metternich und die Frage Ungarns.

Bp. 1973. Akadémiai Kiadó, p. 514.

1/ NNI, 1974. 6. 194-196.

A szerző azt a feladatát tűzte maga elé, hogy csupán a Magyarországgal kapcsolatos kancellári politikát tanulmányozza, műve azonban "messenze tuljutott e kereteken". Igen "érdekeseen mutatja be az 1825-1827-es országgyűlést, valamint az ekkor kezdődött politikai párbaft Metternich és Széchenyi között. Részletesen elemzi a reformmozgalom vezetőit és Metternich reakcióját tevékenységükre". A "marxista történész elsőként alkalmazott archiv anyagokkal jól dokumentált, mélyenszántó műve" ez a kötet.

2/ CCH, 1974. 2. 295-296.

A szerző Metternich magyarországi tevékenységét az akkori politikai és gazdasági élet széles összefüggéseibe ágyazva vizsgálja, s működésének számos, ezideig ismeretlen részét tárja fel.

Arató, E.: Kelet-Európa története a XIX. század első felében.

Bp. 1971. 598. p.

Ism.

ZO, 1974. 3. 492-493.

Tartalmi ismertetés.

Balogh, I.: A civisek világa (Debrecen néprajza).

Bp. 1973. 307. p.

Ism.: HC, 1974. 4. 628-629.

Berend, T.I. - Ránki, Gy.: Hungary. A Century of Economic Development.

(New York, 1974. 263 p.)

A magyar gazdaság-fejlődés egy évszázada

Ism.: OO, 1974. 2. 223.

Tartalmi ismertetés.

Csizmadia, A. - Kovács, K. - Asztalos, L.: Magyar állam- és jogtörténet.

Bp. 1972. 706.

Ism.: Sof, 1974. 375.377.

Az új egyetemi tankönyvet nagyra értékeli, főleg mivel alkalmas a jogösszehasonlító módszert.

Dávid, G.: Some aspects of 16th century depopulation in the sanjaq of Simontornya.

In.: Acta orientalia XXVIII, fasc. 1. Bp. 1974. 63-74.

Ism.: HC, 1974. 4. 630-631.

Dienes, I.: Les Hongrois conquérants.

(A magyarok honfoglalása.)

Bp. 1972. 102.

Ism.: CCH, 1974. 4. 433.

A könyv nézetei közül számosat vitat.

Farkas, D.: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között.

Bp. 1973. Akadémiai Kiadó, 290.

NNI, 1974. 4. 212-214.

"Magyar vonatkozásban az ismertetett mű bizonyos mértékig hízagpótló szerepet is tölt be".

Földes, É. - Mészáros, I.: Comenius and Hungary.

Bp. 1973. 175.

1/ Ism.: JGO 1974. 4. 633-634.

Tartalmi ismertetés.

2/ Ism.: Sof, 1974. 373-375.p.
Tartalmi ismertetés.

Gerevich, L.: The Art of Buda and Pest in the Middle Age.
(Buda és Pest művészete a középkorban.)
Bp. 1971. 146. 140 tábla.
Ism.: JGO, 1974. 2. 300-302.
A könyvet kiválónak tartja.

Hajdu, L.: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet.
Bp. 1971. 550. p.
Ism.: HC, 1974. 1. 154.p.
A munkát értékesnek tartja nemcsak a magyar és a szlovák, hanem az egész korabeli közép-európai jogtörténet megismerése szempontjából.

Horváth, R.: A statisztikai módszer és elmélet kérdései Berzeviczy Gergely műveiben.
Bp. 1972. 138.
Ism.: CCH, 1974. 4. 605-606.
Hiányolja, hogy a szerző Berzeviczy gazdasági és statisztikai nézeteit nem vetette egybe a korabeli bécsi statisztikusok ill. közgazdászok nézeteivel.

Kállay, I.: A szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában.
Bp. 1972. 200.
Ism.: MÖS, 27. 1974. 509-512.
Nagyon részletes, 3 oldalas tartalmi ismertetés. Különösen kiemeli a munka forrásgazdagságát.

Kemény, G. G.: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.
Vol. I., II., III., IV., V. Bp. 1952-1971.
Ism.: AHY, Vol. IX-X. 1973-1974.
Elismerő ismertetés.

Kerekes, L.: Az osztrák tragédia 1933-1938.
Bp. 1973. 222. p.
Ism.: HC, 1974. 4. 625-626.
A marxista munka a külpolitikába ágyazva tárgyalja az eseményeket, s így próbál feleletet adni az osztrák politika számos kulcskérdésére.

Kovács, E.: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában.
Bp. 1973. 342.
Ism.: HC, 1974. 4. 624.
Tartalmi ismertetés.

Köpeczi, B.: La France et la Hongrie au debut du XVIIIe siècle. Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées.
Bp. 1971. 624. p.
Ism.: AESC, 1974. jan.-febr. t. 29. 1. 204-206.

Kristó, Gy.: Csák Máté tartományuri hatalma.
Bp. 1973. 252.
Ism.: HC, 1974. 4. 626-627.

Magyar Zsidó Oklevéltár XV. (Red. Alex. Scheiber és J. Házi)
Bp. 1972. 501.
Ism.: HC, 1974. 4. 632.

- Mayer, M.: Beiträge zur Geschichte der Ruthenen (Karpatoukrainer) um die Jahrhundertwende.
Bp. 1973. Acta Historica ASH, Vol. XIX. No 1-2., valamint korábbi, Kijevben, Eperjesen, Budapesten megjelent ruszin vonatkozású cikkeiről.
Ism.: AHY, Vol. IX-X. 1973-1974.
Elismerő ismertetés.
- Mészáros, I.: A Szalkai-kódex és a XV. századvégi sárospataki iskola.
Bp. 1972. 340.
Ism.: HC, 1974. 1. 150-151.p.
A munka fontos ismereteket nyújt a középkor-végi alsófoku oktatásról, a városok iskolai műveltségéről. A kódex írás-elemzését vitathatónak tartja.
- Nagy I.: A magyar kamara 1686-1848.
Bp. 1971.
Ism.: HC, 1974. 4. 631-632.
- Ortutay, Gy.: Hungarian folklore.
Bp. 1972.
Ism.: SzE, 1974. 1. 186-187.
Mélthatja a kötetét, amelybe a szerző az 1941-1955 között írott tanulmányait válogatta.
- Palotás, E.: A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén.
Bp. 1972. 234.
Ism.: ZG, 1974. 9. 1015.
Tartalmi ismertetés.
- Pamlényi, E. (szerk.): Die Geschichte Ungarns.
Bp. 1971. 768.
Ism.: MÖS, 27. 1974. 492-494.
A gazdaság- és társadalomtörténeti fejezeteket kiválóan tartja. A könyv sokban segítséget nyújthat az osztrák történelem kutatásához is.
- Perényi, J.:
1849-1914.
Bp. 1957.
Studia Historica ASH.
Ism.: AHY, Vol. IX-X. 1973-1974.
Elismerő ismertetés.
- Radó, S.: Deckname Dora.
Stuttgart, 1972. 442.
Ism.: ZG, 1974. 8. 905.
A szerző nem értékeli érdemén felül Svájcban végzett kéntevékenységét.
- Szabadváry, F.: Antoine Laurent Lavoisier. Der Forscher und seine Zeit.
Bp. 1973. 245.
Ism.: CH, 1974. 3. 459.
Nagyon értékes munkának tartja.
- Székely, Gy.: Földesuri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon. Kelet-európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben.
Agrártört. Szemle 1972. 261-276. p.

Ism.: HČ, 1974. 2. 291-293.

Székely Gy. kutatási eredményeit hasznosnak tartja a szlovák történészek számára is.

Szinai, M. - Szűcs, L. (szerk.): Bethlen István titkos iratai.

Bp. 1972. 493 p.

Ism.: Sof, 1974. 387-388.

Részletes tartalmi ismertetés, értékeli a közreadott több mint kétszáz dokumentum sokoldalúságát.

Vörös, K.: Egy világváros születése.

Bp. 1973. 231.

Ism.: HČ, 1974. 4. 633.

Tartalmi ismertetés.

Zimányi, V.: Mouvement de prix hongrois et l'évolution européenne

(XVIe - XVIIIe s.)

Ism.: HČ, 1974. 4. 618-619.

Tartalmi ismertetés.

Karpat, J.: Marxisticá kritika tzv. duchovných dejin v Maďarsku.

(Az un. szellem-történet marxista kritikája Magyarországon.)

HČ, 1974. 1. 85-110.

Áttekintés a magyar marxista történetírásnak a szellem-történet problémájával foglalkozó munkáiról. Elsősorban Pach Zs. P., Szigeti J., Mérei Gy., Szűcs J., Varga J. munkáit ismerteti. Kiemeli, hogy a magyar szellem-történetírás alig foglalkozott a nemzetiségi kérdés problémájával.

Русские интернационалисты в борьбе за Венгерскую Советскую Республику 1919 г. Сборник документов. Москва, 1972. Изд.полит.лит. стр. 254.

Ism.: NNI, 1974. 1. 188-190.

Méltatja a szovjet-magyar szerkesztésben kiadott kötetet, amely 1976, jórészt először publikált dokumentumot tartalmaz.

Vantuch, A.: O podobnosti národného vyvoja v Uhorsku a vo Francúzsku.

(A magyar és a francia nemzeti fejlődés hasonlóságáról.)

HČ, 1974. 2. 227-235.

A cseh-szlovák-magyar történész vegyesbizottság ülésén két évvel ezelőtt, a nemzeti tudat kialakulásának problémájával foglalkozó előadásokkal foglalkozik a vitacikk. Elsősorban Szűcs Jenő referátumával polemizál.

Internationale Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1971. III.köt.

Das Nationalitätenproblem im pannonischen Raum. Ein Beitrag zur Völkerverständigung.

Eisenstadt, 1973. 174 p.

Ism.: Sof, 1974. 372-373.

Elismeréssel említi Horváth Ferenc, Benda Kálmán, Szász Zoltán cikkét.

MAGYAR VONATKOZÁSÚ ÚJ KÖNYVEK
ISMERTETÉSE KÜLFÖLDI FOLYÓÍRATOKBAN

ČCH	= Československý Časopis Historický (Praha)
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)
NNI	= Новая и новейшая история /Москва/
ÖO	= Österreichische Osthefte (Wien)
ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d. Lahn)

Bak, J.M.: Königtum und Stände in Ungarn im XIV-XVI. Jahrhundert.
Wiesbaden 1973. 195. p.
Ism.: HČ, 1974. 4. 615-617.

Folberth, O.: Gotik in Siebenbürgen.
Ism.: ÖO, 1974. 1. 86-87.

Purgina, J.: Tvorcovia kartografie Slovenska do pol. XVIII. stor.
(Szlovákia térkép-készítői a XVIII. sz. közepéig.)
Bratislava 1972. 150. p.
Ism.: HČ, 1974. 1. 134-136.
Számos hiányosságra hívja fel a figyelmet. A térképek kiváló-
gatását nem tartja a legjobbnak.

Obermann, K.: Die ungarische Revolution von 1848-1849 und die demokra-
tische Bewegung in Deutschland.
Bp. 1971. 70 p.
(Az 1848-1849. évi magyar forradalom és a demokratikus mozgal-
mak Németországban.)
Ism.: ZG, 1974. 2. 1014-1015.
Obermann munkája az 1848-1849. évi európai forradalmakat bele-
illeszti a nemzetközi összefüggésekbe.

Gogolák, L.: Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. III. Zwi-
schen zwei Revolutionen (1848-1919).
(Adalékok a szlovák nép történetéhez. III. Két forradalom kö-
zött [1848-1919])
München, 1972. 193 l.
1/ Ism.: JGO, 1974. 3. 452-455.
2/ Ism.: ZO, 1974. 2. 526-527.

Chmel, R.: Literárne vzťahy slovensko-maďarské (Dokumenty z XIX. a zo
začiatku XX. stor.)
(Magyar-szlovák irodalmi kapcsolatok. Dokumentumok a XIX. és a
XX. sz. elejéből.)
Martin, 1973. 438 p.
Ism.: HČ, 1974. 2. 298-299.

Mccagg, W.O.: Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary.
(Zsidó nemesek és szellemi dolgozók a modern Magyarországon.)
New York, 1972. 254 p.
Ism.: JGO, 1974. 3. 455-457.
A magyar zsidóság története a XIX. századtól az első világhábo-
ruig.

Воронов, Б.М.: Русские интернационалисты в борьбе за Венгерскую Советскую республику 1919 г. Москва, 1972.
 (Az orosz internacionalisták a Magyar Tanácsköztársaságért 1919-ben.)
 NNI, 1974. 1.
 A szovjet-magyar szerkesztésben megjelent mű dokumentális, tudományos-rendszerező értékét, valamint politikai aktualitását méltatja.

Koźmiński, M.: Polska i Węgry przed drugą wojną światową (październik 1938 wrzesień 1939)
 (Lengyelország és Magyarország a második világháború előtt. 1938 október - 1939 szeptember.)
 Varsó, 1970. 369 l.
 Ism.: JGO, 1974. 3. 449-452.
 Igen árnyalt Beck külügyminiszter tevékenysége és a nemzetiségi probléma tárgyalása.

Král, V.: "Plán Zet".
 (A "Zet terv".)
 Praha, 1973. 235 p.
 Ism.: CCH, 1974. 5. 766-768.
 Ujabb jelentős adalék München történetéhez.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ
KÖNYVEIBŐL

(a megjelentető országok sorrendjében, a felső bal
sarokban a katalógusszám)

Ausztria

67.290

Durdik, Christel: Bibliographischer Abriss zur Bevölkerungs- und Sozialstatistik der Habsburgermonarchie im XIX. Jahrhundert. Unter Leitung von Alfred Hoffmann. Wien, ÖNThW-Offset, 1974. XXV, 209 p.
(Untersuchungen über den Wandel der sozialen Struktur Österreichs in der Zeit von 1740-1918)

67.261

Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung ("9. Linzer Konferenz"), Linz, 11. bis 15. September 1973.
Wien, Europaverl. 1975. XIII, 309. 3 p.
(Geschichte der Arbeiterbewegung. Tagungsberichte Bd. 7.)
Mon II/E/5/20. sz. Ausztria
Mon V/C/2/a/20.sz. e.tört.

Bulgária

67.251

Mutafova, V.P. - Dimitrov, Str.A.: Sur l'état du système des timars des XVIIe-XVIIIe ss.
Sofia, Ed. Acad. 1968. 270 p.
(Académie Bulgare des Sciences. Institut d'études balkaniques.)

Csehszlovákia

125.659

Otázky dějin Střední a Východní Evropy. Uspořád. František Hejl. (Sborník Josefu Macurkovi [Josef Macurek] k sedmdesátým narozeninám.)
Brno, Univ. J.E. Purkyně. 377 p. 1 t.
(Otázky dějin Střední a Východní Evropy 1.)

67. 309

Závadová, Katarina: Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov ako ich znázornili rytci a ilustrátori v XVI. XVII. a XVIII. storočí.
(Bratislava) Tatran, 1974. 142 p. 138 t.

125.489

Slovenské jar. Slovenské povstanie 1848-1849. (Autori: Jozef Butvin, Ľudovít Haraksim, etc. Zostav. Ján Sloboda.)
Bratislava, Obzor, 1971. 292 p. 26 t.

67.220,
67.253

V službe ľudu 1863-1973. Obrazová památnica (Matica slovenska) Matice slovenskej. (Zostav. Michal Eliás.)
Martin, Matica slovenská, 1974. 195 p.

124.978

Paúo, Jozef: [Sedemdesiat'päť] 75 rokov prvej katolickej slovenskej jednoty. 1890-1965.
Cleveland, Prvá Kat. Slov. Jed. 1965. 560 p. 44 t.

125.729

Slovenská Republika Rád. Dokumenty. (Zostav. György Milei, Anton Smutný Bratislava)
Nak. Epoque, (1970). 252, [9] p.

124.019

O Československé zahraniční politice 1819-1939. Sbornik statí. (Praha),
Statní Nakl. Pol. Literatury, 1956. 439 p. 7 t.
(Knihovna mezinárodních vztahu 2.)

125.959

Kovijanic, Risto: Študie z dejin juhoslovansko-slovenských vzťahov.
(Transl. Ján Sirácky.)
Martin, Matica slovenská, 1976. 140 p.

124.881

Moravek Endre: Csehszlovákia és a szláv gondolat.
H.ny.é.n. 69-76 p.

125.968

Magyar Nap 1936-1938. Antológia.
Összeáll. bev. Csanda Sándor.
Bratislava, Madách K. 1975. 422 p. 7 t.

67.230

Bibliografie Československé hungaristiky za léta 1966-1968.
Sestav. Richard Prazák,
Brno, Univ. J.E. Prukyně, 1971. 98 p.
(Universita J.E. Prukyně v Brně. Fak. filosofická)

(Conférence internationale de Prague le 8-11 septembre 1970.) Archiv pro bádání o životé a díle Jana Amose Komenského [Ján Amos Komenský] 27. Réd. Josef Novotný, Karel Angelis etc.
Praha, Academia, 1972. 512 p.
(Acta Comeniana. Revue Internationale des Etudes Comeniologiques 3.)

Finnország

124.806

Hovi, Kalervo: Cordon sanitaire or barriere de l'est? The emergence of the new French Eastern European alliance policy 1917-1919.

Turku, Turun Yliopisto, 1975. 244 p.
(Annales universitatis turkuensis. Ser. B. tom. 135.)

Franciaország

125.629

Dommanget, Maurice: Un drame politique en 1848. (Blanqui et le document Taschereau.)
Paris, Les Deux Sirènes, (1948). 245 p.

125.388

(Cent) 100 ans apres la Commune. Problemes de la révolution socialiste en France. Semaine de la pensée marxiste (22-29 avril 1971).
Paris, Editions Sociales. (1971). 285 p.

121.288

Morazé, Charles: Les bourgeois conquérants XIXe siècle. (Paris),
Libr. Colin, 1957. XI, 491 p. 23 t.
(Destins du monde)

125.840

Rémy, Tristan: La Commune a Montmartre 23 mai 1871.
Paris, Editions Sociales, (1970). 134 p.

124.839:8

Documents diplomatiques français 1932-1939.
Paris, Imp. Nationale, 2e série (1936-1939) Tom. 8. (17 janvier-20 mars 1938). 1973. LI, 1008 p.
(Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre 1939-1945.)

124.839:9

Documents diplomatiques français 1932-1939.
Paris, Imp. Nationale, 2e série (1936-1939). Tom. 9. (21 mars-9 juin 1938). 1974. LI, 1084 p.
(Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre 1939-1945.)

124.822

Hamilton, Alastair: L'illusion fasciste. Les intellectuels et le fascisme 1919-1945. (The appeal of Fascism. A study of intellectuals and Fascism 1919-1945.)
(Paris), Gallimard, (1973). 333 p. 12 t.
([N]ouveaux [R]oman [F]rançais)

Jugoszlávia

123.841

Bojanić, Dušanka: Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševacku i vidinsku oblast.
Beograd, 1974. 177 p.

(Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu gradju. Kn.2.)
(Istorijski Institut)

123.843

Monumenta historica familiarum Zrinski [Zrinyi] et Frankopan [Frangepan].
Vol. 1. - (Povijesni spomenici obitelji Zrinskih i Frankopana.)
Conscrip et aestimationen bonorum (1672-1673). Diges., Praef.
et indice Rajka Modrić. Red. Marko Kostrancić.
Zagreb, (Jugoslav.Akad.) 1974. 410 p.
(Opera Academiae Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.
Liber 55.)

125.318

Krizman, Bogdan: Korespondencija Stjepana Radića 1885-1918. 1.
Zagreb, 1972. 621 p.
(Izvori za Hrvatsku povijest 1.)
(Sveučilište u Zagrebu - Institut za Hrvatsku povijest)

125.324

Šidak, Jaroslav: Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća.
Zagreb, 1973. 404 p.
(Sveučilište u Zagrebu - Institut za Hrvatsku Povijest.
Raprave i članci 2.)

123.848

Naučni skup u povodu 50 - godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i
stvaranja jugoslavenske države.
Zagreb, 27-28. prosinca 1968. godine. Red. Vasa Čubrilović,
Ferdo Čulinović, Marko Kostrenčić.
Zagreb, (Izd.Akad.) 1969. 317 p. 1 t.
(Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti)

Lengyelország

67.281

(Acta Tomiciana) Tomus undecimus epistolarum, legationum, responsorum,
actionum, et rerum gestarum. Serenissimi principis Sigismundi
primi regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae. Per Stanislaum
Gorski, canonicum Cracoviensem et Plocensem. a.d. 1529.
(Poznan), Bibl. Kornicensis, 1901. 355 p.

125.306

Etudes historiques a l'occasion du 7e Congres International des Etudes
Slaves, Varsovie, 1973. Tom. 6. (Red. Voin Božinov, Ljubomir
Panajotov etc.)
Sofia, (Izd.Akad.) 1973. 389 p.
(Académie Bulgare des Sciences, Institut d'Histoire.)

67.279

Tysiąc dziewięćset trzydzieści dziewięć - tysiąc dziewięćset czterdzieści
pięć. 1 1939-1945. Cierpienie i walka narodu polskiego.
Zdjęcia-dokumenty. (Opracow. Stanisław Wrzós-Glinka, Tadeusz
Mazur, Jerzy Tomaszewski)
Warszawa, Zarząd Główny Związku Bojowników o Wolności i De-
mokrację. 1958. 233. 10. XI p.

(Seria wydawnictw albumowych pod red. Biura Historii Zarządu Głównego ZBoWiD.)

NDK

125.381

Hildebrandt, Gunther: Parlamentsopposition auf Linkskurs. Die kleinbürgerlich-demokratische Fraktion Donnersberg in der Frankfurter Nationalversammlung 1848/1849.
Berlin, Akademie. Verl. 1975. 282 p. 4 t.
(Akademie der Wissenschaften der DDR. Schriften des Zentralinstituts für Geschichte Bd. 41.)

125.830

Deutsch-sowjetische Freundschaft. Ein historischer Abriss von 1917 bis zur Gegenwart. Unter der Leitung von Günter Gorski, Alfred Anderle, Günter Rosenfeld.
Berlin, Deutscher Verl. der Wiss. 1975. 406 p. 32 t.

125.965

Schleier, Hans: Die bürgerliche deutsche Geschichtsschreibung der Weimarer Republik. 1. (Tl.) Strömungen - Konzeptionen - Institutionen. 2. (Tl.) Die linksliberalen Historiker.
593 p. 8 t. Berlin, Akad. Verl. 1975.
(Schriften des Zentralinstituts für Geschichte. Bd. 40.)
(Akademie der Wissenschaften der DDR.)

125.740

Das Potsdamer Abkommen. Dokumentensammlung.
Berlin, Staatsverl. der DDR, 1975. 351 p.
(Institut für Internationale Politik und Wirtschaft)
(Historische Gedenkstätte des Potsdamer Abkommens)

125.576

Kuczynski, Jürgen: Die vertauschte Eule der Minerva. Der Wissenschaftler in der kapitalistischen Gesellschaft.
Berlin, Akad. Verl. 1974. 81 p.
(Zur Kritik der bürgerlichen Ideologie 48.)

125.837

Kuczynski, Jürgen: Memoiren. Die Erziehung des J(ürgen) K(uczynskis) zum Kommunisten und Wissenschaftler. 2. Aufl.
Berlin - Weimar, Aufbau-Verl. (1975). 433 p.

NSzK

125.287

Nehring, Karl: Comitatus Barsiensis.
München, k.n. 1975. 132 p. 1 térk.
(Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Univ. München. Ser. A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Bd. 4.)

125.902

Szilas, László: Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven.
(Mainz, Hase und Koehler, 1972.) 172-188 p.
(Ungarisches Institut, München)
Kluy. Ungarn-Jahrbuch 1972.

Kutz, Martin: Deutschlands Aussenhandel von der Französischen Revolution bis zur Gründung des Zollvereins. Eine statistische Strukturuntersuchung zur vorindustriellen Zeit.
Wiesbaden, Steiner Verl. 1974. IC. 395 p.
(Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft No. 61.)

125.574

Hofmann, Werner - Abendroth, Wolfgang: Ideengeschichte der sozialen Bewegung des XIX. und XX. Jahrhunderts. 5. Aufl.
Berlin - New York, Walter de Gruyter, 1974. 298 p.

125.534

Prinz, Friedrich: Prag und Wien 1848. Probleme der nationalen und sozialen Revolution im Spiegel der Wiener Ministerratsprotokolle.
München, Verl. Lerche, 1968. 180 p.
(Veröffentlichungen des Collegium Carolinum. Bd. 21.)

125.531

Kissinger, Henry A.: Grossmacht Diplomatie. Von der Staatskunst Castlereaghs und Metternichs. (A world restored.)
Düsseldorf - Wien, Econ Verl. (1962). 399 p.

124.529:3

Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder. In vier Bänden.
Hrsg. Ka 1, Bosl. Stuttgart, Hiersemann.
Bd. 3. Die böhmischen Länder im Habsburgerreich 1848-1919. Bürgerlicher Nationalismus und Ausbildung einer Industriegesellschaft. 1968. 502 p.

125.580

Péterdi-Hahn, Otto: Die kapitalistische Landwirtschaft von 1848 bis 1945 im Dorf Bakony Péterd in Ungarn.
München, Verl. des Südostdeutschen Kulturwerks, 1974. 100 p.

125.836

Braubach, Max: Prinz Eugen von Savoyen (Savoyai Jenő). Eine Biographie.
Bd. 3-5. München, Oldenbourg Verl. 3 db.
3. Bd. Zum Gipfel des Ruhmes 1964. 463 p. 1 t.
4. Bd. Der Staatsmann. 1965. 497 p. 1 t.
5. Bd. Mensch und Schicksal. 1965. 576 p. 1 t.

125.634

Benns, Frank Lee: Europäische Geschichte seit 1870. (European history since 1870.)
Bd. 1. 1870-1919. Fürstenfeldbruck, Mahlmann, é.n. 435 p.
ill. 2 térk.

124.773

Neumüller, Michael: Liberlismus und Revolution. Das Problem der Revolution in der deutschen liberalen Geschichtsschreibung des XIX. Jahrhunderts.
Düsseldorf, Pädagog. Verl. (1973). 312 p.
(Geschichte und Gesellschaft.)

125.842

Treue, Wolfgang: Deutsche Parteiprogramme seit 1861. (4. erw. Aufl.)
Göttingen, Musterschmidt Verl. (1968). 506 p.
(Quellensammlung zur Kulturgeschichte Bd. 3.)

125.599

Kautsky, Karl: Der Weg zur Macht. Anhang: Kautskys Kontroverse mit dem Parteivorstand.
Hrsg. von Georg Fülberth.
(Frankfurt am Main, Europäische Verl. 1972.) 145 p.
(Basis)

125.858

Militär und Innenpolitik im Weltkrieg 1914-1918. 1-2 Teil.
Bearb. von Wilhelm Deist. Düsseldorf, Droste Verl. (1970).
CLXXIII, 1530 p.
(Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Reihe 2. Militär und Politik. Bd. 1/1-1/2.)

125.843

Hillgruber, Andreas: Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege.
Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, (1967). 137 p.
(Die deutsche Frage in der Welt Bd. 7.)

H 398

Klotzbach, Kurt: Bibliographie zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung 1914-1945. Sozialdemokratie, Freie Gewerkschaften, Christlich-Soziale Bewegungen, Kommunistische Bewegung und linke Splittergruppen.
Bonn-Bad Godesberg, Verl. Neue Gesellschaft, 1974. 278 p.
(Archiv für Sozialgeschichte. Beiheft 2.)
Ld. folyóiratkatalógus.

125.717

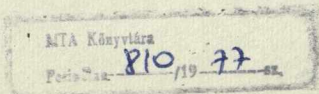
Reichert, Günter: Das Scheitern der Kleinen Entente. Internationale Beziehungen im Donaauraum von 1933 bis 1938.
München, Fides-Verl. 197 1971. 186 p.
(Veröffentlichung des Sudetendeutschen Archivs im München 6.)

125.598

Der Faschismus in Deutschland. Analysen der KPD-Opposition aus den Jahren 1928-1933.
Eingeleit. hrsg. von der Gruppe Arbeiterpolitik.
(Frankfurt am Main, Europäische Verl. 1973.) 219 p.
(Basis)

125.390

Wippermann, Wolfgang: Faschismustheorien. Zum Stand der gegenwärtigen Diskussion.

Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975. 183 p.
(Erträge der Forschung. Bd. 17.)

125.601

Bettelheim, Ch(arles): Die deutsche Wirtschaft unter dem Nationalsozialismus. (L'économie allemande sous le nazisme. Un aspect de la décadence du capitalisme.)
(München, Trikont, 1974.) 333 p.
(Trikont - Theorie.)

125.300:1-3

Bibliographie historischer Zeitschriften. 1939-1951.
Bearb. von Heinrich Kramm. 1-3. Lfg. Marburg, Verl. Akad.
Buchhandlung (Westdeutsche Bibliothek.)
1. Lfg. Deutschland, Österreich, Schweiz, 1952. 78 p.
2. Lfg. Grossbritannien, Irland, Niederlande, Belgien,
Luxemburg, Frankreich, Portugal, Spanien, Italien. 1953. 79-
222 pp.

125.300:1-3

Bibliographie historischer ...
3. Lfg. Norwegen, Schweden, Dänemark, Finnland, Tschechoslowakei, Ungarn, Jugoslawien, Rumänien, Bulgarien, Griechenland, Polen, Baltische Länder, Sowjetunion. 1954. 223-366 pp.

125.540:1-2

Lexikon zur Soziologie.
Hrsg. von Werner Fuchs, Rolf Klima usw. 1-2. [Bd.]
(Reinbek bei Hamburg), Rowohlt, (1975). 783 p.
1 köt. AAM-Latenz. 392 p.
2 köt. Latenzperiode - Zyklus, Rown etreescher, 393-783 p.

125.592

Geschichtswissenschaft in Deutschland. Traditionelle Positionen und gegenwärtige Aufgaben. Mit Beiträgen von Andreas Dorpalen, Bernd Faulenbach, usw.
Hrsg. von Bernd Faulenbach. München, Verl. Beck, (1974). 201 p.

România

125.373

Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania.
Ed. Miron Constantinescu-Stefan Pascu - Petre Diaconu. Bucureşti, Ed. Acad. 1975. 323 p. 2 t.
(Bibliotheca historica Romaniae. Monographs 16.)

125.591

Documenta Romaniae historica. B. Țara Românească. Vol 3. (1526-1535).
Intocmit de Damaschin Mioc. Bucureşti, Ed. Acad. 1975. XXIII, 449 p.
(Academia de Științe Sociale și Politice a RSR. Institutul de Istorie "Nicolae Iorga".)

125.590

Domnia Romaniae historica. B. Țara Românească. Vol 11. (1593-1600).
Domnia lui Mihai Viteazul. Intocmit de Damaschin Mioc, Ștefan Ștefanescu.
București, Ed. Acad. 1975. LI, 744 p.
(Academia de Științe Sociale și Politice a RSR. Institutul de Istorie "Nicolae Iorga".)

125.362

[Bolyai Farkas - Bolyai János]: Bolyai-levelek. Vál. bev. jegyz. Benkő Samu.
Bukarest, Kriterion K. 1975. 314 p.
(Téka.)

125.548

Enyedi Sándor: Déryné erdélyi szinpadokon.
Bukarest, Kriterion K. 1975. 152 p. 4 t.

125.400

Rohonyi Zoltán: Kölcsey Ferenc életműve. Kismonográfia.
Kolozsvár-Napoca, Dacia K. 1975. 200 p. 3 t.

125.549

Wesselényi Miklós: Balítételekről. Vál. bev. jegyz. Veress Dániel.
Bukarest, Kriterion K. 1975. 265 p. 1 t.
(Téka.)

125.614

Kroner, Michael: Stephan Ludwig Roth. Viața și opera.
Cluj, Ed. Țația, 1974. 327 p.

125.565

Erdélyi magyar évkönyv 1918-1929.
1. évf. Szerk. Sulyok István, Fritz László.
Kolozsvár, Juventus, 1930. XVI, 272 p.

125.683

Szemlér Ferenc: Személyes ügy. Vallomások, emlékek.
Bukarest, Kriterion K. 1975. 213 p.

Szovjetunió

61.352

Палеолит и неолит СССР.
(Red. P.I. Boriszkovszkij.)
Leningrad, Nauka, 1971. 315 p.

61.352

Этнокультурные общности лесной и лесостепной зоны европейской части СССР в эпоху неолита.
Red. N.N. Gurina.
Leningrad, Nauka, 1973. 234 p. ill. 25 mell.

123.778

Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средне-
вековья. Киевская Русь и ее славянские соседи.

(Red. V.D. Koroljuk, G.G. Litavrin, i drug.)
Moszkva, Nauka, 1972. 288, [21 p.

125.296

Conference Scientifique Internationale. Moscou, 26-28 november 1974.

Les cultures slaves a l'epoque de la formation et du
developpement des nations slaves XVIII-XIX ss. Theses des
rapports et des communications.
Moscou, (Nauka), 1974. 121 p.

USA

125.459

Barzun, Jacques: Clio and the doctors. Psycho-history, quanto-history
and history.
Chicago-London, Univ. of Chicago Press, (1974). XI, 173 p.

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
A folyóirat egyedárusítója: Akadémiai Könyvesbolt,
Budapest, V., Váci utca 22.
a Magyar Történelmi Társulat (Budapest, I., Uri utca 51/53)
tagjai illetményként kapják a folyóiratot
A borítólapot tervezte: Bozóky Mária

768341 MTA KESZ Sokszorosító. F.v.: Szabó Gyula

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA